نئون ديرو

دل وارن جو ديرو

عاشق منگي

نئون نياپو

ٿڙون ڏيرو

دل وارن جو ڏيرو

(ساروٽيون)

عاشق منگي

ٿڙون ٿياپو اڪيڊمي

سچل ڳوٺ، ڪراچي، سنڌ

ڪتاب جو نالو: نئون ديرو : دل وارن جو ديرو
موضوع: ساروڻيون
ليکڪ: عاشق منگي
تعداد: پنج سئو
ڇاپو پهريون: مئي 2012
ڇاپار: نئون نياپو اڪيڊمي،
A-12 سچل ڳوٺ گلشن اقبال ٽائون ڪراچي
Cell # 0346-2103811
مُلهه =/150

انتساب

- مسودیرو: منهنجي جم جو هنڌ.
منجهس پليس ۾ پاراٺيون رانديون ڪيڏيم.
خاص طور تي منگين جي ويڙهي اندر.

- نئون ديرو: منجهس وڏو ٿيس.
وڏيم ۾ چڱا ڏينهن گهاريم.

مان پنهنجي هيءَ ڪاوش
پنهي شهرن ڏانهن منسوب ڪريان ٿو.

عاشق منگي

ستاءُ

1. پبلشر جو نوٽ	انعام عباسي	6
2. ٺئون ڏيرو- دل منجهه ڏيرو	انجنيئر عبدالوهاب سهتو	7
3. هم- ڪلاسيءَ جو وڏو ڀاءُ	انجنيئر رشيد احمد ڪٽپر	13
4. جو جيءَ اندر آيم	عاشق منگي	15
5. راهون، رستا ۽ دوستيون		19
6. پِٽو صاحب جو بنگلو		54
7. اديب، نقاد ۽ دوست: پروفيسر نذير احمد سومرو		67
8. وڻ، راهون ۽ چاتورا		106
9. سارين جا پلوڙ فصل ۽ ڏڪار		132
10. سڪل پلو ۽ سيٺ پرتم		136
11. ڪچي جون زمينون ۽ روزگار		144

پبلشر جو نوٽ

انسان وٽ آهي ڇا؟
سواءِ سارن جي، ڳالهين جي ۽ ترڪن جي....

هي تہ منهنجي شهر جي ڪتائن تي ٻڌل ڪتاب آهي، جت مون ننڍپڻ گهاريو ۽ اڄ بہ هي شهر سارُن منجھ هُري ٿو پيو...

وقت جي ويڙ مونکي ڪتان ڪان ڪتي ڪٽي آٽي اڇليو! پر پوءِ بہ منهنجين مڙوئي آسن ۽ نراساين جو ماڳ اهوئي شهر تہ آهي، جتي منهنجا مِٽ رهن ٿا، هڪ جيڏا رهن ٿا ۽ دوست رهن ٿا. اهڙا جي جيءَ ۾ جايون ۽ اولي سولي ساروٽيون ۽ سڏ ٻڌجي پون ٿا...

هن شهر لاءِ جيڏو اسان کي جاکوڙٽو هو اهو بنهہ نہ ڪري سگهياسين. پکيءَ جي ٻچڙن جيان پرڙا نڪرندي ئي اسان انهن هڙني رنگين خوابن سان پريل گهٽين کي، ڳامن کي ۽ گهڙين، پل پهرن کي وساري زندگيءَ جي چوهہ ۾ گم سم ٿي وياسين..

هي شهر جنهن بادشاهہ ڏنا تہ شهيد بہ، تنهن ڪري هن شهر جو ڀاڳ بہ ڏاڍا سٽاوا هجڻ گهربا هئا، پر هر وار هن تي ويسر جا ايڏا تہ وڏا وارَ ٿيندا رهيا جو اڄ هي شهر بس ڪتابن ۾ پڙهڻ جهڙو ئي وڃي رهيو آهي...

۽ اها پڻ هن ننڍڙي شهر جي مريادا چئبي جو ايڏي وڏي اٽاٽ هوندي بہ هن پنهنجي نانءِ اڻڳٽيا پنا ڪري ڇڏيا آهن...

چو تہ هن ڪتاب ڪان اڳ نئون ديرو شهر جي ڪجھ سرنديءَ وارن ڳڏجي هڪ ڪتاب: ”نئون ديرو: نوان پراڻان ورق“ نالي پڌرو ڪيو ۽ هي اڄ ٻيو ڪتاب: ”نئون ديرو: دل وارن جو ديرو“ اوهانجي هٿن ۾ آهي.

آس آهي تہ اهڙيءَ ريت ڪير بہ پنهنجي شهر کي ڪڏهن بہ وساري نہ ويهي ۽ وقت سر پنهنجي حصي جو ڏيان هن شهرِ محبت ڏانهن ڏريندو رهي ۽ اڻڳٽيا ڪتاب، گيت ۽ ڪهاڻيون هن شهر جي جهول ۾ پريندو رهندو....

اوهان جو پنهنجو
انعام عباسي

نئون ديرو: دل منجھہ ديرو

نئون ديرو سان منهنجي وابستگي ٽہ پاءُ صديءَ کان مٿي رهي آهي، جيڪا منهنجي هم جماعت رشيد احمد ڪٽپر جي ڪري آهي. بي اي (سول) يعني انجنيئرنگ جا چار سال، پورن ستن سالن ۾ پڄائڻ دوران، نوابشاهه توڙي ڄامشورو ۾، ڪڏهن بہ هڪ ٻئي کي هٿ ڏيڻ ته پري جي ڳالهہ، سلام بہ نہ ڪيو هوندوسين. جڏهن ته سندس رول نمبر ٢٢ ۽ منهنجو ٢٩ هيو. پريڪٽيڪل جي هر گروپ ۾ گڏ، امتحان هال ۾ نمبر بہ ويجهڙا لڳندا هيا، تنهن هوندي بہ هڪ ٻئي سان وابستگي نہ رهي.

پڙهڻ پڄائڻ، جڏهن نوڪرين جي تلاش ۾ نڪتاسين، تڏهن بہ انٽرويوز ۾ هڪ ٻئي کي سلام نہ ڪيو هوندوسين. پبلڪ هيلٿ انجنيئرنگ ڊپارٽمينٽ ۾ آڪٽوبر ١٩٨۴ع ڌاري، ٻئي گڏ ڀرتي ٿياسين. پاڻ ٢٢ تاريخ تي نوڪريءَ تي اچي چڙهيو جڏهن ته مان ٢٩ تاريخ تي اچي ساڳي آفيس ۾ چڙهيس. ڪلاس جي رول نمبرن ۽ نوڪريءَ تي چڙهڻ وارين تاريخن ۾ هڪجهڙائي ۽ مماثلت

هئڻ باوجود، ٻنهي جو هڪ ٻئي سان جوڙ جڙ گهٽ رهيو. هن کي بہ لاڙڪاڻي ۾ نوڪريءَ تي چڙهڻ جو حڪمنامو مليو تہ مون کي بہ اتي چڙهڻ لاءِ حڪنامو صادر ٿيو. پهرئين ڏينهن بہ هڪ ٻئي سان اتي ڪو نہ ملياسين. راجا ڪوڙومل، ٻنهي جو هم ڪلاسي بہ هئو تہ ساڳئي عهدي تي ساڳي آفيس ۾ ساڳئي انٽرويو ذريعي، اسان سان گڏ سرويئر ٿي اچي چڙهيو هيو. اهو بہ جڻ اسان جو هم-پيشہ ٿي پيو. پاڻ ڏوڪري شهر جو هيو. پڙهڻ دوران، منهنجي ساڻس وابستگي هئي. ساڳئي ڪاتي ۾ پرتي ٿيڻ کان پوءِ، رشيد صاحب سان جڻ، ان نئين سر ملاقات ڪرائي هئي.

نئين سر، نئين سرزمين تي واقفيت ٿي. پوءِ تہ جڻ هڪ ٻئي کي دريافت ڪري ورتوسين. لکڻ جو شوق، مون کي اڳي ئي هيو. روڳ، رشيد ڏياريو. ڪتابن پڙهڻ ۽ ڪنو ڪرڻ جو شوق ڪو ننڍپڻ کان هيس، جنهنڪري نئون ديري جي ادب-دوستن ۽ شاعرن سان ڏيٽ ويٽ بہ سٺي هيس. هلهي ملهي، نئون ديرو ادبي سنگت جي روح روان منٺار سولنگيءَ سان ملاقات ڪرايائين. وٽس ۾ منٺار وٽ اچڻ وڃڻ ٿيو. آئُم ادبي سنگت سان وابستگي ٿيڻ کان پوءِ، لکڻ لاءِ نئون دڳ ۽ اتساهہ مليو. اها سنڌي ادبي سنگت ۾ تحليل ٿي، تڏهن بہ ساڻ هياسين.

لڳ ڀڳ ٽيهارو کن ادب-دوست، نئون ديرو منجهان، منهنجا واقفڪار ۽ ڄاڻو ٿيا. منجهانئن ڪن سان وابستگي تہ منٺار جي ڪري ٿي ۽ ڪن سان وري رشيد ڪٽپر جي ڪري ٿي. رشيد جو والد، سائين محمد بخش ڪٽپر جيئن تہ ڪيترن جو استاد رهيو هيو ۽ پنهنجي پاڙي يا قوم جو پڳدار بہ هيو. پٽو صاحب کي جڏهن پڳ ٻڌرائي پئي وئي تہ پنهنجي ذات وارن طرفان مهندار طور سائين محمد بخش بہ پڳ کي وڙ ڏنو هيو. جنهن جي تصوير تن ڏينهن ۾ جنگ ۽ ڊان اخبار ۾ ڇپي هئي. اهو ئي سبب هيو جو نئون ديرو جا نوجوان سائين لاءِ احترام هئڻ جي ناتي سندس اولاد جو بہ ادب ۽ احترام ڪندا هيا. مان بہ رشيد جو دوست ٿيس تہ مون کي بہ چڱو مانُ مليو. نئون ديرو سنڌي ادبي سنگت جو جڻ مان بہ بنيادي ميمبر ٿي پيس. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ متحرڪ گهڻو نہ هيس.

انهن ادبي محفلن ۾ نئون ديرو جا ڪيترا اديب ۽ شاعر پڻ واقف ۽ دوست ٿيا. جهڙوڪ: امام راشدي، سائين حاجن شاهہ، عبدالڪريم گهايل، امتياز وفا سومرو عبداللطيف ڪرٽيو منظور منگي، عبدالغفار تبسم پٽي ۽ عبيد ڪٽپر وغيره. ان کان علاوه جن ٻاهرين اديبن سان ڏيٽ ويٽ يا ملاقات ٿي، سي هيا: آئُم

ناٿن شاهي، يوسف سنڌي، عبدالرزاق مهر، واجد منگي، محترم اياز قادري صاحب، ملڪ آگاڻي، شوڪت ڪيهر، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، قاضي مقصود گل، مختيار گهمرو عبدالفتاح عابد لاشاري، ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو صاحب، محمد علي پٺاڻ ۽ سويو گيانچندڻاڻي وغيره.

منشار سولنگي، جيئن نالو هيس، تيئن هيو. جيئن آڳاٽي دؤر ۾ سندس ناني مينهون ماڇيءَ جو نالو هيو تيئن هن جي دور ۾ وري هن جو هيو. سنگت لاءِ جيري خاطر ٻڪري ڪهڻ وارن منجهان هيو. گهر ٻاري ڏياري ڪرڻ ته پري جي ڳالهه، سر اڏيءَ تي رکڻ وارو هيو. گهر ۾ رهائڻ، مانيون پچرائي کارائڻ، هنڌ ڊوئي سمهارڻ جو بندوبست ڪرڻ، ويندي هٿن ڏوٺارڻ تائين به پنهنجي سر ڪندو هيو. ايڏو ملنسار ۽ هٿ ـ ڦاڙ جو جهڳي تي ٿانڊو. همين ياران بهشت، همين ياران دوزخ، جو عملي مثال هيو. نه سنگت ۾ حساب رکيائين، نه سنگت جون بي ـ وڙايون دل ۾ ڪيائين. سنگت جا سڀ سور، کلندي سٺائين. ڪنهن جي ڏنل ڏنڀ جو ڪنهن کي به ڏورا پو به نه ڏنائين.

سوجهرو رسالي ۾ جڏهن، منهنجي ڪتاب "ورجيسون" (Idiomatic Phrases) جون شروعاتي قسطون ڇپيون ته متن تنقيد پڻ ٿي. هڪڙي نئين نالي واري شخص، جنهن جو نالو نذير احمد سومرو هيو خطن جي صورت ۾ ٽيڪاٽپڻي ڪئي هئي. خبر نه پئي پٽي ته اهو نذير احمد سومرو وري ڪٿان جو آهي. البته رشيد ڪٽپر ٻڌايو ته سومرو صاحب پروفيسر آهي ۽ پير جو ڳوٺ، نئون ديرو جو آهي. نئون ديرو ڪاليج جو پرنسپال به رهيو آهي. هن وقت اهو رتوديرو ڊگري ڪاليج ۾ پاڪستان اسٽڊيءَ جو پروفيسر آهي. ملاقات ڪرائڻ لاءِ چيائين پر موقعو نه ملي سگهيو. هڪ ڏينهن سندس پيڻ جي وفات جو ٻڌايائين. هلڻ لاءِ چيومانس ته به موقعو نه ملي سگهيو. آخر کيس ڇپيل ڪتاب ڏنم ته پروفيسر کي تنقيد لاءِ ڏي ته انهن تي به لکي.

پروفيسر ڏي ڪتاب ڏياري، مون پنهنجي ڪتابن بابت اپياس جا ڇڻ دروازا بند ڪري ڇڏيا. کيس ڪتاب ته مليا پر متن تنقيد نه لکيائين. هڪ ڏينهن فيض جي ڪتابن واري دڪان تي پئي بيٺا هياسين. اٿين جيئن روز ڏنلن کي ڏسبو آهي ۽ وري احترام ڪبو آهي، تيئن احترام ڪيوسين. نه کيس خبر ته مان وهاب سهتو آهيان ۽ نه وري مون کي خبر ته منهنجي پر ۾ بيٺل ڊگهو مڙس ڪو پروفيسر نذير آهي. اوچتو محمد علي پٺاڻ اتي اچي نمودار ٿيو. ٻنهي کي گڏ

پر هڪ ـ ٻئي کان اڻ ـ ڄاڻ بيٺل ڏٺائين تہ يڪدم پروفيسر کي چيائين: ”هيءَ آهي انجنيئر عبدالوهاب سهتو جنهن جي ورجيسن تي توسوجهرو ۾ تنقيد ڪئي آهي.“ محمد علي جي لفظن تي مون ڪنڌ کڻي، ان شخص ڏانهن ڏٺو جنهن سان هن منهنجو تعارف ٻئي ڪرايو تہ يڪدم مٿان مون ڏي مخاطب ٿيندي چيائين: ”هيءَ اٿئي اهو نذير سومرو صاحب، جنهن تو واري مضمون تي سوجهرو ۾ تنقيد لکي اٿئي.“

اسان ٻنهي جي اها پهرين ڇڻ باقاعده ملاقات هئي. نہ ٿڌي تي گڏ ويٺاسين ۽ نہ تڪلف ۾ ٻئجي ڪا چانهہ گڏجي پيتيسين. پر دل جي ڳالهہ دل ۾ رکي موڪلائي وياسين.

هڪ ڏينهن ساگر بوڪ ڊپوءَ تان ٻارن لاءِ ڪجهہ ڪتاب يا ڪاپيون ورتي، جيئن جيپ وٽ پهتس تہ پوسٽ آفيس واري پاسي کان پروفيسر نذير پئي آيو. ڏسندي ئي، هجائتن دوستن وانگر چيائين: ”واهہ سائين واهہ! ملوئي ڪو نہ ٿا. الائي ڪاٿي آهيو؟“

”ڇگو ويهہ گاڏيءَ ۾ تہ ملون ٿا!“ گاڏيءَ ۾ ويهندي، سندس لاءِ دروازو کوليم.

”ڪاڏي هلڻو آهي؟“ گاڏيءَ ۾ ويهندي ئي سوال پڇيائين.

”جاڏي توهان کي ڪم هجي تاڏي ٿا هلون!“

”بورڊ جي آفيس ۾ ٿورو ڪم آهي. پهرين اتي هلڻو آهي.“

بس پوءِ، ڪنهن ٽئين ماڻهوءَ جي ڇڻ ضرورت نہ ٿي. سندس حياتيءَ تائين ساڳيو رستو رهيو. سندس حياتيءَ ۾ منهنجا تي ڪتاب: ’ورجيسون‘، ’موزون آڪاٽين تي مشتمل پهاڪا ۽ چوٽيون‘ ۽ ’اترادي پهاڪا ۽ چوٽيون‘ ڇپيا. تن سمورن جا مهاڳ پاڻ لکيائين.

عاشق منگي صاحب سان منهنجي وابستگي تڏهن ٿي، جڏهن پروفيسر کي هيءَ جهان ڇڏئي چاليهارو ڏينهن ٿي چڪا هيا. سندس ياد ۾ لطيف نظاماڻي هال ۾ تعزيتي پروگرام رٿيو ويو هيو. عاشق منگي صاحب، نئون ديرو کان آيل هيو. هڪٻئي جا ڏٺل تہ هياسين پر ڄاتل سڃاتل ۽ اوتل پوتل نہ هياسين. مون کي البتہ دل ۾ الائي ڇو اهو خيال آيو تہ: هيءَ بہ پروفيسر جو دل گهريو دوست آهي. حالانڪ ان وقت نہ مونکي عاشق منگي عرف عبدالغنيءَ جو نالو پئي آيو ۽

نہ سندس ڪنهن بہ ڳالهہ جي ڄاڻ هئي. الائي ڇو بيساختہ عنايت کي، منگي صاحب ڏانهن اشارو ڪري، چئي ويٺم: "ڳالهائڻ وارن ۾ سائين جو بہ نالو لک!" عاشق گهٽي ئي "نهہ نهہ" ڪئي پر مون عنايت کي بضد چيو: "هن جو نالو لک. هيءَ مون کان ۽ توکان پلو ڳالهائيندو!" مون کي بہ هٿ جي اشاري سان منع ڪيائين پر مون پڏي اڻ پڏي ڪندي چيس، "نہ! توهان کي ڳالهائڻو آهي."

عنايت جي زور پرڻ تي کيس پڏايائين: "ادا! سائين نہ ٿو مڃي تہ لک: عاشق منگي."

مون سندس نالو بہ سندس واتان اتي پڏو. پروفيسر وانگر، ساٿس بہ ان ڏينهن کان وابستگي آهي. ان کي وڏيڪ پاٽي ڏيڻ ۾ بہ رشيد صاحب جو اهم رول آهي. پنهي کي ملائڻ، عنايت ۽ منظور ڪوهيار جي معيت ۾ وٽس ڪچهريون ڪرائڻ ۾ سندس وڏو عمل دخل رهيو آهي.

عنايت ميمڻ جو نالو تہ مون ان ڏينهن پڏو هيو جنهن ڏينهن منهنجي پيو نمبر لکيل ڪهاڻي۔ڪتاب: جڏهن بت ئي ڇوي ڪافر جي مهورت سنڌي ادبي سنگت نئون ديرو پاران، ميونسپل هال لاڙڪاڻو ۾ تي هئي. پاڻ پنهنجن هٿن سان بيج بہ هنيا هيائين ۽ مهمانن واري ڪتاب ۾ پنهنجي راءِ بہ لکي هيائين. ان کان پوءِ ستت لاڙڪاڻي مان منهنجي بدلي ٿي وئي ۽ لاڙڪاڻي کي خيرباد چئي وڃي حيدرآباد جا وڻ وسايم. پيهر سن ١٩٩٩ع ۾ جڏهن لاڙڪاڻي بدلي ٿي آيس تہ هڪ ڏينهن مارڪيٽ مان پاچي وئي اچا گاڏيءَ تي پڳو ئي نہ هيس جو موٽر سائيڪل تي سوار عنايت اڳيان اچي ويو. رسمي دعا سلام ٿي. اتي ئي ريڊيو تي اچڻ لاءِ صلاح ڪيائين. پوءِ گڏجي ويناسين، جنهن ۾ اهو طئي ٿيو تہ ورجيسن بابت، جيڪو خاڪو ذهن منجه آهي، تنهن کي عملي شڪل ڏئي، ريڊيو لاءِ مواد تيار ڪجي. ائين ڪتاب ورجيسون جڙيو ترتيب هيٺ آيو ۽ ڇپجي ميدان تي پڻ نروار ٿيو. اهڙيءَ طرح، پيا ڪتاب پڻ ريڊيو تي پيش ٿيا. ان کان پوءِ عنايت سان ڏيهاڙي مڪا ميلو ٿيندو رهندو آهي ۽ منهنجي ڪتاب گلشڪر جي بيڪ ٽائيٽل تي بہ اکر پڻ لکيائين.

منگي صاحب، هن ڪتاب ۾ پنهنجي ننيپڻ جو تذڪرو بہ ڪيو آهي. پاڻ ڄائو نپنو ۽ پليو مسوديرو ۾ آهي. جيڪو مون اڄ تائين ڪو نہ ڏٺو آهي. باقي سائين جو جوين، نئون ديرو ۾ گذريو آهي. منهنجي اتي ئي ساٽس واقفيت ۽ وابستگي رهي آهي.

سائين نئون ديرو جي تاريخ، جاگرافيائي تغيرات، سماجي اٿل پٿل، سياسي اثر اندازيءَ، ادبي اوسر، علمي مشاغل، شعرو شاعريءَ جي شغل ۽ شغف، نوڪرين جي پرمار، دوستين قرابتن، واهن واهڙن، زراعت ۽ معيشت تي خوب قلم وهايو آهي.

حالانڪ هن کان اڳ، نئون ديرو (نوان پراڻا ورق) ڪتاب ڇپجي چڪو آهي. ان جي پنهنجي هڪ جداري حيثيت آهي. جڏهن ته هن ڪتاب جو پنهنجو معيار، تاجي پيٽو ۽ ڪارج آهي. جيڪو هن دور جي پڙهندڙ کي ته يادگيرا ڏياريندو پر آئنده نسل لاءِ پڻ راهه عمل ضرور متعين ڪندو.

انجنيئر عبدالوهاب سهتو

لاڙڪاڻو.

٠٨-٠٣-٢٠١٢

هم - ڪلاسيءَ جو وڏو ڀاءُ

منهنجي هم-ڪلاس ۽ هم-عمر، مشتاق علي منگيءَ جي وڏي ڀاءُ، عاشق منگي صاحب سان اٽڪل ٢٥ سالن جي ڏيٺ ويٺ ۽ سنگت آهي. مشتاق تہ هيئنين درجن ۾ پڙهڻ ڇڏي ويو هيو پر ساڻس ۽ سندس ڀائرن سان اها ساڳي دوستي ۽ محبت برقرار پئي هلي. ادبي ڪتابن پڙهڻ ۽ خريد ڪرڻ جو تہ مون کي ننڍپڻ کان شوق رهيو آهي. جنهنڪري پنهنجي ڪاتي جي دوستن ۽ ڪليگس کان علاوه، ٻين حلقن جهڙوڪ ادب دوست، سماجي شخصيتن، سياسي شخصيتن وغيره سان اٿڻ ويهڻ ٿيندو رهي ٿو. ائين عاشق منگيءَ سان اٿڻ ويهڻ جي ڪري، سنڌي ادب جي مطالعي جو شوق اڃا وڌيڪ پيدا ٿيو.

سائين عاشق منگيءَ جو ننڍپڻ تہ مسوديري ۾ گذريو جڏهن تہ جواني ۽ جوڀن نئون ديري منجهہ اچي گهاريو اٿائين. ڪلمک ماڻهو آهي، جنهن ڪري ساڻس ملڻ ۾ ڪا اوپرائپ محسوس نہ ٿيندي آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ هر

واقفڪار سان تڪڙو فِري نہ ٿيندو آهي. قرب جو دامن بہ هٿان نہ ڇڏيندو آهي ۽ دل آزاريءَ کان بہ پاسو ڪندو آهي. دوستن جو دوست. آزاريندڙ دوستن سان بہ ماٺ ميٺ ۾ ۽ پرچيل هوندي پري هليو ويندو آهي. ميلي ڪي متل ۽ يارن ڪي پرتل ڇڏيو اٿائين. ميلي ڪي تتل ۽ يارن ڪي رتل، ڪڏهن نہ ڇڏيو اٿائين.

رٽائر ٿيڻ کان ٿورو اڳ، نئون ديرو ۽ ان جي آسپاس جي سماجي ۽ جاگرافيائي تاريخ تي قلم کنيو اٿائين. جنهن ۾ مختلف شخصيتن ۽ ماحول، ڳوٺن، بازارن ۽ شهرن، محلن، واهن ۽ واهڙن، زراعت ۽ معاشرت تي سٺي ڄاڻ ڏني اٿس. مڙني مضمونن ۾ سماجي ماحول اندر موجود پراڻين ريتن رسمن، قدرن ۽ روايتن جيڪي اڄ ڪلهہ ناپيد ٿيندا پيا وڃن، تن جي خوب اپٽار ڪئي اٿس. اڻ ڏريو ٿي، تحرير ڪيل اهي پنهنجا سمورا مضمون، جيڪي مختلف وقتن تي مختلف رسالن ۾ ڇپيا تن کي هن ڪتاب اندر سهيڙيو اٿائين. جيڪو ۽ جيئن ڏٺو اٿائين، تيڪو ۽ تيئن پيش ڪيو اٿائين. دوستن يارن سان ملندي ۽ ڳڏجندي، خوشي محسوس ڪندو آهي. ڪارائڻ ۾ ۽ دوستن جي مهمان نوازي ڪندي، خوشي محسوس ڪندو آهي. سائين کي ڪائڻ ۾ پلي ۽ تريل مڇي، رڌل چانور ۽ چانورن جي ماني پسند آهن. سٺي چانهہ تہ اصل ڪمزوري اٿس. تنهنڪري دوستن کي بہ پيو زور سان انهن کاڌن جي تواضع ڪندو آهي. تمام حساس طبيعت جو مالڪ آهي. سندس ڪي لکتون ڪوڙيون هئڻ ڪري ڪن فردن لاءِ اڻ وڻندڙ تي سگهن ٿيون. پر انهن جي سچائيءَ ۽ سائين جي سچائيءَ واري پورهيي سان، اختلاف قطعي طور تي نہ ٿو ڪري سگهجي.

ڪتابن پڙهڻ سان گڏ، لوڪ موسيقي، خاص طور تي غزل بہ شوق سان ٻڌندو آهي. سگا جي بنياد رکندڙن مان هوندي بہ ڪنهن سياسي تنظيم سان وابستہ ناهي. البتہ ادب دوست، سنڌ پرست ۽ غريب ماڻهن سان ملندي، خوشي محسوس ڪندو آهي. رب کيس اڃا صحت ۽ توفيق ڏئي تہ نئون ديرو جي رهيل پاڙن ۽ ڳلين تي، ڪتل ڳالهيون لکي، نئون ديرو شهر جي تاريخ پوري ڪري.

انجنيئر رشيد احمد ڪٽپر

نئون ديرو

٠٢-٠٣-٢٠١٢

نئون ديرو:

جو جيءَ اندر آيم

مسوديري اندر جنهن خاندان ۾ منهنجي اک کلي، ان ۾ چار فائنل پاس استاد هئا، پنجون سئوٽ عبدالرزاق منگي، پهريون انگريزي پڙهيل، انگلش ٽيچر، ٽيو. جيڪو بعد ۾ ايريگيشن ۾ اڪائونٽنس ڪلارڪ بڻيو. بابا ۽ پيا پورهيت هاري ۽ پنهنجي ڪرت ڪندڙ هئا. 1947ع ڌاري بابا ننڍڙو هٽ کوليو هو.

چاچا عبدالڪريم ۽ چاچا عبدالمجيد، 35_1934ع ڌاري استاد ٿيا، جڏهن ته چاچا عرض محمد ۽ سئوٽ غلام عباس 1950ع کان پوءِ استاد ٿيا.

جڏهن 1986ع ۾ لاڙڪاڻي ڊگري ڪاليج ۾ داخلا ورتم ته ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، چاچا مرحوم عبدالڪريم منگيءَ لاءِ پڇيو هو. چاچا عبدالڪريم 1957_1956ع ۾ وفات ڪري ويو هو. هو قاضي عبدالحئي "قائل" جو پڳ مٽ يار هيو. سائين قاضي صاحب، منهنجو پڻ استاد هيو. سندس پٽ قاضي مقصود گل، منهنجو ۽ سئوٽ بشير احمد جي واسطي وارو آهي. سائس ادا

بشير جي اچ بہ ساڳي پٽ برادري آهي.

چاچا عبدالڪريم ڳوٺ جي اسڪول ۾ فائنل جي تياري ڪرائيندو هو. ياد رهي تہ سنڌي فائنل 1962ع ۾ ايوب خان ختم ڪري، پنجين جماعت کان پوءِ ڇهين ڪلاس کان انگريزيءَ ۾ داخل ٿيڻ جو رواج وڌو هو.

چاچا عرض محمد، اسڪول ۾ منهنجو نالو عاشق حسين لکرايو هيو. جڏهن تہ گهر اندر ماٺتن ۽ ڳوٺ مسوديري منجهہ عبدالغني آهيان. چاچا ۽ سوٽ، منهنجا استاد بہ هئا، تنهن ڪري هميشہ کين "سائين" ڪري سڏيندو هوس.

محمد قاسم سومرو رٽائرڊ استاد هيو. سائين الله رکيو جت بہ پرائمري اسڪول جو استاد هيو.

سيني استادن جا صاف ستيرا ڪپڙا، چڱو ڪاڏو پيتو ۽ ڳوٺ ۾ عزت ڏسي، مان بہ سوچي ڇڏيو هو تہ "ماستر" ٿيندس. ٻيا ماستر لفظ تي خفا ٿيندا آهن، پر هن لفظ کي "Master" طور سمجهندو آهيان. ايوب خان ڪتاب لکيو هو: Friends not masters شاهجهان بہ قيد دوران پنهنجي پٽ اورنگزيب کان ٻار پڙهائڻ لاءِ گهريا هئا، جنهن تي کيس دڙڪو ڏئي چيو هيائين، ;اجا بادشاهي خيال نہ مٽيا اٿئي." پهرين پگهار 150 روپيہ 1971ع ۾ ملي هئي. ائين منهنجا نٽ ٿي ويا هئا.

گهر ۾ سائين عرض محمد وٽ ماهوار اخبار تعليم، نئين زندگي ۽ روح رهاڻ ايندا هئا. بعد ۾ نئون ديري مان تہ ماهي مهراڻ ۽ ٻيا ڪتاب خريد ڪري پڙهندو هوس. ڪهاڻين جا ڪتاب مزو ڏيندا هئا. آهستي آهستي سائين جي ايم سيد جي ڪتابن، اياز جي شاعري، ابراهيم جويي جي مهاڳن ۽ مضمونن، سراج ميمڻ جي "رتيءَ جي رهاڻ"، مولانا غلام محمد گرامي، پليجي صاحب جي لکڻين ڏاڍو متاثر ڪيو. سمجهہ ۾ نہ ايندو هو تہ سنڌي ڪتابن تي بندش ڇو ٿي پوي ۽ سرڪار طارق اشرف (سهڻيءَ جي ايڊيٽر)، عبدالواحد آريسر ۽ ٻين کي گرفتار ڪري جيل ۾ ڇو ٿي وجهي. ڪورسن تي رکيل شاهہ جي شاعري تہ پڙهيل هئي پر جڏهن پيغام لطيف وغيره جهڙا ڪتاب پڙهيا تہ "مارئي" واري محبت سمجهہ ۾ آئي ۽ عمر سومري جا ظلم، قيد ۽ بند کي سمجهڻ، حق ۽ ناحق، ڪوڙ ۽ سچ ڏسي، سوچڻ ۽ جيئڻ جو انداز بدلجي ويو. ائين سنڌ جي ليڊرن ۽ ڪارڪنن، دانشورن ۽ شاعرن لاءِ عزت ۽ احترام وڌندو رهيو. صوفي ڪلام جو مڪڙو آهي "آءُ وڪاڻل، ملهہ اوپار، آهيان اصل خريد انهن جي."

سنڌ اسيمبليءَ قرارداد پاڪستان پاس ڪرايو هيو جيڪو اڄ به هر سال سرڪاري سطح تي ملهائجي ٿو سو ته عمل ۾ ڪو نه آيو. مورڳو 1971ع ۾ مغربي پاڪستان جي حڪمرانن، اوير پاڪستان تي فوج چاڙهي، کين "بنگلاديش" ٺاهڻ تي مجبور ڪيو. اڄ به ساڳيو نمونو آهي. اصغر خان لکي چڪو آهي ته "تاريخ مان ڪجهه ڪو نه سکيوسين....؟ ساڳيا هاٿيءَ وارا ڏند آهن، رڳو عوام، عوام چوٽو آهي، باقي ڪرٽو اهو ڪجهه آهي جيڪو 70 سيڪڙو ماڻهن جي خلاف آهي.

منهنجا راڻا، منهنجا هيروز اهي جوڌا جوان، پوڙها، دانشور اديب ۽ شاعر ٻڌيا، جن سنڌ جي تاريخ، ڪلچر، ٻولي ۽ اقتصادي وسيلن تان هٿ نه کنيو آهي. جن جو بنياد شاهه عنايت شهيد، مخدوم بلاول، سورهيه بادشاهه، شهيد الله بخش سومرو، هيمون ڪالاڻي، حيدر بخش جتوئي، سائين جي ايم سيد ۽ فاضل راهو وغيره رکيو. ڪيترن نوجوانن زندگيءَ تان هٿ کنيو. توڙهي ڦاٽڪ وارو واقعو ۽ نذير عباسيءَ کي پلا ڪير وساري سگهي ٿو؟

پروفيسر نذير احمد سومري، پنهنجي عمر جي آخري سالن ۾ لکڻ شروع ڪيو. نه ته هو به مون وانگر ڪتابن جي پڙهڻ تائين محدود هيو. سندس اردو ادب جو مطالعو مون کان گهڻو هو. جڏهن ته مان سنڌي ادب تائين محدود آهيان. سو به مختصر. عربي ۽ فارسي به ڪو نه اچي. سندس وفات کان پوءِ انجنيئر عبدالوهاب سهتو صاحب مون کي لکڻ لاءِ چيو ۽ انجنيئر رشيد احمد ڪٽپر همٿايو. ياد رهي ته منهنجي حلقي ۾ پروفيسر غلام حسين ڪٽپر ۽ رشيد صاحب، گهڻا ڪتاب خريد ڪرڻ وارن مان آهن. عبدالغفار تبسم صاحب چيو ته مسلسل لکندو رهه. اهڙيءَ طرح عنايت ميمڻ صاحب کان به صلاحون ورتيون.

ڊاڪٽر خليل احمد شيخ ۽ بدر ڏامراهه صاحبن، باقاعدي وقت ڏنو. عبدالخالق ڪنڌر ته روزانو ڪچهري ڪندڙن مان آهي. سيني جي تعاون ۽ صلاحن سان جيڪو مون لکيو اهو ئي هتي پيش آهي. ادبي ٻولي نه آهي، سادي سمجهه ۾ ايندڙ سنڌي آهي.

پهريائين انعام عباسي صاحب "نئون نياپو" ۾ قسطوار مواد ڇپيو. "افيئر" ۽ عبرت مئگزين وارن به جاءِ ڏني. سيني دوستن ۽ ادارن جا احسان. نئون ديرو متعلق هتي ڏنل مواد، اڳ کان متي اڻ ڇپيل آهي.

منهنجي سادگيءَ کي نظر ۾ رکي، خيالن تي غور ڪجو. هتي سينڌ ۾ مارئي ڳايل آهي. مرحوم علي احمد بروهي چوندو هو: "هتي ادب ۾ ڪا به نئين ڳالهه نه

آهي، صرف ورجاءُ آهي.“ هنن لکڻين ۾ منهنجي اکين جا ڳوڙها، جگر جو رت ۽ روح جون رڙيون شامل آهن. سنڌ، آهُن ۾ دانهن، ذلتن ۾ ظلمن کان سواءِ، ٻيو ڏٺو ٻـ ڇا آهي؟ ڇڻ اها ئي اسان جي تاريخ ۾ مقدر آهي. نئون سج، نوان مسئلا کنيو ٿـو اچي.

ڪافي ڳالهيون ۾ دوستن جو ذڪر رهيل آهي. حياتي رهي تـ وڌيڪ لکبو. سنڌ آهي تـ اسان بـ آهيون.

ٻيئي جا پرِيات، سا ماڪ مَ ڀانيو ماڻهو نئا،
روئي چـڙهـي رات، ڏسـي ڏکـويـن کـي.
(مخدوم نوح)

ڏينهان ڏورين ڏٺ سيـن، راتيـان کـن رِهاڻ،
عمرا تنين ڪاڻ، منهنجو روح رڙيون ڪري
(شاهه)

انجنيئر عبدالوهاب سهتو صاحب، منهنجي ڪن آرٽيڪلس کي انٽرنيٽ تي رکيو، سڄو مواد، ليپ ٽاپ ذريعي ترتيب ڏيڻ ۾ محنت ڪئي. مون کان اڪيلو ڪجهه ڪو نـ ٿئي ها، الله جـ ڪيس اجر ڏيندو.

عاشق حسين منگي

راھون، رستا ۽ دوستيون

ڳوٺ مسوديري ۾ رهندي، هن شهر سان منهنجو لاڳاپو ننڍپڻ کان رهيو آهي. بابا مرحوم کي مسوديري ۾ دوڪان (هَٽُ) هوندو هو انُ کپائڻ لاءِ رتيديري جي بجاءِ نئين ديري اچبو هو ڇو تہ ان جو اگهہ رتيديري بجاءِ نئين ديري بهتر ملندو هو ان جو سبب اهو هوندو هو جو رتيديري شهر کي ريلوي اسٽيشن نہ هوندي هئي. نئون ديرو ۾ شاهنواز ڀٽو ريلوي اسٽيشن هئڻ ڪري انُ موڪلڻ ۽ سامان آڻڻ ۾ وڏيڪ سهولت هوندي هئي. ان وقت روڊن جو ايترو چار نہ هوندو هو. رتوديرو ۽ نئون ديرو کي 8_10 فوٽ، سنگل روڊ جي پٽي ملائيندي هئي. روڊ جي ڪاهي ۽ ساڄي گاڏين لاءِ ڪچو رستو هوندو هو. ساريون ٽي آني سير يعني سادي ستين روپين ۾ مڻ وٺبيون هيون ۽ انُ ڪان نون روپين تائين مڻ وڪرو ڪبيون هيون. هفتي ۾ ٻہ چار گاڏيون انَ جون گڏ ڪري، نئين ديري وڪڻڻ ۽ اتان گاڏيون سودن جون ڀرائي ڳوٺ موٽبو هو. هڪ دفعي بابا مون کي گاڏي تي ويهاري، پاڻ سان گڏ نئين ديري وٺي آيو هو. مونکي ياد ڪونهي پر پوءِ بہ سمجهان ٿو تہ اهو

1956_57ع جو زمانو هوندو. امن جو زمانو هوندو هو ڦر وغيره جو پَتُو ڪو نہ هوندو هو. مونکي ياد آهي تہ جڏهن اسان جي ان جون گاڏيون "مٺي واري مقام" وٽ پهتيون تہ اجا وڏو آسرُ هيو بابا پين کي چيو تہ "ڏاڍو سوير نڪتا آهيون، شهر ئي نہ ڪلندو تہ هلي نئون ديري پهچنداسون." مٺي واري مقام وٽان وسند شاخ گذرندي هئي جيڪا اڄ بہ اتي موجود آهي باقي روڊ جي اوپر ۾ اولهہ طرف گهاٽيون ليون هونديون هيون. پري کان اهي ٻيلي وانگر لڳنديون هيون. پٽن صاحبن جو اهو شڪار گاهہ هيو.

ان وقت مان روڊ جي اوندهہ ۾ لين ۾ چمڪندي ڪافي ٽانڊاٽا ڏسي خوفزده ٿي ويس. بابي کان پڇيم تہ ڇا اهي جن آهن؟ هن چيو تہ ڊڄ نہ اهي ٽانڊاٽا آهن. پوءِ بہ ٿي پڪڙي ڏنائين. ڪاري جيت جي آخري حصي مان اها روشني ائين نڪري رهي هئي جيئن هوائي جهاز جي رات جي وقت آسمان ۾ روشني ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ائين ٻيا ڪيترا قدرت جا عجيب نظارا منهنجي روح جي راحت بڻجي پوندا آهن.

"وسند" "وسڻ" شاخ وارو ڪير هو؟ "مٺو" ڪير هو؟ جنهن جي نالي سان مقام مشهور هئا. تاريخ ۾ ڳولهڻ ۾ ماڻهن کان پڇا ڪرڻ تي ملي ويندا ڪو نوجوان محقق ڳولهي تہ سڀ ڪجهہ نروار ٿي سگهي ٿو. هونءَ بہ آسپاس پير جيوڻ ۾ فتح شاهہ وغيره قديم قبرستان آهي. اجتماعي قبرون ۾ ٻين آثارن مان لڳي ٿو تہ هتي هي علائقو بہ جنگ جو ميدان رهيو آهي. آباد پٽو کان ۾ وارهہ ٻئريج جي وچان هڪ ڪچي سڙڪ گذرندي هئي ان کي "قنڌاري سڙڪ" سڏبو هو. اها سڙڪ سالار پٽي ۾ ڳڙهي ياسين کان شڪارپور ويندي هئي. بنگل ديري ۾ خيري ديري کان وچان ٿي وچان ميرو خان واري روڊ سان ملي قمبر شهدادڪوٽ ۾ بلوچستان جي شهرن تائين اهو رستو ويندو هو. هي صرف ٻڌ - سڌ آهي، ريسرچ نہ آهي. هي ڏاڍو ڏکيو ۽ محنت طلب ڪم آهي.

مٺي وارو مقام تباهہ ٿي ويو آهي، پٽو صاحب مرحوم جڏهن پرڏيهي وزير هيو تہ ايوب خان هتي شڪار لاءِ آيو هو. نئين ديري بنگلي ۾ رهيو هو. نوڪرن واتان ڪيئي ڳالهيون پوڙهن شهرين جي سينن ۾ سڙي خاڪ ٿي ويو ن آهن، جيڪي سينہ بہ سينہ منتقل تہ ٿينديون آهن پر ڪتابن ۾ اهي ڳولڻ سان بہ نہ لينديون آهن. شهر جو سينئر بزرگ شهري "حاجي لوهر" هن شهر جي گهمنڊڙ ڦرنڊڙ تاريخ آهي. (هن جو نالو حاجي غلام رسول عباسي آهي).

پٽي صاحب جي ڪمدارن ۾ ڪارائن ڪچي مان ٽترن جون ٽوڪريون

پرائي گهاٽين لين ۾ لڪل ماڻهن مهمانن جي ويجهو اچڻ وقت، اهي تترن کي اڏائن پيا. ائين VIP تتر ڪيرائي، شڪار مان تسڪين ماڻين پيا ۽ صحيح نشانو وٺي فائر ڪري "داد" وٺي رهيا هئا. سنو توبچي ان کي سڏيو ويندو آهي جيڪو ٻن، مختلف طرفن ڏانهن اڏامندڙ ٻن تترن کي ڊبل بيرل سان ڪيرائي. صرف سيڪنڊن جو فرق ٿيندو آهي. شڪار جي هل هنگامي ۾ انهن جو مزو آهي. هيءَ ايريا ۽ مقام خانبهادر احمد خان مرحوم جو چيو وڃي ٿو جيڪو پٺي صاحب جو سهرو هو.

هاڻي جتي سبزي مارڪيٽ ۽ ميونسپلٽيءَ جو شاپنگ سينٽر ٺهيل آهي.. جتي بوٽ پالش وارا "لالا" ويٺل آهن. رستي جي اولهه ۾ سڪندر علي ڪٽپر جو دوڪان، نانڪ رام جي انَ جي واپار جي ڪوٺي ۽ نيڪ محمد پٺي مرحوم وارن جو ڪارخانو ۽ آنَ جا دُوڪان هوندا هئا. اتر طرف مورين جو شاپنگ سينٽر جيڪو بعد ۾ ٺهيو ان جي ڏکڻ ۽ اتر، وچ ۾ ٽڪنبو پلاٽ هوندو هو. اندر چپر ۽ ٻوٽا هوندا ها. جتي سنڌ ميڊيڪل اسٽور آهي اتي دوڪان ٺهيل هوندو هو. مرحوم گلشن علي سومري اهو مسواڙ تي وٺي هوٽل کوليو هو. هو هاءِ اسڪول جو استاد هيو. ڪپڙن ڌوئڻ ۽ استريءَ جو دوڪان به هوندو هين. سندس صاف استري ٿيل ڪپڙا، چمڪندڙ بوٽ، چاپئين ڏاڙهي ۽ وڻندڙ گفتگو منهنجي واسطي ۾ اچڻ کان اڳ ئي ڏاڍي وڻندي هئي. ان جي هوٽل جي پرسان روزانو ايندي ويندي گذربو هو. سانوڻ جو چپر تي رونق لڳي پئي هوندي هئي. ٿڌا شربت، ملايون، فالودا ۽ ٿڌا پاڻي وٺندي چوڏاري رستن کان اچڻ وڃڻ جا نظارا پسبا هئا. هوڏانهن سائين گلشن جا هلايل لتا، رفيع، مڪيش، طلعت ۽ آشا جا چونڊ گانا، ٿڌا ساهه ۽ عشق ڪرڻ جي ترغيب ڏيندا هئا. ڏهين يارهين کان پوءِ پنل رات جو مدهوشيءَ وارو عالم سامهون هوندو هو. جن وٽ ٽائيم نه هوندو هو ته ڪيبن نما دوڪانن تان پنهنجون ضرورتون پوريون ڪري، گهر ڏانهن راهي ٿيندا هئا.

سائين گلشن مرحوم جو اٿڻ ويهڻ جو پنهنجو مخصوص انداز هوندو هو. منهنجي عمر گذرڻ سان سيني سان دعا سلام برقرار رهي. مرحوم جي هوٽل تي عادت هوندي هئي ته آخر ۾ گانا بند ڪري، هوٽل جا ٽانوَٽڦا صاف ڪرائڻ وقت صرف قوالي هلائيندو هو. ماري وجهوس جو هڪ دفعو قوالي هلائڻ کانپوءِ گانا هلائي. توحيد ۽ رسالت واري قوالي ڇڏي، گانا هلائڻ "ڪبيره گناهه" سمجهندو هو.

هاءِ اسڪول نئين ديري ۾ بدلي ٿي آيس ته محمد سومر بلوچ سان به

ويجهڙائي ٿي. هي صاحب خاموش طبيعت، مطالعي جو شوقين، ذهين ۽ پنهنجي خيال رکڻ وارو ايماندار استاد ۽ آفيسر رهيو آهي. اڄ ڪلهه رٽائر آهي ۽ پوڻ به ”وقار ۽ سُڪون“ هن جي چهري مان عيان هوندو آهي. عبدالرشيد پٽني به هن جو پراڻو دوست ۽ پاڙي جو هيو.

مرحوم گلشن سان اسڪول ۾ ڏاڍيون ڪچهريون ٿيون. ويٺي ويٺي چوندو هو ”مري ويندي منڙا، پاڙو ڪنهن سان نه پول.“ هن جون رومانٽڪ ڳالهيون پڌي منهنجو وجود ”ٽانڊن وانگر“ ٽڪاءُ ڏيندو هو. مان خشڪ مزاج ماڻهو ضبط ٽٽي پوندو هو. وڏا وڏا ٽهڪ ڏئي کلندو هيس. جيئرو هجي ها ته هن جون ڳالهيون کولي لکڻ ۾ مزو اچي ها، چوندو هو ”منگي ڇاوا آهيون گهٽڻ ۾ پيا آهيون، قبر ۾ به اهي ئي گهٽڻ هوندا الائي ڇا؟“

نئين ديري جي هڪ ٻي بازار آهي. ناروءَ واري چونڪ کان اتر طرف عيد گاهه روڊ وڃي ٿو. محمد پناهه جي پڙي کان اوپر طرف بزار هلي ٿي ۽ مشتاق منگيءَ جي جنرل اسٽور جي مٿان اتر ڏکڻ ڏانهن رستو مُڙي ٿو. سڌو کهڙن واري محلي ڏانهن به رستو وڃي ٿو. بزار جي آمهون سامهون هندن ۽ مسلمانن جا دوڪان آهن. حڪيم سعد الله شيخ مرحوم جي اسپتال ۽ مسجد به شروعات ۾ آهي. هتي ”پاڪستاني“ پٽن سان دوڪان هلائيندو هو ۽ پاڪستان نلڪن وارو مشهور هيو.

جڳي مل سوناري (هاڻي سندس پٽ ڀاڳو مل) جي دوڪان کان مٿي چاڙهي چڙهجي ٿي ته ”گوپالي مل“ وارو چونڪ اچي ٿو. هاڻي اهو نم چونڪ سڏجي ٿو. اتان وري اولهه کان اوپر ڪپڙي بازار شروع ٿئي ٿي ۽ هن مان وري لنڪ گهٽيون نڪري مختلف رستن سان وڃي ملن ٿيون.

ڪپڙي بازار سوڙهي ۽ ڊڪيل هوندي هئي. اڄ به گرمين جي مند ۾ هنن دوڪانن تي وڪرو گهٽ ۽ ڪچهري گهڻي ٿيندي آهي. خاص طور تي منجهند کان پوءِ واري وقت تي رهاڻيون ۽ چرچا وغيره هلندا آهن.

ڪپڙي جي دوڪانن ۾ مرحوم محمد سليمان کهڙو، حمزه علي کهڙو، فقير محمد عيسيٰ مرحوم، بخشل منگي مرحوم، سيتل مل وغيره جا دوڪان هوندا هئا. عبدالمجيد ۽ الله يار مرحوم جو مجيار جو دُڪان جيڪو سندن وارث هلائي رهيا آهن ۽ ٻين دوڪانن تي به انهن جو اولاد ڪاروبار ڪري ٿو. غلام مصطفيٰ ڏاهاڻي جيڪو جهيڙن جي ڪري لڏي ويو. غلام مصطفيٰ ٽگڙ مرهيات کي بوٽن جو دوڪان هوندو هو. عاشق علي، الله ڏنو ۽ منظور علي ميراڻيءَ وغيره جا درزڪا

دوڪان هوندا هئا. هنن جو اولاد ۾ منظور علي ميراڻي اڄ بہ اُتي آهن.

ٺاڪو مل جو ميجيار ڪو دوڪان، استاد علي خان جي سيلون ۾ اتل مل جو ٺاهوڪو ڪرياني جو دوڪان هوندو هو. اسان ان کان سودو وٺندا هئاسين.

هدايت الله پنجابيءَ کي هلر ۾ اٽي پيهڻ جي مشين هوندي هئي. هڪڙي گهٽي ڪهڙن جي مسجد ڏانهن وڃي ٿي ۽ ٻي گهٽي اتر ڏکڻ طرف، جتي لعل ڪتيءَ جو ڪپڙا استريءَ ڪرڻ جو دوڪان هوندو هو اها ٻن حصن ۾ ورهائجي گرلس هاءِ اسڪول ۾ پرائمري اسڪول جي روڊ ۾ وڃي پوي ٿي. هن گهٽيءَ جي وچ ۾ سونارن جا دوڪان هوندا هئا.

لعل ڪتي، منظور علي ميراڻي ۾ نظر محمد منگي، جي ٽوپن ۾ مجيار واري دوڪان تي ڪچهريون ڪبيون هيون. غوثل ميراڻي، سچڻ ناريجو جبل ٽِگڙ رستم ۽ منظور علي ميراڻي وغيره ڪچهريءَ جا دوست هوند اهئاسي. اتي ويٺي هر ڪنهن جون ڪسيون، پڪيون ڳالهيون ٻڌي وٺبيون هيون. ننڍڙو شهر هو هر شيءِ جي جمڻ ۾ مرڻ تائين سينہ بہ سينہ هوا وانگر ڳالهہ هر ماڻهوءَ تائين پهچي ويندي هئي.

لنڪ گهٽيون سڄي شهر کي ملائيندڙيون آهن. ڪرتين، ميراڻين ۾ ڪتپرن جا محلا، قاضين، ڪهڙن، سيدن ۾ هاءِ اسڪول وارن ميمڻن جا گهر ۾ هندن جا پاڙا الڳ الڳ آهن. بعد ۾ وڌندڙ آباديءَ جي ڪري جنهن کي جتي جاءِ ملي اهو اتي گهر ٺاهي ويهي رهيو. ذاتين ۾ برادرين وارو تصور هاڻي گهٽو پنتي هليو ويو آهي.

ڪپڙي بازار ۾ دين محمد درزيءَ ۾ استاد نبن جو درزڪو دوڪان هوندو هو. ٻيا بہ ڪيترائي ننڍا وڏا دوڪان هوندا هئا.

هي ڳالهيون لڳ ڀڳ ٽيهن- چاليهن سالن تائين ڦهليل آهن. دل ٿي چوي تہ ڪن ڳالهين جو تفصيل لکان، مثلا:

1. گوپالي (گوپالداس) وارو چؤنڪ
2. ور وڪڙ گهٽيون
3. خفيہ گهٽي

گوپالي وارو چؤنڪ:

سرڳواسي گوپالداس کي ڪرياني جو دوڪان هوندو هو. دوڪان ٻن حصن ۾ ورهايل هو. اندر هڪ مشين لڳل هوندي هئي، جتي سيٺ "چدي" واريون

بوتلون ۾ مٺيون بوتلون تيار ڪندو هو. ڇدي واري بوتل ۾ تيز سوڊا مليل هوندي هئي. جيڪا گرميءَ ۾ پيٽ جي سور ڪان پيئبي هئي. هن جو ذائقو تيز ۽ ڪجھ ڪڙو هوندو هو. ان کي ڇدي واري بوتل ان ڪري سڏبو هو. جو بوتل کي ائر ٽائيٽ ڇدي سان ڪبو هو هن جي پيئڻ سان وڏيون وڏيون اوڳرايون ايندڻيون هيون ۽ ماڻهو فرحت محسوس ڪندو هو. ان زماني ۾ هاٽي واريون بوتلون ڪونه هونديون هيون. گرمين ۾ هٿ سان ٺاهيل ملائي ۽ هٿ سان ٺاهيل شربت وڪرو ٿيندا هئا. شربت گلاب ۽ صندل وغيره شيشن جي گلاسن ۾ برف سان ملندا هئا. ليمون، اسپنگر ۽ ٽاڊل جو اگھ گھٽ هوندو هو.

هن چونڪ جي جوڙجڪ ڏسي مون کي سکر جي نمر واري چاڙهي ۽ معصوم شاهہ جو منارو ياد پوندا آهن. اهي چاڙهيون نيچرل ۽ ٽڪريءَ تي هيٺانهين مٿانهينءَ تي آهن پر هيءَ چاڙهي توجهہ ڏئي، ٻوڏ کان بچاءَ لاءِ ٻي هنڌان مٿي آڻي باقي شهر کان مٿي دڙو ڪري، جايون ۽ دوڪان ٺاهيا ويا آهن. اهو سڀڪجهہ پلاننگ سان لڳي ٿو.

جڏهن عمر ڪوٽ مان گهمي ڏٺو تہ پٽ تي بازار هئي. اتي ويهي بوتلون پيتيون هيون ۽ ڪاڏو وغيره ورتو هو. مون کي ياد آهي تہ برسات جو پاڻي تيزيءَ سان هيٺاهينءَ ڏانهن لهي رهيو هو. فرش هيو ۽ مون ڏاڍو لطف ماڻيو هو. ٻاڪري گوشت جي ڪڙهائي ۽ گرم مانيءَ جو ذائقو مون کي اڄ بہ ياد آهي. اسان ٿي چٽا هٽا سي. نئون ديري جو هي چونڪ شهر جي مرڪز ۾ آهي. پوسٽ آفيس کان هڪ گهٽي ٻن حصن ۾ ورهائجي هڪ جڳهي مل دوڪان وٽان بازار سان ملي ٿي ۽ ٻي چونڪ تي پهچي ٿي. وچ ۾ هندن جي وقف ٿيل آکاڙو جاءِ آهي جتي هندو ڪميونٽي پنهنجن جا مسئلا حل ۽ پنچائت ڪندي آهي. سائين خوش محمد مرحوم ۽ نئون ديري جي ٻهرين پروفيسر تارا چند جو گهر بہ هن گهٽيءَ ۾ هو.

هن چونڪ تي سائين گل گوهر ملائي وڪڻندو هو. اُستاد محمد آچر درزي، ٽُليءَ جو هوٽل، ديوان جو مٺائيءَ جو دوڪان، امام بخش منگيءَ جي سيلون، رجب جو هوٽل، فقير محمد ميراڻيءَ جي پڙي، صابو پانن وارو سيٺ هاسو مل جو دوڪان. نذير احمد پٽي جو ڪپڙي جو دوڪان، هي ٿلهو ۽ وڏي وزن وارو هجڻ ڪري ريڙهيءَ تي ايندو هو. چاچي مل کي پهريائين سبزي ۽ بعد ۾ ڪرياني جو دوڪان هو.

سيٺ هاسو مل ڪانگريسي هو. پاڪستان کان اڳ گرفتار بہ ٿيو هو. دوڪان سندس نوجوان پٽ هلائيندو هو. مطالعي وارو ۽ گهٽ ڳالهائڻ وارو

هوندو هو. بابا مرحوم جيڪو ان وقت حال حيات هيو ان بابت مون کان پڇندو هيو. منگهن لال جو پيءُ فوت ٿيو تہ هن کي وصيت موجب سکر ۾ سنڌوءَ حوالي ڪيو ويو. جڳي مل کي پنجو ديري جي لطيف شاهہ جي صحن ۾ دفن ڪيو ويو. صوفي هندو فقير پاڻ پورائيندا آهن. سچل جي مزار تي بہ هندو پوريل آهن.

مولوي محمد اسماعيل جو ڪپڙي جو دوڪان هوندو هو. بشير اخبارن واري گهر ڏانهن اتر ــ ڏکڻ ننڍڙي سنهڙي گهٽي نڪرندي آهي. اولهہ طرف نند لعل جي گهر وٽان مڙي ڏکڻ طرف مرحو غلام نبي شاهاڻي صاحب جي گهر وٽ وڏي رستي ۾ داخل ٿئي ٿي.

گهٽيءَ جو پيو حصو سڌو هلي ور وڪڙ ڪاٽي ڏاکن تان هيٺ لهجي ٿو. ماڻهوءَ جي مرضي آهي تہ مڇي مارڪيٽ ڏانهن وڃي يا پير چوڏيل ڏانهن اولهہ طرف راهي ٿئي.

شاهي بازار جي حمزه علي مرحوم جو آواز پاري ۾ ٺوٺڪائي هوندو هو. وڏيري غلام رسول ڦلپوٽو جي دڪان تي حقو ضرور هوندو هو. ٽتر بہ پڃري ۾ رکندو هو. هو صبح جو سائيڪل تي ايندو هو. دڪاندارن سان رهاڻيون ڪندو چنڊ ڦوڪ ڪندو جيستائين "چلم" تيار ڪري ڪَش نہ هڻندو تيستائين گراهڪ کي ڪپڙو نہ ڏيندو هو. ڏاڍو پُرسڪون لڳندو هو. وڏيرو عبدالحق هاڻي پنهنجي پيءُ جي دڪان کي پنهنجي پٽن سميت سنڀالي ٿو. پروفيسر ڪٽپر صاحب سان گڏجي هاڻي هيٺ دڪان تي پلٽي ماري ڪائبو پيئبو آهي.

محمد خان سيال جيڪو اصل ۾ "پار" اڱڙا جي پرسان جو آهي. پختو شاعر ۽ ڪچهريءَ جو دوڪان هوندو هو. قاضي مقصود گل رتيديري وارو جيڪو شگر مل تي نوڪري ڪندو هو. ان جي بينڪ هوندي هئي. وڪرو ڪونہ ٿيندو هيس سائين شاعر "ادب" تي وينا متا ڪُٽ ڪندا هئا. قاضي صاحب اصل ۾ نئين ديري ۾ بنيادي ادبي لڏو قائم ڪيو. بعد ۾ مختيار گهمرو صاحب بہ گڏ ٿيس. مان ۽ غلام حسين ڪٽپر گڏ هوندا هئاسي. الائي ڇو مان ادبي ميڙن ۾ ريگولر ٿي نہ سگهيو آهيان. جڏهن بہ نئين ديري جي ادبي لڏي جو ذڪر لکيو ويندو تڏهن قاضي مقصود گل بلڪل اُپري نروار ٿي پوندو. هن جون نئين ديري لاءِ ڏاڍيون خدمتون آهن.

ڪپڙي بازار مان هڪ گهٽي جيڪا عسڪريءَ واري گهٽي سڏجي ٿي. اها بي مارڪيٽ ڏانهن وڃي ٿي. استاد علي خان جي سيلون پرسان بہ گهٽيون هندن جي پاڙي ڏانهن ڏکڻ طرف وڃن ٿيون "نام ديو" جيڪو محترم ۽ ٻين پ پ پ

وارن ڪي ويجهو رهيو ان جو گهر ان پاڙي ۾ آهي ۽ اُهو بہ مٽي ٽيل حصو آهي. ڏکڻ طرف بہ سنهي گهٽي آهي.

اوپر طرف کهڙن جي محلي ڏانهن وڃي ٿي ہي گهٽي جو احوال اڳ ۾ اچي چُڪو آهي.

هي سڀ ڪجهہ محبت جو انداز آهي جيڪو من ڪان لڪرائي ٿو ڪافي ڪجهہ رهجي ٿو. وڌيڪ تفصيل سان لکندس تہ ڀيا ڇا لکندا؟

"مومل جي ماڙيءَ کي چوڏارا چار" چوٽيءَ مطابق ننڍين سوڙهين گهٽين مان گهمندي گهمندي سنگت سان ڪچهري ڪندي مزو ايندو هو. هي ڳالهيون لکندي ائين محسوس ٿو ٿئي تہ هر شيءِ ڏاڍي تيزيءَ سان تبديل ٿي آهي ۽ آءٌ اڪيلو ڪنهن ڪي ڳولي رهيو آهيان. خاموشيءَ سان ڪنهن کي سڏي رهيو آهيان.

ور وڪڙ گهٽيون:

هن قسم جون سنهڙيون گهٽيون رستن ۽ پاڙن کي ملائڻ جو ڪردار ادا ڪن ٿيون جنهن ڪري مفاصلو گهٽجي ٿو ۽ وقت بچي ٿو. پر هتي اهڙين خاص گهٽين جو ذڪر ڪرڻ جو مطلب هڪ ہي ڳالهہ ڏانهن توجهہ ڇڪائڻ چاهيان ٿو. هنن گهٽين کي ڏسي سوچيندو آهيان تہ نئون ماڻهو هنن گهٽين مان گذرند، تہ هو گهٽيءَ کي ڏسي ضرور سوچيندو تہ رستو اڳيان بند آهي. پر هلبو رهبو تہ گهٽي هڪ بہ وڪڙ ڪري اڳتي هلندي رهندي. مون کي ڪمال ڪاريگري لڳندي آهي. محترم بدر ڌامراهي سان ڳالهين ٻولهين ڪرڻ وقت، اتر سنڌ تي "گهلرن جا حملا" جو بحث ڇڙي پيو. "گهلر" جيڪي بلوچستان کان اچي "سنڌ" تي هلان ۽ ڦرلٽ ڪندا هئا.

اتر سنڌ ۾ "گهل ڙي گهل" وارو فقرو بہ ان دور ۾ گهلرن جي ڦرلٽ جي تاريخ آهي. اهڙا ڀيا ڪيترائي اصطلاح ۽ چوڻيون اسان وٽ مشهور آهن. ننڍي هوندي مرحوم عبدالغفور جلباڻي صاحب بہ تفصيلن اهڙيون ڳالهيون ٻڌايون هيون. سردار "رتوخان" جلباڻي، عبدالغفور جلباڻيءَ چواڻيءَ انهن گهلرن جو مقابلو ڪندي ماريو ويو هو. سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي هئڻ ڪري اهڙيون ڳالهيون پڙهڻ ۾ منهنجي سامهون ڪونہ آيون آهن پر سينہ بہ سينہ ٻڌل آهن، قصا گڏ ڪجن تہ چڱو مواد جڙي سگهي ٿو. منهنجي هن ڳالهہ ڪرڻ جو مطلب اهو آهي تہ گهلر جيڪي گهوڙن تي ايندا هئا. اهڙين گهٽين مان انهن جو گذرڻ ممڪن ڪونہ هو. اهڙيون گهٽيون پلاننگ سان ٺاهيون ويون آهن. منهنجي خيال ۾

ايراضي بچائڻ لاءِ نہ ڪيو ويو آهي. اهو منهنجو خيال آهي وڌيڪ الله ئي بهتر ڄاڻي. ڊامراهن جي پرسان، ڊامراهي صاحب ٻڌايو تہ هڪ وڏي ٿلهي نما ٿُل نهيل هوندو هو جنهن تي وڏي "پير" رکيل هوندي هئي جڏهن پري کان گهلر ايند اهڙا تہ اتي مقرر ٿيل ماڻهو ان پير کي زور سان وڄائيندو هو اهڙي طرح ماڻهو هوشيار ٿي ويندا هئا ۽ لاڙڪاڻي انتظاميہ تائين اطلاع پهچي ويندو هو. اهڙي طرح ترت اُهي ڦرلٽ کان بچڻ جا اپاءَ وٺندا هئا. ممڪن آهي تہ اتر سنڌ ۾ ٻي هنڌ بہ اهڙا اُپاءَ ورتا ويا هجن. اهو ڪلهوڙن، ٽالپرن يا انگريزن جو دور ٿي سگهي ٿو. جنهن جي لاءِ اهو تعين ڪرڻ ڏکيو آهي. ڪو ريسرچ ڪندڙ ان موضوع تي ڪوجنا ڪري تہ بهتر ٿيندو.

گوپالي چونڪ تي بہ وڏيون نمون هونديون هيون. هڪ طوفان ۾ ڪِري پئي باقي هڪ بيٺي آهي. ان ڪري نم چونڪ جي نالي سان مشهور آهي. رجب عليءَ جي هوٽل تي غلام حسين ڪٽپر ۽ مان گهڻو وقت ويهي ڪچهري ڪندا هئاسين. هاڻي ڪٽپر صاحب اُتي ويهندو آهي پر مان ڪڏهن ڪڏهن ويهندو آهيان. سو بہ بلڪل ٿورو ٽائيم ويهي سگهندو آهيان. فقير محمد جي پڙي، صابو پان واري جي پڙي، نظر محمد جي دوڪان سان گڏ منظور عليءَ جي دوڪان تي ڪچهريون ڪندا هئاسين. رستم، غوثل ميراڻي، سچڻ ناريجو ۽ ٻيا منظور علي درزيءَ جي دوڪان تي ڪچهريون ڪندا هئاسين. هينئين بازار ۾ "ڪڪي (الله ڏني ٻانهاڻي) ٻانهاڻي جي پڙيءَ تي دين محمد، سڪندر علي ڪوڪر ۽ پناڻ ٻانهاڻي وغيره سان ڪچهريون ٿينديون هيون. جيڪي پيڙيون ٻڌندا هئا. منهنجو گهڻو وقت مزورن سان غريبن سان گذريو آهي. هڪ جيڏن پڙهيلن سان جڏهن ٿول ناهي بازار مان گذرندا هئاسين تہ سيني جون نظرون اسان ڏانهن هونديون هيون. اصل ۾ جواني ديواني ٿيندي آهي ان جي هر ادا ڏسندڙ کي موهي وجهندي آهي جنهن کي ڪير بہ سمجهي ڪونہ سگهندو آهي جڏهن وقت هٿن مان واريءَ وانگر وهي ويندو آهي. تہ سڀ ڪجهہ سمجهہ ۾ اچي ويندو آهي.

نم چونڪ جي چوڌاري خوشحال هندن جا اڄ بہ گهر آهن. دوڪان مسلمانن ۽ هندن جا آهن. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ اڪثر، جايون ۽ دوڪان، اردو ڳالهائيندڙن کي مليا. لساني هنگامن کانپوءِ اُهي زمينون گهر ۽ دوڪان وڪڻي ڪراچيءَ هليا ويا. هڪ بنگالي بہ رهندو هو. ڪو ميڊيڪل ڪورس ڪيل هيس. شادي اردو ڪميونٽيءَ مان ٿيل هئس، اهو بہ ڪراچيءَ هليو ويو.

نم چونڪ جي هيٺان جتي محمد امين سومري جو دوڪان آهي اتي "گتو"

هوندو هو. جتي پنگ ۾ آفيم سرڪاري لائسنس تي ڪپندو هو. سامهون "بندوءَ" جي بيڙين جي پڙي هوندي هئي. "بندوخان" شهر جي ڪيترن نوجوانن بيڙي پيئڻ وارن جو استاد هيو. چونڪ تي رفيق پنجابيءَ ڪي سگريٽن جي ايجنسي هوندي هئي. عام طور تي اردو ڳالهائيندڙ مهاجرن کي پنجابي سڏيندا آهن. جن نالن سان هو شهر ۾ مشهور هئا اُهي ائين ئي لکيا آهن. ستر ۾ اسيءَ واري ڏهاڪي ۾ پولو ۾ ٽينڪ سگريٽ نوان آيا هئا. اُهي سستا هئا. جن پن جي بيڙين کي ڌڪ هنيو هو. وقت هر ڪنهن کي وارو ڏيندو آهي. پولو ۽ ٽينڪ ڇڪيندڙ اسان جي سامهون، ڪئپٽن ۾ گولڊ ليف ڇڪڻ لڳا. مون واري پاءُ کي جنرل اسٽور کان اڳ بيڙين جي مانڊي هوندي هئي. جنهن ۾ ساڙ کان ماٺ واج به چوندا آهن ته ڳوٺان ڇا ڪٺي آيا هيوَ؟ واقعي! الله جا لک احسان آهن.

بابي مرحوم پنهنجي محنت سان پڙهايو جاءِ وٺي ڏنائين ۽ دوڪان جا پئسا به ان جي هڙ مان نڪتا هئا. اسان ڪمايو ۽ ڪپايو آهي. اڳتي به مالڪ ٻاجهه ڪندو. ڪنهن بُري ۽ ڪُڌي ڪم کان هٿ پاڪ آهن. الله اسان جي ايندڙ نسل کي به غلط ڪمن کان بچائيندو. آمين "غريبي گلزار موچاري سيکهو چوي"

خفيه گهٽي:

درزي منظور علي ميراثيءَ جي دوڪان کان مٿان اتر طرف گهٽي اهي. هاٽي اُتي علي لطيف ڪرٽيي جن پلاٽ وٺي جاءِ نمرائي آهي. اُها گهٽي اتر طرف وڪڙ کائيندي وڃي ٿي ۽ اچي "ڪاڪي" ارباب ڪرٽيي واري مشين جي گهٽيءَ سان ملي ٿي.

ان طرف کان در به لڳل آهي. صرف جاين وارن جي استعمال ۾ اُها گهٽي آهي. ڪاڪو ارباب علي ڪرٽيو عبداللطيف ڪرٽيي جو والد آهي. هُن جو شمار ان وقت جي شهر جي چڱن مڙسن ۾ ٿيندو هو جن جي بنگلي تي ڇڳي هلندي پچندي هئي. هن گهٽي کي هاڻي مان "خفيه گهٽي" سڏيندو آهيان. ساڳي گهٽي وچ مان نڪري، نم چونڪ سان اچي ملندي هئي جيڪا هاڻ بند ڪئي وئي آهي.

شهر جون ڪافي گهٽيون بند ٿي ويون آهن يا ماڻهن گهرن ۾ آڻي ڇڏيون آهن. رستا سوڙها ٿيندا وڃن. مون عمر ۾ تجربي مان سکيو آهي ته مذهب، اخلاقيات ۽ اعليٰ قدر سڀ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جون ڳالهيون آهن. عمل ان تي ٿئي ٿو ته دولت، شان شوڪت، لڳ لاڳاپا، آرام ۽ سڪون ڪيئن حاصل ڪجي.

هتن وارن ماڻهن جو پورهيو ڪونہ ڪتندو هيراڦيري ڪندڙن جو پيٽ ڀڄ ڪونہ ٿيندو. ”غيب جي ڳڌو ڇوي، خبر خاوند کي“ ڇوندڙ شاعر جي ڏرتيءَ ڇاوا ڏپريشن، منافقي ۽ بي ايمانيءَ تي لهي آيا آهن. الائي ڪاڏي ويا اعليٰ آدرش ۽ اصول! جت ڪٿ ويساهہ گهاتيءَ جو راڄ آهي. پاڻ کي اڃا ڪجهہ ماڻهو ڳالهائڻ ٻولهائڻ لاءِ ملي وڃن ٿا. باقي ايندڙ وقت ۾ چڱا ماڻهو رڙيون ڪري ٻَر منهن ڪندا، تڏهن جان ڇٽندي.

جيڪا نينهن ڳنهندي نانءِ،
سا مون جا پوندي مامري.

(شاهہ)

رجب عليءَ وٽ چانهيون پيئندي نوجواني ڪراڙپ ۾ تبديل ٿي وئي. مون کي ياد آهي جڏهن شاگردي جي زماني ۾ هتان ٽول ٽاهي مرڪندا، ڪچهري ڪندا گذرندا هئاسين تہ ماڻهو مڙي مڙي ڏسندا هئا تہ هي غريبن جا ٻار ڪهڙي خزاني جا اوچتو مالڪ ٿي ويا آهن جو مُنهن تان مک تي ترڪين. جواني ديواني ۽ مستاني ٿيندي آهي. هر انسان ان سوچ مان لطف ۽ سرور حاصل ڪندو آهي.

غلام حسين ڪٽپر، جيڪو هاڻي پروفيسر صاحب ٿي ويو آهي. ساڻ ۾ هوندو هو. رجب روپي ڏست ۽ ڪچي جي ڪيرن ۾ اهڙيو چانهيون پياريون جو اڄ بہ اُهي ياد آهن. رجب دوست ۽ ياءُ آهي. ڏک اهو آهي جو ڪن عادتن ڪري اڳي کان غريب ٿي ويو آهي. اڄ بہ ڏاڍي خلوص ۽ عزت سان ملندو آهي. الله شل! هميشہ خوش رکين.

مان سوچيندو آهيان تہ ڪائنات ۾ ”تغير“ ئي هن جي بقا جو ضامن آهي. هر ٻوٽو وڻ، جانور ۽ انسان جي نوجواني ۽ جواني، رَت ۽ پورهيو هن جي سونهن ۾ اضافو ڪندو رهي ٿو. هڪڙا پنهنجو ڪردار ادا ڪري پوڙها ٿين ٿا تہ انهن جي جاءِ ٻيا ولارن ٿا. اڄ بہ شهر جا نوجوان رنگ برنگي ڪپڙا پائي، تيل ڦليل ڪري، مرڪندا چرچا ۽ ٻوڳ ڪندا ٽول ٽاهي ٽلندا، لنگهندا آهن تہ منهنجو روح خوش ٿي ويندو آهي ۽ مان پنهنجي پاڻ مُرڪي پوندو آهيان. ڇڻ منهنجو پوڙهو وجود هنن ۾ اوتجي ويندو آهي ۽ پنهنجو گذريل وقت ياد اچي ويندو آهي.

مون وٽ مايوسي ڪونهي. مان لائيف جي، مثبت پهلوئن مان ڏاڍو انجواءِ ڪيو آهي. پر پوءِ بہ شاهہ صاحب جون سٽون بہ حقيقت کي تمام قريب آهن:

اڳي ايئن هياس جو پنهوءَ ڏوتم ڪپڙا!
هاڻي هيئن ٿياس جو جَتَ نہ نين، پاڻ سين.

رَهي نالو الله جو جو دائم ۽ قائم آهي. باقي هر شيءِ فنائي ڪن ۾ هليو وڃي. مون کي ماڻهن کان نفرت گهٽ ۽ محبت گهڻي آهي جنهن ڪري انسانيت ۾ اجا ويساهه آهي.

مان پاڻ کان پڇندو آهيان ”تون هن خفي ۾ ڇو پيو آهين.“ اندر مان آواز اڀرندو آهي، ”نفرت“ ۽ ”محبت“ جو حق ادا ڪري رهيو آهيان. لکڻ دوران، سوچون ۽ خيال مون کي ڏنگيندا آهن. جڏهن ڪنهن خيال کي، صحيح نموني لکڻ نه چاهيندو آهيان ته، عذاب وڏي ويندو آهي. مان اعتراف ٿو ڪيان ته لکڻ منهنجي وس جي ڳالهه نه آهي. پر نوجوانن تائين اهو پهچائڻ ٿو چاهيان ته ”ڏک“ هر انسان جو مقدر آهن. اُنهن کان ڊڄي ۽ گهبرائي مايوس نه ٿيو.

گوتم ٻڌ کان ڪنهن پڇيو هو ته زندگي ڇا آهي؟ هن جواب ڏنو هو ڏک، ڏک، صرف ڏک.“ تڏهن مرشد لطيف چيو آهي ته:

”ڏک سکن جي سونهن، گهوريا سک ڏکن ري.“

هونءَ به سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته ڏک ۽ تڪليفون ڏُهي جو پاڻي آهن، اڄ آهي سڀاڻي سُڪي ختم ٿي ويندو. پنهنجي ڏکن کي ”سنڌ، سچائي ۽ پاڻ سان پيار ڪرڻ ۾ تبديل ڪريو. سڀ ڪجهه آسان ٿي ويندو. ڏک اوهان وٽ پنهنجي اهميت وڃائي ويهندو.

جيڪي ماڻهو جيئري جنتون ڳاهي ويٺا آهن انهن وٽ به ڏک آهن. انهن وٽ به مسئلا آهن. تنهن ڪري جن حالتن ۾ رهو ٿا انهن سان ڪمپرومائيز ڪريو ۽ هر پل مان مزو حاصل ڪريو. محنت ۽ پلاننگ هن دنيا ۾ ورثي ۾ مال ملڪيت ملڻ کان وڌيڪ اهم آهي. توهان وٽ صلاحيت ۽ جستجو آهي ته سڀ ڪجهه حاصل ڪري سگهو ٿا. دنيا جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين پهچي سگهو ٿا. ڪو ٽارگيٽ مقرر ڪيو. پلاننگ ۽ محنت سان ان کي حاصل ڪريو. صرف پاڻ کي ان لاءِ تبديل ڪريو ۽ مقرر وقت ان لاءِ وقف ڪريو. سنڌ تبديل ٿي ويندي، معاشرو تبديل ٿي ويندو.

نئين ديري ۽ آسپاس جون ساروٽيون سارينديءَ ڪي ڳالهيون رهجي ويون آهن. شهر جي رهجي ويل ڪن پهلوئن کي کڻڻ کان پهرين اڳين موضوعن کي مڪمل ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان.

سيٺ نارو مل، پڙيءَ واريءَ چونڪ تي ڇوٽي خان جي ”پان“ جي مانڊڙي هوندي هئي. منو ۽ خوشبوئن وارو پان، ڪڏهن ڪڏهن مان به وٺي کائيندو هوس. ڊبل ڪٽي، سوپارين ۽ وڏف وارو پان، پان جا عادي موالي کائيندا آهن. ڇوٽو خان،

چڳي عمر جو اردو ميڊيم وارن مان هو. هن جي پرسان، محمد امين سومري ڪپڙي جي دوڪان وارن جو ماڻٿ، عبدالله سومرو ٻيڙين جي پڙيءَ تي سگريٽ ٻه وڪٽندو ۽ پن جون ٻيڙيون ٻه ٻڌندوهو. اتي ئي حاجن سومرو پڪوڙا ترينـدو هـو. هنن پڙين ۾ مانڊڙين جي پنيان ويم گهر هوندو هو. اها ڳجهه ميرپور جي پـٽن صاحبان جي آهي. شايد سردار پير بخش خان پتي، جي حصي جي آهي.

هاڻي سچو چونڪ "ڪورين" يا منائيءَ وارو چونڪ سڏجي ٿو. منائي ۽ پڪوڙن جو دوڪان ڪورين (ميمڻن) جو آهي ۽ سچو شاپنگ سينٽر ميونسپالٽيءَ وارن جو ٺهرايل آهي.

جاءِ هجي يا بازار، ماڳ هجي يا مڪان هجن، سڀ پنهنجي جاءِ تي بيٺل آهن. مالڪ ۽ مڪين پيا متجن. جن ڏينهن ۾ هي مواد لکي رهيو هئس ته ڊاڪٽر خليل الله شيخ جو sms آيو: اهو مون کي وٽي ٿو تنهن ڪري توهان تائين پهچايان ٿو:

"درويش بهلول" بازار ۾ ويٺو هو. بادشاهه (هارون رشيد) اتان گذريو. بهلول کان پڇيائين: "ڇا پيا ڪريو؟".

"بندن ۽ الله جي وچ ۾ ٺاهه پيو ڪرايان." فقير وراڻيو.

بادشاهه ٻيو سوال ڪيس: "نتيجو ڇا نڪتو؟"

درويش جواب ڏنس ته، "الله تيار آهي، پر انسان ڪونه ٿا مڃن."

ڪجهه عرصي کان پوءِ بادشاهه ۽ بهلول هڪ مقام (قبرستان) وٽ مليا. بادشاهه وري پنهنجا مٿيان سوال ورجايا. درويش وراڻيس ته، "هاڻي قبرن وارا انسان مڃن ٿا پر الله ٺاهه/ معاف ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي."

ان ڳالهه ٻولهه ۾ ڏاڍو توجهه ڇڪائيندڙ فلسفو آهي.

مالڪ الملڪ سيني تي پنهنجو رحم ۽ ڪرم ڪري. وقت وڏي شيءِ آهي، ڪنهن موقعي کي وڃائڻ نه گهرجي. اسان سيني کي ان جو قدر ڪرڻ گهرجي. ڇا ڪجي! "والعصر ان الانسان لفي خُسر......."

مون کي ڳالهين ئي ڳالهين ۾ محمد رمضان ڀوڙ ٻڌايو ته جتي محمد پنجل پتي جو دوڪان آهي ان جي پنيان تيل پيڙڻ جا گهاڻا هوندا هئا. حڪيم صاحب جي مسجد جي اوير ۾ ممتاز علي پتي صاحب جن جي پلاٽ تي تپيداري هوندي هئي. اڳيان ان جا دوڪان ٺهيل آهن جيڪي مسواڙ تي ڏنل آهن.

مان جڏهن ٻه صفحا لکڻ چاهيان ٿو ته اهي صفحا تمام گهٽو وڌيو وڃن. اختصار کان ڪم وٺڻ باوجود هر شيءِ ڊگهي ٿي وڃي ٿي پوءِ ٻه نشاندهي ٿئي ٿي

ته نئون ديري وارن کان سواءِ ٻيا به پڙهن ٿا تنهنڪري انهن جو ڪجهه نه ڪجهه تفصيل لکان ٿو. مان منجهي پوان ٿو جلد هن ذميواريءَ کي پورو ڪرڻ چاهيان ٿو. هي ايڏو وڏو ڪم آهي جو آءٌ اڪيلو پورو ڪرڻ کان قاصر آهيان. ڪو قلم هٿ ۾ ڪٽي هن شهر جي ماضيءَ کي قلمبند ڪري، هن مٽيءَ جو حق ادا ٿي ويندو. باقي حال ۽ مستقبل نوجوان پاڻ لکندا. ان جو الڪو مون کي نه آهي. خاص طور تي مون کان سينئرس اهي لکن، اهي لکي به سگهن ٿا ۽ هنن اجان مختلف نئون ديرو ڏٺو جيڪو مان ڏسي نه سگهيو آهيان. جيڪو لکڻ لائق آهي اهو پنهنجي ذمواري محسوس ڪري.

محترم بدر ڏامراهي، لکيل ڊرافٽ پڙهي ڪجهه ڳالهيون انڊر لائين ڪيون. هن چيو ته "حڪيم صاحب ۽ مسجد شريف تي ڪجهه نه ڪجهه وڌيڪ جملا لکو." مان مٽي کي هٿ ڏئي ويهي رهيس. حڪيم صاحب کي ۽ بازار جي مسجد کي ڪير نه سڃاڻي. اسپتال ۾ دوا ملندي آهي. مسجد شريف ۾ عبادت ڪبي آهي. حڪيم صاحب پاڻ پنهنجو تعارف آهي. هن شهر جا جنس مذڪر ته ڇا پوڙهيون، جوان، پرٽيل ۽ ڪنواريون، حڪيم صاحب کي ائين سڃاڻن جيئن ويڙهي ۾ پنهنجي بزرگ کي سڃاڻبو آهي. هو مرحوم هر گهر جي بيمارين وغيره جو امين رهيو آهي. سڄي مزوري ۽ محنت رائگان وئي. وري به ڊرافٽ ٻيهر لکٽو پيو ڇو ته ڏامراهو صاحب سچ ٿو چوي. جڏهن به رسالي ۾ مواد ڇپبو ته اهو نئون ديري تائين محدود ڪونه رهندو. لکڻ جيئڻ کان به ڏکيو آهي، منهنجي لاءِ. آخر بنيادي معلومات حاصل ڪري به صفحا وڌيڪ لکي ورتم. اچو ته پڙهون.

حڪيم حاجي سعد الله شيخ مرحوم (حڪيم صاحب) جي اسپتال، نئين ديري شهر ۾ اوائلي دور کان آهي. پاڻ هتي 1949ع ۾ مرزاپور ضلع شڪارپور مان لڏي آيا.

حڪيم صاحب نومبر 1922ع ۾ ڄائو. 1944ع ۾ دهليءَ پڙهڻ لاءِ ويو ۽ اتي 1947ع تائين رهيو. 1955ع ۽ 1979ع ۾ به دفعا حج ڪيائون. 14_03_2009ع تي وفات ڪيائون. سندن تعلق اهلِ سنة و جماعت جي ديوبندي فقه سان هيو. عربي گرامر تي عبور هين جنهن ڪري حافظِ قرآن نه هجڻ باوجود ڪو قرآن شريف جو لفظ غلط اُچاريندو يا وساريندو هو ته ان کي صحيح ڪرڻ لاءِ چوندو هو. پهريان مگٽيجا شاپنگ سينٽر وٽ گهر هُين ۽ بعد ۾ پوسٽ آفيس واري گهٽي ۾ رهائش اختيار ڪيائون. پراڻي گهر پرسان صبح جو سبزي ڪپندي

هئي جنهن کي ”ڏڙ“ سڏبو هو اچڪلهہ اتي دُڪان ٺهي ويا آهن. سنڌس پٽ پراڻا دوڪان ڊهرائي نوان دوڪان ٺهرايا آهن.

”حڪيم صاحب“ واري مسجد بہ بازار ۾ آهي. بلڪل اسپتال جي سامهون آهي. مسجد شريف جو پلاٽ ”نواب صاحب“ ميرپور پٽو وارن وقف ڪيو هو. هاڻي تازو پراڻي مسجد شهيد ڪري نئين ٺهرائي وئي آهي. وڌنڌڙ آباديءَ ڪري جمع جي نماز لاءِ هيئين جاءِ ناڪافي ٿي ويندي آهي. جنهن ڪري آخري آيل نمازي ڪوٺي تي ٺهيل وڏي ويرانڊي ۾ نماز پڙهندا آهن.

ميرپور پٽو تعلقہ رتوديرو نواب نبي بخش خان پٽو (نواب صاحب) حڪيم صاحب کي ذاتي طور سڃاڻندو هو. نواب صاحب ميرپور پٽو ۾ هڪ ديني مدرسو قائم ڪيو هو. اسان جڏهن مسوديري هوندا هئاسي تہ آسر جو لائوڊ تي هن جي قرآن شريف پڙهڻ جو آواز ٻڌندا هئاسي. اسان جي ٿر ۾ هن جي عبادت ۽ سخاوت مشهور هوندي هئي. مونکي چڱي طرح ياد آهي تہ سال ۾ هڪ دفعو ڳوٺيون ريوڙين، کنڊ، ٻڳڙن ۽ پتاشن وغيره جون پرائي بنگلي ۾ رکندو هو. سنڌس پرسان مولانا ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين کان ٽيهين سيپاري جي ڪا ننڍي آيت پڙهائيندو هو ۽ انعام ۾ انهن کي قرآن شريف جو پاڪ ڪتاب ملندو هو. ننڍن ٻارن کي جهول شين جو ملندو هو. مون کي اندازو آهي تہ ميرپور جي آسپاس جي ڳوٺن ۾ اهڙو ڪو گهر نہ هوندو جن وٽ نواب صاحب طرفان مليل اهڙو نسخو نہ آهي.

نواب صاحب مرحوم، حڪمتن جي نسخن ۾ بہ دلچسپي رکندو هو. اهڙي طرح دوا درمل ڪري بہ حڪيم صاحب جن سان رابطو رهندو هين. حڪيم صاحب سان بيماري بڙيءَ ڪري خانبهادر مرحوم جي ويجهڙائي بہ ٻڌندا اچون پيا. اهڙي نموني ممتاز علي صاحب ۽ پٽو صاحب مرحوم بہ سڃاڻندا هئس.

حڪيم صاحب کي ٽي فرزند آهن. وڏو اسد الله شيخ مرحوم (پروفيسر) ٻئي نمبر تي ڊاڪٽر ڪئپٽن سليم الله ۽ ڊاڪٽر خليل الله. حڪيم صاحب جو هن وقت عيال پڙ پوٽن تائين پهتو آهي. الله ج شل! هنن کي پنهنجي آفيت ۾ رکي، آمين. حڪيم صاحب هر سال ٻاچڪا سامان جا ٺاهي، پنهنجي مسجد ۾ رکي افطار لاءِ ويٺل ضرورتمندن کي هڪ هڪ ٻاچڪو سامان جو ڏيندو هو زڪوات يا خيرات ائين ڏيندو هو. حڪيم صاحب جو ذڪر ڪجي ۽ فيض محمد ڪتپر جو ذڪر نہ ڪرڻ بي انصافي ٿيندي، ٻنهي جو ساٿ اسپتال جي حوالي سان هميشہ رهيو. فيض محمد سنهڙو گهٽ ڳالهائڻ وارو ۽ سادگي پسند

آهي. سندس پٽ غلام محمد منهنجو فڪري دوست آهي. هو انجنيئر آهي. فقيراڻي طبيعت اٿس. سچوءِ کرو. شهر ۾ هن جو ڪو مٽ ڪونہ ٿو سمجهان. هن سان ڪچهري ڪندي مزو ايندو آهي. دل کي سڪون ملندو آهي. حيرت ٿيندي آهي، هن جون ڳالهيون ٻڌي.

ڊاڪٽر سليم الله صاحب لاءِ اڳ ۾ لکي چڪو آهيان. باقي خليل الله صاحب ۽ حاجي گل محمد صاحب منهنجا مُحسن آهن هنن تي لکڻ في الحال ملتوي. حڪيم صاحب لاءِ وڌيڪ احوال "نئون ديري" بابت ڪتاب ڇپيل، ۾ پڙهي سگهجي ٿو.

منهنجي هر لکڻيءَ جو پهريون پاڪ چنڊڇاڻ ڪندڙ ڊاڪٽر خليل الله هوندو آهي ۽ اهوئي منهنجي لکڻين مان ننڍين وڏين غلطين جي نشاندهي ڪندو آهي ۽ صلاحون ڏيندو آهي. هن جي طبيعت جي مون کي خبر آهي، ڪنهن جي خلاف ڪجهہ هوندو آهي تہ اهو پنو هن کي نہ ڏيندو آهيان. ان جو ذميوار آءٌ اڪيلو آهيان. اجوڪي مصروف وقت ۾ ذميواريءَ واري نوڪريءَ ڪري منهنجي لاءِ ٽائيم ڪڍڻ ۽ بهتر صلاحون ڏيڻ، هن جو احسان آهي. باقي رهيو حاجي گل محمد صاحب، منهنجي ٽيل بدلين جا آرڊر روڪرائي ڏيندو هو. سائين نجي الله صاحب جو بہ عمل دخل هيو. ائين حيرت ٿيندي آهي مون کي پنهنجي زندگي تي سوچي. الائي ڪيترن ماڻهن جا احسان آهن، شايد مخالفن ۽ ناپسند ڪندڙن کان وڌيڪ نمبر ٿي وڃن. حڪيم صاحب جي هڪ خوبي تہ مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. هر ذميوار ماڻهوءَ کي ان کي (اپنائڻ) Follow ڪرڻ گهرجي.

هو پنهنجي پوٽن ۽ پوٽين کي قرآن شريف پاڻ پنهنجي نظرداريءَ ۾ پڙهائيندو هو. پوٽن جي درسي تعليم لاءِ ڪو استاد ٽيوشن تي رکندو هو. انهن استادن سان ڪچهري ڪندو هو ۽ ڏسي وٺندو هو تہ ٻارن کي پڙهائيندڙ استاد جو پنهنجو علمي معيار ڪيترو آهي.

منهنجو ويجهو دوست، اميد علي ڪٽپر ٻارن کي شام جو پڙهائڻ لاءِ راضي ٿيو هو. حڪيم صاحب، ڪچهري ڪيس، سمورو احوال اچي ڪيائين. حڪيم صاحب دوائن ۽ بيمارين کي سڃاڻڻ تہ پڙهيو پر هن جي علمي حيثيت بہ لڪل ڪونہ هئي. اميد علي صاحب ذهين ۽ هوشيار استاد آهي. هن جي اها بہ خوبي آهي تہ قادري ۽ شافعي ۽ ٻين بزرگن جي سلسلن کي پڙهيو اٿائين، هن جو تلفظ ۽ گرامر بهتر آهي. هن جو I.Q ايڏو تيز آهي جو هر انڊين پراڻن گانن جي

گلوڪار ۽ موسيقار جا نالا ٻڌائيندو آهي. هو سٺي نموني اردو غزل ڳائي سگهندو آهي.

هڪ دفعي ياءُ مشتاق جي دوڪان تي ويٺو هئس. حڪيم صاحب بہ اتان لانگهائو ٿيو. مُڙي دوڪان تي ٿوري دير لاءِ بيٺي بيٺي منهنجي ياءُ کان ڪنڊين بابت پڇيائين. مان ياءُ کي هلڪو اشارو ڪيو تہ پئسا محنت جا نہ وٺندين تہ ڪنڊيون بلڪل نہ وٺندئي. تنهن ڪري بلڪل ٿوري نفعي سان رقم ٻڌايئينس. ڪنڊيون ڪٽي ويو. مقرر رقم سان گڏ نون نوٽن جو پاڪيٽ بہ دوڪان تي ڏياري موڪليائين. ان ننڍڙي ڳالهہ مان هُن جي طبيعت ۽ طرز زندگيءَ کي سمجهي سگهجي ٿو.

حڪيم صاحب کي پراڻو هارٽ پرابلم هيو. روزانو سانجهيءَ کان پوءِ ڊاڪٽر خليل الله وٽ ويندو هو. دم ڏٽيءَ حوالي ڪرڻ واري ڏينهن (14 مارچ 2009ع) شڪارپور ۾ برادر جي شادي هُين جنهن ڪري گهر ياتي اوڏانهن ويل هين. ڊاڪٽر ڪئپٽن صاحب ڪراچيءَ ويل هيو. ڊاڪٽر خليل الله ڊيوٽيءَ تي هيو. تڏي تي وينلن ٻڌايو تہ حڪيم صاحب پنهنجي الڳ گهر (بلڪل آمهون سامهون) صبح جو ٻاهر نڪري، گهر جي دروازي وٽ بينو هو هر ايندڙ ويندڙ سان حال حوال ۽ ڪيڪار ڪئي هيائين. سانجهيءَ کان اڳ اوچتو سندس طبيعت خراب ٿيڻ سبب ڪيس لاڙڪاڻي اسپتال ڪٽي وڃي رهيا هئا پر رستي تي ساهہ جو سڳو ٽٽي پيس. (اللهﷻ مٿس پنهنجو رحم ۽ ڪرم ڪري. آمين)

عبدالغفار "تبسم" صاحب، هن شهر جو رهندڙ ۽ مشهور شاعر آهي. هن جا درجن کن شاعريءَ جا ڪتاب آهن. گهٽ ماڻهن کي خبر آهي تہ هن نئين ديري جي سنگت ساٿ جو احوال پنهنجي نثر جي ڪتاب ۾ ڪيو آهي. نالو اٿس. هو جي جوين ڏينهڙا" حصو پهريون. مون ڪافي عرصو اڳ اهو پڙهيو هو. ٻي نمبر تي "نئون ديرو جا نوان ۽ پراڻا ورق" جيڪو مختلف ليکڪن جو مجموعو آهي. قاضي قمر الدين اهو ڪتاب لکرايو ۽ ڇپرايو آهي. انهن ڪتابن کان اڳ پير علي محمد شاهہ راشديءَ بہ "اُهي ڏينهن اُهي شينهن ۾" ٿي نئون ديرو ۽ آسپاس جو ذڪر ڪيو آهي. مختلف رسالن ۾ اڳ ڇپيل منهنجن مضمونن ۾ بہ نئون ديري جو ذڪر اچي ٿو. سنڌ جي مشهور شهرن جي ڪتاب ۾ قاضي قمر الدين جو ڇپيل مضمون بہ منهنجي نظر مان گذريو آهي. هي "نئون ديرو" بابت ڪچا ۽ ڦڪا حوال (لکت) اوهان پڙهو پيا.

پاڪستان جي اترين علائقن فاٽا وغيره ۽ خيبر پختون خواهه سان گڏ پنجاب جي وسڪارن ماضيءَ جا رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيا آهن. هونءَ ته "سنڌوندي سيني وهڪرن کي پنهنجي پيٽ ۾ سمائيندي آئي آهي. جڏهن انڊيا طرفان پنجاب جي سڪل ندين ۾ پاڻي ڇڏيو ويو ته. سنڌو ويدن جي زماني جا ڏيک ڏيڻ لڳي. حالتون خراب کان خراب تر ٿينديون ويون. جولاءِ جي آخر تائين سيني کي سمجهه ۾ اچي چڪو هو ته هي پاڻي وهي ويڃڻ وارو نه پر تباهي ۽ بربادي وارو آهي.

آگسٽ جي پهرين هفتي ۾ سنڌ جي حدن ۾ زوردار برساتون پيون ۽ پياسي ڌرتي پاڻيءَ سان پرجي وئي. هونءَ ته مون کي ڪڪر ۽ برساتون وڻنديون آهن. منهنجي اندر جي صحرا ۾ ڪجهه "پوسل" پيدا ٿيندي آهي. پر سچ اهو آهي هي وسڪارا ڏسي خوشيءَ بجاءِ خوف پيدا ٿيڻ لڳو ڇو ته پنجاب جي حدن ۾ ايندڙ پاڻيءَ جا انگ اکر ۽ احوال ڊيڄاريندڙ هئا. ويتر راڄڻ پور ۽ بين جابلو علائقن مان برساتن جو پاڻي جڏهن سنڌوءَ ۾ داخل ٿيو ته حالتون خراب کان خراب تر نظر اچڻ لڳيون. هر سمجهدار ماڻهوءَ جي اندر ۾ اڻ تڻ وڌي وئي. هر هڪ کي اهو فڪر ٿيڻ لڳو ته الائي ڇا ٿيندو؟ داران، شاهاڻي، عزت جي واند، ڦلپوٽا، آگاڻي ۽ عاقل وغيره تائين درياءَ جو بچاءَ بند ڳوٺن، شهرن (نئون ديرو- لاڙڪاڻو) کان "بيلو به وون" وانگر آهي. سنڌوءَ جو پاڻي مٿي، آباديون ڪافي هيٺ اڏيل آهن. دل کي آٿت هيو ته نصرت لوپ بند کان باقراني پل تائين سخت حفاظتي اپاءَ ورتل آهن. پوءِ به هڪ مهربان سان شاهاڻي بند لاڙڪاڻي، خيرپور پل تائين جائزو ورتو. صورتحال خطرناڪ هئي پاڻي اجان گدوءَ کونه پهتو هو. نئون ديرو سنڌوءَ جي ساڄي ڪپ تي، عرصي کان آباد آهي. روزانو ڪچي جا ماڻهو اچن وڃن ٿا. هو چون پيا ته پاڻي ڪٽي آهي. اجائي واويلا سنڌي چئنل ڪن پيا. اسان سيني کي خبر آهي ته درياءُ پنهنجي پيٽ ۾ "بيٺ" جوڙيندو رهندو آهي. سکر بئراج جي مٿين طرف ۽ ساڌ بيلو به بيٺ آهن. ڪچي جا ماڻهو اهڙن بيٽن تي ڳوٺ ٻڌندا آهن. مال متاع جي ڪري. درياءَ جي ڇيڪي مٿي سنڌ کان سنڌ تر ٿيندي رهندي آهي. ڳوٺاڻا پنهنجا گهر، وٿاڻ ۽ اڳڻ ضرورت مطابق هر سال مٿي ڪندا رهندا آهن. هو ڪڏهن به نه چاهيندا آهن ته پاڻيءَ جي ڪري پڪي تي وڃون. جيڪڏهن صورتحال گهڻي خراب ٿيندي آهي ته مال متاع، عورتون ۽ ٻار پڪي تي مائٽن ڏانهن اماڻي ڇڏيندا آهن باقي مرد، پوڙها ۽ نوجوان پنهنجا "پکا" پيا سنڀاليندا آهن.

ڪڇي جي ڳوٺن ڪي چوڌاري پاڻي هوندو آهي، پر ٻوڙيندو نه. گهر مٽي هجڻ ڪري، هنن جي گهٽين ۾ پاڻي هوندو آهي ۽ اتي ٻيڙيون وغيره ايندڀون ويندڀون آهن. سنڌوءَ جي مزاج کان ڪڇي وارا واقف آهن. سينه به سينه سوين سالن جون ڪٿائون هنن جي ڪنن تائين پهتل آهن.

هو پنهنجا منهن، لانڍ ۽ لانڍيون وغيره سان گڏ پڪيون جايون به جوڙيندا آهن، لانڍي ننڍي هوندي آهي، لانڍ وڏو ٿيندو آهي. ڇڄ ماڻهن جي ان ۾ ماپي ويندي آهي. هي سڀ وڻن، ٽوڏين، پيڙن، ڪکن ۽ ڪانن مان ٺاهيندا آهن. سڀ ڪجهه جهنگ مان هنن کي آسانيءَ سان ملي ويندو آهي خرچ ڪو به نه ٿيندو اٿن. گهر ياتي، مائٽ ۽ دوست وغيره هڪ ٻئي جي ڪم ايندا آهن.

آبڪلياڻيءَ جي موسم ۾ وس آهر جو سيڙو سامان گڏ ڪري رکندا آهن. پاڻيءَ جي نقصان کان بچڻ خاطر هو "منجڻ" يا "مُڏ" به ٺاهيندا آهن. جيڪڏهن گهر ۾ پاڻي اچي وڃي ته منجڻ تي گهر جو هلڪو سامان رکندا آهن. مڏ تي گهر ياتي ۽ اُن وغيره پاڻي کان متي ڪري رکندا آهن. منجڻ يا مڏ ٺاهڻ ڪاريگريءَ وارو ڪم آهي ڪوشش ڪري مضبوط وڻن جي ڏارن وغيره سان جڪڙي چڏبا آهن جيئن پاڻيءَ ۾ ٻڌي ۽ لڙهي نه وڃي..

اسان جو ڪلچر اهڙو آهي جو ڪڇي وارا ڪئمپن ۾ اچڻ پسند ڪو نه ڪندا آهن ،هڪ ٻي وسي ۽ ٻي پردگيءَ جو احساس ۽ سرڪار جا ٺلها نعرا سيني کي ساريا پيا آهن. تنهنڪري خوار ٿيڻ کان بچڻ لاءِ هو پنهنجا ڪک چڏڻ لاءِ تيار نه ٿيندا آهن. پر هن دفعي ڪڇي وارن سان سنڌوءَ ڪيس ڪري ڇڏيا آهن. پوءِ چوڻو ٿو پوي "لاچار کي ڪو آچار نه آهي."

26_08_2010 تي بي بي سي جي رپورٽر، گهوٽڪيءَ جي ڪڇي مان ٻيڙيءَ رستي رپورٽنگ ڪئي ته "هڪ ڳوٺ جي پرسان پهتاسين ته مرد ماڻهن پري کان آجيان ڪندي ڏوراپو ڏنو ته، "ڪيڏي دير ڪري ٿا يار اچو نه ٿا سار لهو ته ڪو مئويا بچو" ترنم سان آواز منهنجون اکيون آليون ڪري ڇڏيون هيون. سنڌي چئنلن ته پاڻ ملهايو آهي پر پابنديءَ سان روزانو ائين بجي اردو سروس بي بي سي جي پروگرام وڏيڪ آگاهيون تي ڏنيون. سنڌي ۾ رڙيون، دانهون، ڪوڪون، گهر ڇڏڻ، مال متاع لڙهڻ ۽ ماڻهن مرڻ جا داستان، پٿر دل کي به ڳاري ڇڏين. انسان ڪيڏو بيوس ۽ لاچار آهي ۽ ان ماحول ۾ ظالم ماڻهو عورتن جون عصمتون لُٽڻ، ڪاڌي جي شين ۾ نشو ڏئي بچيل سامان ڪٽي وڃڻ، ڏاند مينهون ۽ ٻڪريون وغيره هٿيارن جي زور تي ڦري وڃڻ جهڙن واقعن سنڌي ڪلچر تي

ساهہ ڏيندڙن جو ڪنڌ شرم کان جهڪائي ڇڏيو آهي.

خبرون مليون آهن تہ ڪئمپن ۾ رهندڙ حقيقي متاثرين سان گڏ. نقلي خاندان بہ رجسٽر ٿي رهيا آهن. انساني بک پوري ٿيٽي ئي ناهي. ازل کان ائين ٿيندو پيو اچي. گندو انسان، مظلومن سان ظلم پيو ڪري. اڄ دنيا سڌري وئي آهي پر ايشيا ۾ اسان جو معاشرو تمام گندو سمجهيو وڃي ٿو.

سنڌوءَ جي ٺوڙي گهاري، اڄ اتر سنڌ جو سڀ ڪجهہ تباهہ ڪري ڇڏيو آهي. گهر گهاٽ، جايون، مال، اناج ۽ فصل وغيره سڀ لڙهي ويا آهن. لک پتي ماڻهو ڪک پتي ٿي ويا آهن. موجوده تباهي 1973ع واري تباهي ۽ بربادي کان ڪافي دفعا وڌيڪ آهي. لاڙ کي وري ايس ايم بند ٽٽڻ ڪري نقصان ٿيو ۽ ٻن ڏينهن ۾ تڪڙي لڏپلاڻ، حوصلن کي پست ڪري ڇڏيو آهي. روزانو موٽڻ جون خبرون، سار سنڀال نہ لهڻ ڪري، روڄ راڙا، چڻ چون پيا تہ سنڌ جي ايريگيشن ڊپارٽمينٽ جي سيني اعليٰ آفيسرن کي ڪورٽن جي ڪٺهڙي ۾ بيهاريو وڃي. مهيني کان درياهہ دانهون پيو ڪري تہ "آءٌ توهان ڏانهن پيو اچان، اچان پيو" تہ پوءِ هنن ڪن لاتار ڇو ڪئي؟ پيپر ورڪ ۽ پلاننگ ڇو نہ ڪئي!؟ پاڻيءَ جي روٽ کي آخري شڪل ڇو نہ ڏني وئي؟ صورتحال ائين سامهون آئي تہ اڳيان پاڻي، پٺيان وزير، مشير ۽ آفيسر. سڌريل دنيا ۾ ائين نہ ٿيندو آهي. گهٽ نقصان وارا فيصلا ڪيا ويندا آهن پر هتي تہ سڀ رڌون ٻوٽ ڪاريون آهن، رڳو نااهلي سامهون پئي اچي. ايريگيشن وارا پاڻي پٺيان هلندي هلندي گم پيا ٿي وڃن. وڃي ٿڌن ڪمرن ۾ موبائيل بند ڪري، ٿڪ پيا لاهين. گهوٽڪيءَ جي ڊي سي او جو بيان رڪارڊ آهي تہ "انجنيئر سان رابطو نہ پيو ٿئي."

فوج ۽ نيويءَ وارن مڙسي ڪئي آهي نہ تہ انساني جانيون اسان دفن ڪندي ٿڪجي پئون ها. راڄن پنهنجي مڙسي ڪري جيڪو ڪجهہ بچيو آهي، اهو انهن بچايو آهي. باقي ذميوار ماڻهن سنڌين کي، ناقابل تلافي نقصان پهچايو آهي. هنن کي الائي ڇو ياد نہ ٿو پوي تہ جيڪي هو پگهارون ۽ رعايتون کڻن ٿا. اها ٽئڪس مارو ٽڙا ڏين ٿا. هنن وٽ انسانيت ۽ شرافت هئڻ گهرجي. 1973ع تي "ٻارنهن لک ڪيوسڪ" واري ٻوڏ آئي هئي. پنهي صاحب جو دور هو. سکر بئراج پاڻيءَ جي دٻاءَ ۾ لڏي رهي هئي. پل کي بچائڻ لاءِ روهڙيءَ کان مٿان گهارو هنيو ويو هو ان نقصان تہ ڪيو هو پر گهڻو پاڻي چون ٿا تہ رڻ ڏانهن هليو ويو هو. انگريزن جي ڊائرين ۾ پڻ اهو موضوع هڪ هنڌ لکيو ويو آهي.

ڪچي جي زمين 6 لک ايڪڙ چون ٿا. 50 هزارن کان 80 هزارن تائين

انساني آبادي ٿيندي، ممتاز علي خان، ريڊيو تي بار بار اعلان ڪري رهيو هو تہ "اتر وڃو" "اتر وڃو" يعني موجوده ٻوڏ هيٺ آيل علائقو وغيره. پر ڪير ٿو پنهنجا گهر ۽ ڪک ڇڏي.

پٿي صاحب فوج ۽ محمد پچل ايس پي کي حڪم ڪيو هو تہ نئين ديري ۽ لاڙڪاڻي کي بچائڻ لاءِ رائيس ڪئنال جي ساڄي ڪناري کي ڪٽ ڏئي، منهنجون زمينون ۽ ڳڙهي خدا بخش پٿو کي ٻوڙايو منهنجي اکين جي سامهون ڪٽ ڏنو ويو. سڄ لهي چڪو هو مان مسوديري سائيڪل تي بابا جن کي خبر پڏائڻ لاءِ روانو ٿيو هئس. ڳوٺ ٻاهران ٽريڪٽر رستي ڳوٺاڻا مليا هئا. هنن کي احوال ڏنم. هنن ميرپور پٿو ۽ ٻين سان رابطو ڪري وارھ کي جهلايو هو ۽ ڏينهن رات هٿيارن سان راڄن پهرو ڏنو هو. پاڻي ڳڙهي پٿو ڪوريجا ۽ ڪوٽ ٻوڙيندو اولهہ طرف وهي ويو هو. معمولي نقصان ٿيا هئا. پر هن ٻوڏ قهر ڪري ڇڏيو آهي.

1942ع ۾ سنڌ ۾ "وڏي ٻوڏ" آئي هئي، ان ٻوڏ بہ جيڪب آباد ۾ وڏي تباهي آندي هئي. پاڻي جنت شاخ اڪري آيو هو.

ماڇين، اوڍن ۽ گوپانگن جا ڳوٺ پاڻيءَ هيٺ اچي ويا هئا. رتوديرو بچي ويو پر افراتفريءَ ۾ سڄو علائقو هيو ٻوڏ کان پوءِ بيمارين ۾ وڪوڙجي ويو. ڪالرا وغيره منهن ڪڍيو هو. ڪافي انساني جانيون موت جي منهن ۾ هليون ويون هيون. موجوده ٻوڏ درياءَ جي ساڄي ۽ کاٻي بندن اندر "زميندار ي بندن" جو نئون ترم ڏنو آهي. ايڪانامڪس جي مضمون ۾ انساني دورن کي مختلف دورن ۾ ورهايو ويو آهي. پٿر جو دور جيڪو 45 لک سالن جو سڏيو وڃي ٿو. ڌاتوءَ جو دور، زرعي دور، صنعتي دور، ائٽمي دور ۽ خلائي دور. الائي ڇو مون کي مونجهارو ٿيندو آهي تہ اسان سنڌ وارن جو "ڪکائون دور" ڪاڏي ويو. اڄ بہ لوڙها، ڪک، ڪانا ۽ منهن اسان جي ملڪيت آهن. اهي بہ درياهہ جي پاڻي اسان کان کسي ورتا آهن. مجموعي طور دنيا زرعي ۽ صنعتي دور ۾ رهي ٿي.

ايڏو درد وڏي ويو آهي جو پاڻيءَ جي متاثرن جي اڌ' ين جو پاڻي سڪي ويو آهي. اٽيا وار، هيسيل چهرا، گهر نہ گهاٽ، بي رحم انسان، اجهو نہ آسرو الائي ڇا ٿيندو مستقبل ۾؟ پٿي صاحب جي پ پ پ ۽ موجوده پ پ پ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. حڪمران چوندا رهيا تہ رتوديرو نہ ٻڏندو وري ٻئي پاسي ڳڙهي خدا بخش پٿو کي بند پئي ڏنا ويا، بندن تي ڪو بہ اعتراض نہ آهي. افسوس اهو آهي تہ جيڪو اوهان چئو ٿا، ان تي اوهان پاڻ بہ ويساهہ نٿا ڪري سگهون رتوديرو-نئون ديرو پاڻي نہ ايندو تہ پوءِ ڳڙهيءَ کي بند وسوسن کي جنم ڏئي ٿو.

لاڙڪاڻي ۾ نئون ديري کي عاقل آگاڻي بند کان وڏو خطرو هو جيڪو چيف منسٽر، نثار کهڙي ۾ ٻين وزيرن جي ذاتي دلچسپي ڏسي هي علائقو تباهيءَ کان بچي ويو آهي، نہ تہ اسان بہ لڏپلاڻ ۾ ڇرِيا ٿي پئون ها. الله بچائي ورتو. 73ع واري ٻوڏ ۾ پٽي صاحب متاثرين لاءِ جيڪي بندن، دادوءَ جي ڪنارن تي اچي ويٺا هئا انهن کي گيهہ، اٽي، چانورن ۾ دالين وغيره جو ترڪون موڪليون هيون. پهريون دفعو ائين ٿيو هو جنهن ۾ ڏارين ۾ سنڌين جي حڪومت جو فرق سامهون آيو هو. ماڻهن کي صابڻ ۾ ڪپڙا وغيره بہ مليا هئا. مال ايترو هو جو اثر رسوخ وارن ماڻهن ڪافي مال لڪايو بہ هيو. اهو سڀ ڪجهہ لڪل نموني هيو هٿڙي قرلٽ وارو دور نہ هو.

مون جهڙن ماڻهن کي تمام دير سان سچائي سمجهہ ۾ ايندي آهي، منافقن، بدنيتن سان هلندي عمر گذري وئي آهي. هاڻي مس هونروار ٿيا آهن تہ اسان بہ کين "سلام" ڪري پرپرو ٿيا آهيون. سنڌين بہ سڀ يار پرکيا آهن. ڏوهاري ٿي بدليا آهن ۾ ائين وجود مٽائي رهيا آهن. ائين اسان سڀ شريف ايماندار آهيون. پر جڏهن مفادن تي پير ٿو پوي تہ "ايمان مهمان" ٿيو وڃي، شل! اسان سيني ۾ ٻوڏ ستايلن تي الله رحم ڪري.

1948ع ۾ بہ نئين ديري شهر ۾ جيڪو ان وقت ڳوٺ مِثل هيو ٻوڏ جو پاڻي داخل ٿيو هو جتي هاڻي مورين جو شاپنگ سينٽر آهي، اتي مٽي وغيره سان هاٿوڪي پوسٽ آفيس واري رستي کي بند ڪيو ويو هو. سامهون خوشحال هندن جا گهر هئا، جن اهو بندوبست ڪيو هو. ائين شهر جو ڪجهہ حصو ٻڏڻ کان بچي ويو هو. هاڻي جتي ڏکڻ واري باءِ پاس وٽ جڳ لڳل آهي اتي گهاڙ واهہ کي "ٻنڌو" سڏبو آهي، جيڪو ان ٻوڏ جو يادگار نالو آهي. هي احوال مولچند ڏنو جيڪو مون کان عمر ۾ وڏو آهي. هن اها ٻوڏ اکين سان ڏٺي. هن جو ڪٽنب پڙهيل لکيل ۾ زميندار رهيو آهي. ٻي هنڌان لڏي، هتي اچي هنن جا وڏا (ڏاڏو) آباد ٿيا هئا.

1973ع کان پوءِ پٽي صاحب باءِ پاس ڏنو. بيدن جا وڻ لڳرائي، نئون ديري کي خوبصورت بڻايو هو. گوڏ، گنجي يا تيار ٿي ڪپڙا پائي اوڏانهن ائين ويندو هيس جڻ اتي ڪو منهنجو انتظار پيو ڪري. انهن چانورن ۾ ويٺي وقت گذري ويندو هو اڄ بہ اهي منظر، منهنجي اکين ۾ سانڍيل آهن. هاڻي نتهڻ اس يا ڇيٽن جي ڏپ آهي. ٻوڏ کانپوءِ عيد آئي، شهر جي هڪ معزز پٽي صاحب کي ٻوڏ رليف فنڊ لاءِ چيڪ ڏنو. پٽي صاحب هن کان نالو پڇيو هن جو نالو ٻڌي، پٽو صاحب

باھہ تي ويو. چيڪ ڏيندڙ جو ساھہ سڪي ويو. ۽ انهون ٻڏي معافي ورتائين. هن جي شڪايت پٽي صاحب وٽ پهتل هئي. ٿوري وقفي کان پوءِ محفل ۾ وري رونق موٽي آئي هئي.

ڦڙو مون گهريو تو تہ ٻوڙي ڇڏيو
ها هڪ خواب منهنجو تو لوڙهي ڇڏيو.

❊

تنهنجي رحمتن تي مان حيران هان،
ڦڙي لاءِ تو نديءَ کي موڙي ڇڏيو.

(نئين ديري جي منٺار سولنگي جي غزل مان مٿيون سٽون کنيل آهن.)

الائي ڇو مون ۾ اهو احساس وڌي ويو آهي تہ سنڌين جي پڙهيل لکيل ڪلاس ۾ ساڃاھہ نہ پر لاتعلقي ۽ لاپرواهي آهي. اهو ڪجھہ تہ انهن جي هئڻ جو ثبوت ڏي. منهنجي مارن کان "خوشيون ۽ خريد" وسري ويون آهن، هنن جي عيد کهڙي ٿيندي مون کي سمجھہ ۾ ڪو نہ ٿو اچي تہ وڏيڪ چا لکان.

اسان کي تبديل ٿيڻ گهرجي، حضرت علي رحہ چيو آهي تہ "غريبن جي مدد ڪريو ڇو تہ غريب ٿيڻ ۾ دير نہ ٿي لڳي." قرآن شريف ۾ سورت صبا جو مفهوم آهي، "هنن اسان جي حڪمن کان منهن موڙيو اسان هنن لاءِ زبردست ٻوڏ موڪلي." مستقبل جا خدشا ڪڙ ڪڍي منهن سامهون اچن ٿا. مثلاً:

❊ امن امان جو مسئلو وڌيڪ خراب ٿي ويندو.
❊ ننڍين ڏوهن ۾ بہ واڌارو ٿيندو.
❊ اناج جو مسئلو.
❊ روزگار جو مسئلو.
❊ جانورن جي کوٽ
❊ اڏاوتن، روڊن ۽ پلين وغيره جا مسئلا.

سنڌ جي اعليٰ قيادت کي الله شل ساڃاھہ ڏئي تہ جيئن هو ماڻهن جي مصيبت ۾ ڪجھہ گهٽتائي آڻي سگهن. سنڌ جا چهرا ۽ مڪڙا اڳ ئي اسان جي ڦٽن تي لوڻ ٻرڪن ٿا. پوءِ تہ وڏي واڪ چون "آپ ڪي وڏيري، جاگيردار، گادي نشين اور بيوروڪريٽ ذميوار هين." هنن کي ڪنهن ايتري همت ڏني آهي جو هو چون ٿا تہ سنڌي ڪراچيءَ نہ اچن، يا رجسٽر ڪرائن. حيف آهي.!

سنڌ جي ايم پي ايز وزيرن ۽ مشيرن کي نانگ ۽ وڇون پالڻ ۾ ڪهڙي مجبوري آهي؟

اي سنڌو! توکي کھڙو ڏوراپو ڏيان، تون تہ پرينءَ کان بہ پيارو آهين. تون جنون ۾ بند ٽوڙيا، پر ڪجھہ تہ هوش ڪرين ها، تو تہ ڪشتو هڻن ۾ ڏئي ڇڏيو آهي. ڪکن جي ڇانوءَ کسي، نيري پاند واري قيامت اسان آڏو آندي اٿئي. اسان جي عيبن کي اگھاڙو ڪيو اٿئي. ڇا چريو ٿي پيو آهين!! "سنڌي سمنڊ" جي عشق ۾ اسان جون محبتون نہ اجاڙ وصال لاءِ اسان کي نہ آزماءِ.

"درياءَ توتي دانهن، ڏينڊس ڏينهن قيام جي."

مرشد لطيف رحہ

1968ع کان پوءِ پنهنجي ننڍي ڀاءُ مشتاق سان گڏ هن شهر ۾ ناني مرحوم جي خالي پيل جاءِ ۾ رهڻ لڳاسون. جڳھہ جي ضروري مرمت بابي مرحوم ڪرائي ڏني. نلڪو پتيون ۽ ڏاڪڻ وغيره ٺورن پئسن خرچ ڪرڻ سان مڪمل ٿيون. اها جاءِ ناني مرحوم نيلام ۾ سستي ورتي هئي. اُها هندن جي جاءِ هئي ۽ عاشق علي مگھار جن اُتي رهندا هئا. اُهو 53-1952ع وارو دور هو. اردو ميڊيم وارن کي هندن جي ملڪيت مفت ۾ ملي وئي هئي. جيڪو بچو هو ان کي نيلام ۾ سرنديءَ وارن ماڻهن واڪ ڏئي خريد ڪيو هو. اُهي پئسا سرڪار کنيا هئا.

جڏهن مسوديري رهندا هئاسي تہ بابو مرحوم ٺيڪي تي زمينون بہ کڻندو هو. ان زمين تي خر ڪري (ليول ۽ پاڻ وغيره) چڱو خاصو ڪمائي وٺندو هو. فقير محمد ميراثيءَ جو پيءُ رحيم بخش وارا بہ اصل مسوديري جا آهن. اُهي اُن زمين ۾ واڙي (هندوانا، گدرا، ونگيون، ونگا، پيندبيون ۽ ڪريلا وغيره) ڪندا هئا. زمين جي ڪجھہ حصي تي ڪمند بہ بابي پوکرايو هو. ڪمند اهڙو سٺو ٿيو هو جو مون کي ياد آهي تہ بابي ڳڙ ۽ منائيءَ سان گڏ ديسي کنڊ جي مشين مسواڙ تي گھرائي ٺهرائي هئي. ڪمند ڪٽي ٿي ڪوڙ پيو. ڀانهن جهڙيون ٿلهيون ڇڙيون، هڪبئي مٿان، وڏي قد ڪري ڪِري پيون هيون. دين محمد ميراثي مرحوم ۽ مان گڏ پڙهيا آهيون. هو فقير محمد جو وڏو ڀاءُ هيو. هڪ آچر تي دين محمد سان گڏجي واڙيءَ تي ويس. چاچي رحيم بخش ۽ دين محمد جن اڳ ۾ ئي اُتي موجود هئا.

دين محمد ۽ مان شرط هڻي تہ جنهن جو هندوانو ڳاڙهو نڪري. پر منهنجو هندوانو اڇو نڪري پيو. اهڙيءَ طرح هن جون پٽيل ونگيون مڻيون ۽ منهنجون ونگيون ڪوڙيون پيون نڪرن. ائين هارائڻ جي منهنجي شروعات ٿي. مون کي ان وقت سمجھہ ۾ ڪونہ پيو اچي تہ هو ڪٽي چو پيو وڃي؟ اهو هارائڻ ۽ ناڪام ٿيڻ جو تجربو ۽ صبر ڪرڻ سچي زندگي ڪم آيو آهي.

نئين ديري دين محمد جن اڳ ۾ لڏي آيا هئا. هتي اچي گھڻو وقت ان (دينل)

سان گذرڻ لڳو. هو بيٺيون پڙندو هو. اهڙي طرح سڀ بيٺين ٻاڏا دوست ٿي ويا. صبح جو ڪاليج ۽ شام جو انهن سان گڏ. هن شهر ۾ مون لاءِ "ڇانورا ئي ڇانورا" هئا. ڪا اجنبيت ڪڏهن محسوس نه ڪيم. اُهي اسان جون دوستيون اڄڪلهه جي رت جي رشتن کان وڌيڪ سچيون ۽ پائدار هيون. "ڊينل" جا وڏا ڀائر، داروغو هدايت الله ۽ غوث بخش (غوثل) به بابي جي ڪري خيال ڪندا هئا.

محمد پناهڻ ۽ دين محمد گڏ بيٺيون پڙندا هئا. هو الله ڏني ٻانهاڻيءَ جو ننڍو ڀاءُ هو ۽ نوجوانيءَ ۾ فوت ٿي ويو. رات جو الله ڏني ٻانهاڻيءَ جي پڙيءَ تي ڪچهري ٿيندي هئي. شهر جا حال حوال، ڳجهارتون، بيت ۽ ٻيون ڳالهيون پڏبيون هيون. دير سان غوثل سان گڏ اُتي گهر اچبو هو. منهنجو گهر پير چوڏهيءَ يا ڏِڪ جي پرسان هيو. اڳتي هلي محبوب علي کوکر ۽ سڪندر علي کوکر سان به "دُعا سلام" ٿي. سڪندر علي کوکر ۽ سندس چاچو "شاهن فقير"، نظام علي کوکر جو پيءُ به اصل مسوديري جا آهن. محبوب علي، جيل ويو. موٽي اچي وري فون ڪيائين ۽ بعد ۾ فوت ٿي ويو.

ڏگري ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ داخلا ٿي ته سينئي شاگردن سان ڏيٺ ويٺ ٿي. آهستي آهستي غلام حسين ڪنڀر ۽ نارائڻ داس سان ويجهڙائپ ٿي. نارائڻ داس اسان کان سينئر هيو. هو بي.ايس.سي ڪري سائنس ٽيچر ٿيو هو. ان وقت بي.ايس.سي ڪرڻ کان (رزلٽ اچڻ) اڳ ۾ آرڊر ملي ويندو هو ۽ ڪنفرم رزلٽ اچڻ کانپوءِ ٿيندو هو. تازو 13 ڊسمبر 2009ع تي بيماريءَ دوران وفات ڪري ويو. صوفياڻي طبيعت، امن پسند ۽ ڏاڍو ذهين هيو. سائنس مئگزين "جنگ" اخبار طرفان هر هفتي نڪرندي هئي. نارائڻ داس، پابنديءَ سان مطالعو ڪندو هو. فزڪس ۽ مئٿميٽڪس ۾ مُنجهندا هئاسي ته بهتر نموني سمجهائيندو هو. ريل ۾ بغير ٽڪيٽ جي سليپر يا فرسٽ ڪلاس ۾ سفر ڪيو هو. سليپر جي ٽوائلٽ ۾ انگلش ڪموڊ هوندو هو. اهو استعمال ڪرڻ، سمجهه ۾ نه ايندو هو. هڪٻئي کان پڇندا هئاسي پر ڪوبه، ان جي استعمال جي قابليت نه رکندو هو. اڄ به اهڙي صورتحال ۾ مُرڪي پوندو آهيان. نوجوانيءَ جي وائڙائپ ۽ ناتجربيڪاري آڏو اچي ويندي آهي.

موهن جو دڙو ايڪسپريس (ڪراچيءَ تائين ويندڙ)، ماهوٽن جي اسٽيشن تي گهڻو وقت بيهندي هئي. خاص طور تي سياري جو زيتونن جي منڊ ۾ "زيتونن جا ٽوڪرا" هتان رکبا هئا. ماهوٽن سان گڏ، آگاڻن ۽ پاروءَ جي ڳوٺ جا زيتون به هتان لوڊ ٿيندا هئا. رئيس محمد مراد خان آگاڻي، روزانو اسان سان گڏ لاڙڪاڻي

هلندو هو. پتڪو پڌندو هو ۽ روايتي سنڌي وڏيرن وانگر لڳندو هو. اسان سڀ هُن جي عزت ڪندا هئاسي. هو پاڻ به اسان کي ڪيڪاريندو هو.

اڄ ڪلهه ماهوتن جي اسٽيشن ويران آهي. زيتون ايترا گهٽا ٿي ويا آهن جو ڪئين ٽرڪون پرجي ڪراچي، ملتان ۽ ڪوئٽا وغيره ڏانهن وڃن ٿيون. هر سيزن ۾ ڪروڙين روپين جو ڪاروبار ۽ ڪيترن مزدورن جو روزگار ٿئي ٿو.

ان زماني ۾ (يحيٰ جي دور ۾) ڪجهه نه ڪجهه قانون جو احترام هيو. هن ور واري چڙواڳي يا بيداد نگري ڪونه هئي. S.T.E جيڪي ٽڪيٽ چيڪ ڪندا هئا. اسان شاگردن کي رعايت ڏيندا هئا. انهن سيني ۾ اڪرم ٽڪيٽ چيڪ ڪندڙ بلڪل منفرد مزاج رکندڙ هيو. هُن جي عادت هوندي هئي ته خاص طور شاگردن کي پڪڙيان ۽ هنن تي ڏنڊ هٽي پئسا وصول ڪري دلي مسرت محسوس ڪندو هو. هو ٿُلهو هو پر اُها هن جي ڦرتائپ ۾ رڪاوٽ نه بڻبي هئي. انجڻ جي پرسان ٿي بيهندو هو. جنهن گاڏي ۾ اسان شاگرد، هو به اتي پهچي ويندو هو. هُو ۽ اسان هڪٻئي کي تاڙيندا هئاسي. ڪيترا دفعا جهيڙا ٿيا. هو اڪيلو ۽ پوءِ به اسان هُن کان ڊڄندا هئاسي. اڪرم چا ڪندو هو جو ويڙهه ۾ ٻه ٽي ڇوڪرا پڪڙي، پنهنجي قبضي ۾ ڪندو هو. ٻيا ڇوڪرا، اڪرم کي پيا ڪتيندا هئا پر هو قبضي ڪيل شاگردن کي بلڪل ڪونه ڇڏيندو هو.

بغير ٽڪيٽ جي سيوهڻ جو ميلو گهميو. سيوهڻ جي هر گهٽي، هر چونڪ، هر ڪافي ۽ ايوان مان "لوٽي وارين" جو ايڏو راڳ ڏنو ۽ ٻُڌو جيڪو اڳتي هلي بندش هيٺ اچي ويو.

ڪاليج دوران به واقعا نه وسرڻ جهڙا آهن. پهريون حيدربخش جتوئيءَ جو جلسو (سال ۽ احوال ياد نه آهي) ۽ ٻيو آل سنڌي ادبي ڪانفرنس، جناح باغ ۾ رات جو ٿي هئي. مرحوم مخدوم طالب المولىٰ کي اُتي ڏٺو. محمد علي "جوهر" اسٽيج سيڪريٽري هو.

نئين ديري جو پراڻو مڇي مارڪيٽ، ٽانڪيءَ وٽ خوبصورت پارڪ هوندو هو. گهٽو پوءِ گرلس هاءِ اسڪول ٺهيو. ڏکڻ طرف گيٽ، ٻه ٻارا ۽ اتر طرف وڏو ٻارو. وڏيون ۽ گهاٽيون نمون، روزانو واندڪائيءَ ۾ انهن نمن هيٺان وقت گذرندو هو. اوپر ۾ پرائمري اسڪول ڏکڻ ۽ اتر کان رستا، اينڊڙ ويندڙ ٽي نظر پوندي هئي.

پير ڳوٺ جو عبدالمجيد شيخ مالهي هوندو هو. هو سنجيده ۽ پلي طبيعت جو مالڪ هيو. ڏاڍي محنت ڪري پارڪ ٺاهيو هئائين. ٻارن ۽ آوارا گردن کي

اچڻ نہ ڏيندو هو. اسان شاگردن ۾ پڙهيل لکيل ماڻهن سان عزت سان پيش ايندو هو. منهنجو گهر "ڍڪ" جي پرسان هوندو هو تنهن ڪري سچو ڏينهن "اڪيون جهڙاليون" هونديون هيون، پورو وجود "چانورن" ۾ محسوس ڪندو هيس.

پڙهندي ڪڏهن ڪڏهن اتر ۾ ڏکڻ کان "ڪوهہ ڪاف" جون پريون ڏسڻ ۾ ايندڀون هيون. غلام حسين، نارائڻ داس ۾ مان هڪ ٻئي کي ڏسي شرمائجي ويندا هياسي. هاڻي تہ شرم ۾ حياءَ واري "مايا" ختم ٿي وئي آهي پر هاڻي "پرين" ۾ بہ ڪا ڪشش نہ رهي آهي. هاڻي پنهنجو وجود چيچڙي ۾ پيڙيل "ڪمند جي پوپي" وانگر ٿي ويو آهي.

عبدالمجيد فوت ٿي ويو تہ هُن جي پاءُ کي ميونسپالٽيءَ وارن ملازم رکيو.

اتر سنڌ، گرمين ۾ سڀ کان وڌيڪ گرم علائقو آهي. وڻ جي چانوَ ٻهاري ۾ مِٽي اٿڻ کان چنڪار ڪبو هو. اتي ويهندي ڪچهري ڪندي ڏاڍو لطف ماڻبو هو. واندڪائيءَ ۾ وڏن جون اهي ڪچهريون منهنجي لاءِ اسڪول ۾ ڪاليج کان وڌيڪ سکيا گهر هوندا هئا. وڏن جي سامهون ننڍا بلڪل نہ ڳالهائيندا هئا. حرڪتون نہ ڪبيون هيون ائين طبيعتن ۾ ضبط پيدا ٿيندو هو. اجوڪن ٽي.وي، ٽاڪ شوز کان وڌيڪ بهتر نموني واري واري سان هرهڪ ڳالهائيندو هو. يعني هڪ جمهوري ڊسيپلين هوندو هو.

اج بہ اُهي گهاٽا چانورا ياد ڪري، شاعرن جي محبوبن جا چپر، اکيون ۾ ڪليل واريا ياد ٿا اچن. ڪاش! مون کي شاعريءَ جو علم هجي ها تہ سنڌ جي سِرنهن، نمن، ٽارين ۾ پپل تي شاعري ڪيان ها. ڪامڻ ۾ چمڙيءَ جون بيماريون ان ڪري وڌي ويون آهن جو سنڌ مان اُهي وڻن وارا چانوار ختم ٿي ويا آهن. سيمينٽ جون جايون سهٽيون ۾ پختيون تہ آهن پر هنن "ڊپريشن" ۾ واڌارو ڪيو آهي.

نئون ديرو "نمن" جو شهر چون ٿا. پرائمري اسڪول جي هڪ نم مان ايترو پاڻي وهندو هو جو ڏرتي آلي ٿي ويندي هئي. پاڻي وهڻ جا ٽڙ تي نشان ڏسبا هئا. پهريائين تہ مان ڏاڍو خوفزده ٿي ويو هئس تہ چا وڻ بہ انسان ۾ جانورن وانگر روئيندا آهن پر هاڻي رستن تي ماڻهن جو وهيل رت ڏسي بہ اُها حالت محسوس ڪونہ ٿو ڪريان. پاڻ کان پڇندو آهيان تہ وقت گذرڻ سان ڪيترو مهذب ٿيو آهين؟ جواب نہ ملندو آهي. اکين کي ۾ ڪنن کي جهڪائي ڇڏيندو آهيان.

نم جو پاڻي علاج آهي، ملي، خارش ۾ ٻين چمڙيءَ جي بيمارين جو. ڏندن جو ڏندڻ بہ صفائيءَ لاءِ اڪسير چون ٿا. نم ۾ درن ۾ درين جا اوڙا، جگهن جي

لڳرائڻ سنڌ جي پراڻي روايت آهي. نر جي ڪاٺ ۽ ٽاريءَ جي ڪِٽُ ڪي اڏوهي نـ کائيندي آهي. ديال ۽ چيل جي ڪاٺ ۾ 80_90 سالن کان پوءِ ائين لڪيرون پئجي وينديون آهن، جيئن انسان جي پوڙهي جسم ۾ گهنج پئجي ويندا آهن. مطلب آهي تـ ”وڻ، جانور ۽ انسان“ ڪٿي نـ ڪٿي هڪجهڙائي رکن ٿا. ”ڪرڙ“ جا پنجر بـ سخت جان ٿيندا آهن. لانڍ ۽ ٻيا چنا پيا ڪرن، پر ڪرڙ جا پنجر ساڳيا پيا بدلبا هئا. گرمين جي مند ۾ ٽاڏل بـ مفيد هوندي هئي. ڪرڙ جو ڏنڊو ٽاڏل گهوٽڻ لاءِ مُروج هوندو آهي.

ٽنڊو باگو (لاڙ) ڏوڪري ۽ عزت جي واڻڊ نوڪري (ماستري) ڪرڻ کان پوءِ نئين ديري پرائمري اسڪول ۾ بدلي ٿي آيس. پٿو صاحب اقتدار ۾ هيو. سائين غلام علي هيڊ ماستر هوندو هو. باقي ٻيا استاد بـ واقف هئا. راجل داس ۽ مون کي بار ڏئي ڪمرن نـ هئڻ سبب نمن هيٺان ويهاريو ويو. سائين الاهي بخش سومرو ۽ سائين غلام قادر ڪٽپر بـ گڏ هئا.

مسٽر محمد بخش ڪٽپر صاحب، سياسي اثر رسوخ ڪري، نئين ديري ايريا جو ”تعلقي ماسٽر“ ٿي ويو. هونءَ بـ سائين ان وقت ڪٽپر برادريءَ وارن جو متفق ”چڱو مڙس“ هيو. محمد بخش صاحب کان مان پگهار وٺندو هئس.

سرداري نظام سنڌ ۾ سوين سال ٿيا ختم ٿي چڪو آهي. ”چڱن مڙسن“ وارن وارو برادري نظام بـ ٽٽي ويو آهي. موجوده بدامنيءَ سنڌ م ”اُلٽي گنگا وهائي آهي“ وري صرف تحفظ خاطر سنڌ سنڌ واپس سرداري نظام ڏانهن وڌي، سڄو معاشرو بگڙي رهيو آهي.

سائين غلام عليءَ کان پوءِ سائين علي حسن ميراڻي هيڊ ماستر ٿي آيو. قاضي علي گوهر مرحوم ۽ محمد بخش ڪٽپر صاحب پنهنجي، پنهنجي برادرين جا چڱا مڙس بـ هئا. هو اسڪول ٽائيم تي نـ پهچي سگهندا هئا تـ سائين علي حسن صحين ڪرڻ واري رجسٽر تي ڳاڙهي مس سان سوال (؟) جي نشاني هڻي ڇڏيندو هين. هو واپس اچي، اتي صحيحيون ڪري ڇڏيندا هئا. پوءِ مزو هوندو هو سائين علي حسن جو هر هڪ کي پيو حوال ڏيندو هو آخر ۾ چوندو هو. ادا! چا ڪريان بنگلي جا ماڻهو آهن. اندران ڳاڙهي مس سان نشاني اٿن. مٿان پيل صحيحيون ڪن. بنهي کي پٿو صاحب سڃاڻندو هو. تعليمي آفيسرن کي شڪايت جون درخواستون ڪندو هو تـ بـ ڪجهه ڪونـ ٿيندو هو. ازل کان ڪو ائين ٿيندو آيو آهي. جتي حڪمران آهن، قوت آهي، اُتي اهڙيون ڳالهيون جنم وٺنديون آيون آهن. اخلاقيات، اسلام ۽ شرافت جي اهميت تـ آهي پر طاقت جي

آڏو اهي هميشہ بيوس ۽ لاچار رهيون آهن.

سائين علي حسن فقيراڻي طبيعت جو مالڪ هوندو هو. انور علي منگريو اميد علي ڪٽپر ۽ مان هن سان حجت ۾ پوڳ ڪندا هئاسي. عزتدار ۽ خدا جو خوف رکندڙ هيو. ڀاري جسم هيس، جتان لنگهندو هو اُتي "الله غفور ۽ رحيم آهي" جا ٻول پيو ٻوليندو هو.

محمد رمضان ڀوڙ ۽ قاضي علي گوهر صاحب جا آمهون سامهون مٿي ڪوٺي تي ڪمرا هوندا هئا. محمد رمضان صاحب بہ ڪافي ڳالهين جو امين آهي. واحد بخش ڀوڙ ۽ مان گڏ ٽيچر ٿياسي باقي محمد رمضان صاحب سينئر هو. رستم علي ناريجو محمد صديق ميراڻي ۽ عبدالغفور ميراڻي بہ هتي اُستاد هوندا هئا. مان حسابن کي آلجبرا واري طريقي سان ڪري، صحيح جواب ٻڌائيندو هيو مان تہ پراڻا استاد حيران ٿي ويندا هئا. هو فائينل پاس هئا، آلجبرا ۽ ٽرگناميٽري هنن لاءِ بلڪل نوان مضمون هئا.

مان انگريزي استاد ٿي ويس تہ نانڪرام، محمد حيات ۽ غلام سرور وغيره بدلي ٿي پرائمري اسڪول ۾ آيا. جهونا استاد آهستي آهستي رٽائر ٿي ويا ۽ ائين نوجوان استادن سان اسڪول ڀرجي ويو. شام جو ڪچهريون ۽ ڪائنڊ پيئڻ برقرار رهيو.

سائين محمد علي سومرو هاءِ اسڪول جو F.A ، سائين خدا بخش سانگي، سابق هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر ۽ تعليمي آفيسر، مامو مولا بخش ڦلپوٽو ۽ سائين غلام رسول ڪلهوڙو بہ ڪچهريءَ ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا. علمي ۽ معلوماتي ڪچهري ٿيندي هئي. حجتون، چرچا ۽ ٺهڪ بہ ٻڌڻ وٽان هوندا هئا. گرمين ۾ ماني کائي اچي گڏ ٿيندا هئاسي. ٿڌا پاڻي، شيون، چولا ۽ حال حوال. بس گهر جي نہ تڙ جي بہ بينچون ملائي سمهي پوندا هئاسي. سائين محمد علي ۽ سانگي صاحب عمر جي حساب سان ٿڪل هئا ۽ ويٺي ويٺي ڪرسين تي آجهاپ (ننڊ) ڪري وٺندا هئا.

مامو مولا بخش، عبيد انسان هيو. صبوح جو گهران ايندو ۽ شام جو واپس موٽندو هو. وڏا وار عورتن وانگر هوندا هئس. ڀريون دفعو مون ڏٺو هو تہ مون کي ياد آهي بوسڪيءَ جي قميص، سفيد سلوار، ڪليل چمڪندڙ وار، نوابن جهڙيون مُڇون اصل رئيس پيو لڳي. انور کان پڇيو هيم تہ هُن چيو تہ اڙي! اهو مامو مولا بخش آهي. پوءِ آهستي آهستي دوستي ٿي وئي. لعل ڪٽيءَ (سومري) جي دوڪان تي وينو هوندو هو. سڄي شهر ۾ هن جهڙو بي فڪر ماڻهو پيو ڪوبہ نہ ڏٺو. پر آخر

۾ ڏاڍو پريشان ۽ بيمار رهڻ لڳو هو پوءِ بہ ملندا هئا سي تہ چرچا ڪري وٺندا هئا سي. سڄي عمر شادي نہ ڪيائين. انور علي بہ هُن جي نقش قدم تي هليو پر ڏاڍي دير کان پوءِ نيٺ شادي ڪيائين.

سائين غلام رسول ڪلهوڙو نئين ديري جي سيني آفيسرن ۽ ٽيچرس جو "استاد" رهيو آهي. ايمانداري ۽ اخلاق سان جيئڻ ڪري اسان سڀ هُن جي عزت ڪندا آهيون. سُني سپاءِ واري طبيعت اٿس. هاڻي تمام گهٽ ٻاهر نڪرندو آهي. محلي پيرڳوٺ (نئون ديرو) جي پڙهيل لکيل فئملي آهي.

سائين غلام رسول ڪلهوڙو هڪ بہ دفعا، هاءِ اسڪول نئين ديري بدلي ڪرائي آيو هو. پر جيئن تہ غير سياسي طبيعت رکندڙ هيو تنهن ڪري ڪنهن وڏيري وٽ وڃي اجايو وقت نہ وڃائيندو هو. عبدالصمد ابڙي ۽ ڪريم بخش کھڙي (جيڪي سندس شاگرد بہ هئا) سائينءَ جي بدلي ڪرائي هئي. اهڙيون ڳالهيون ٻڌندي ۽ سوچيندي هن معاشري جي قدرن ۽ معيارن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان.

سائين اختر علي اويسي صاحب جي وري نبي بخش بلوچ بدلي ڪرائي هئي. سائين اويسي تہ مون وٽ ايڏو وڏو بااخلاق ۽ سٺي ڪردار جو نالو آهي جو هن جي شخصيت تي لکڻ لاءِ مون کي ڪافي پنا گهرجن. پوءِ بہ هُن جو حق ادا ٿي نہ سگهندو.

"مون سي ڏٺا ماءِ، جنين ڏٺو پرينءَ کي" (شاهہ)

مون کي اسپتالن ۽ اسڪولن ۾ مالي بدعنوانيون ڪندڙ آفيسر نہ وڻندا آهن. اخلاق وارا، ايماندار ۽ علم جو ڀرم رکڻ وارا انسان ٿورا ڏٺا آهن، اُهي ڏاڍو وڻندا آهن. شاهہ صاحب چيو آهي:

ڪاتيءَ ڪونهي ڏوهہ، ڳن وڍيندڙ هٿ ۾،
پسيو پر عجيب جي، لڄيو وڃي لوهہ.

لوهہ کي بہ لڄ، شرم ۽ حياءُ آهي. لطيف رحہ ڪيڏي وڏي ڳالهہ ڪئي آهي، سا بہ بي جان شيءِ جي. انسان جيڪو خدا جي نائب طور خلقيل آهي. اُهو چند سڪن لاءِ اهڙي عمر ۾ (آخري عمر) لالچي ٿي پوي، الله جڳ جهان کي اهڙن ماڻهن کان بچائي. پڙهيل، لکيل، ذهين، منطقي دليل ڏيندڙ قرآن شريف ۾ حديثون ۽ شاهہ جا شعر ياد پڙهندڙ پر عمل نہ ڪندڙ. خوشامد، هيراڦيريون، مال ميڙيندڙ ڪرپٽ ۽ بد اخلاق سياسي ماڻهن جي پنيان هلندڙهن معاشري کي خراب ڪندڙ "بنيادي ماڻهو" آهن. علم ماڻهوءَ کي وقار سان جيئڻ سيکاريندو

آهي. جنهن ماڻهوءَ ۾ عمل نہ آهي اهو راسپوٽين ۽ ميڪاولي آهي. اها منهنجي راءِ آهي.

سائين غلام رسول ڪلهوڙو انگريزي مقولو ٻڌائيندو هو جنهن جي معنيٰ آهي تہ هيءَ دنيا چئن نوڪن تي هلي ٿي: 1. هَر جي نوڪ، 2. پين (قلم) جي نوڪ، 3. تلوار جي نوڪ، 4. نر عضوي جي نوڪ.

سائين محمد علي سومرو هاءِ اسڪول نئين ديري جو ايف.اي هيو. سادگي پسند، ڪچهري ڪندڙ ۽ سٺي انگريزي لکندڙ ۽ سمجهائيندڙ هو. جڏهن هيڊ ماستر صاحب اسڪول ۾ هوندو هو تہ ان جي حڪمن تي هلندو هو پاڻ پنهنجي ڪم سان ڪم رکندو هو. پر جڏهن سائينءَ کي چارج هوندي هئي تہ اصل نہ ويهندو هو. پنهنجي ڊيوٽي ڏاڍي ذميواريءَ سان نڀائيندو هو.

روزانو اسيمبليءَ ۾ اسان کان اڳ پهچندو هو. خصوصاً سياري ۾ استاد گهٽ پهچندا هئا سي جنهن کي اصطلاح ۾ اسان چوندا هئاسي تہ ادا! هاڻي ٽڏين ڪري اسيمبلي "ڦِٽڻ" شروع ٿي آهي. سائين محمد پنهل هر سال نئون ڪوٽ وٺندو هو ۽ ٻي موسم ۾ ڪنهن غريب کي ڏيئي ڇڏيندو هو. پاڻ اسڪول جي پئسن کان پري رهندو هو جڏهن تہ ٻيا ڪجهہ نہ ڪجهہ "ٻٽئي" ڪري وٺندا هئا. هيڊ ماستر صاحب کي بہ ان جو علم نہ هوندو هو. سائين محمد علي سومرو ڊيوٽيءَ دوران دماغ جي رڳ ڦاٽڻ سبب فوت ٿي ويو.

ٽيچرس روم ۾ ڪئين ڳالهيون، سياست ۽ معاشري جون ٿينديون هيون. انهن مان بہ ڪافي سکيو ۽ پرايو. ايوب خان جي دور ۾ "ڳاڙهي بازارن" تي بندش پئي. اڳ ۾ انهن کي سرڪار طرفان لئسن هوندا هئا. بندش کان پوءِ اُهي ٿي عورتون شهرن جي مختلف محلن ۾ ورهائجي ويون ۽ گندگيون، شريفن جي گهرن تائين پهچي ويون ۽ وڏي ڳالهہ تہ بري ۽ ڀلي جي تفريق ختم ٿي وئي. هونءَ گندگي هڪ هنڌ هوندي هئي ۽ هاڻي اُها هر هنڌ ملي وڃي ٿي.

خدا بخش سانگي صاحب مرحوم پن جون ٻيڙيون ڇڪيندو هو ۽ اڌ چانهہ پيئندو هو. پنهنجي ٻارن جي تعليم تي خاص توجهہ ڏيندو هو.

پرائمري اسڪول ۾ ڪڏهن ڪڏهن ماني بہ پچرائيندا هئاسي. سنڌي ڪڪڙ ۾ پلاءُ، گوشت يا مڇي وغيره خريد ڪري اسان ماستر عياشي (ڪائڻ پيئڻ) ڪندا هئاسي. ڪچهريءَ ۾ مزو ۽ نشو ٿيندو آهي. اهو سڄي عمر ڇڏي نہ سگهيس ماڻهن جون منافقيون ڏسندي ۽ سهندي بہ انهن کان پري ٿيڻ کان لاچار رهيس. انعام ياءُ جي انجنيئرنگ وڃائيندڙ يا اياز پٽ کي هر ويرو ناپاس ڪندڙ

ماڻهن جون دشمنيون بہ وسارڻيون پيون. ان جو خاص سبب صرف اهو آهي جو ”الله مدد ڪندڙ رحم ڪندڙ پنهنجي حساب سان.“ هلائيندو آيو آهي. اڳتي بہ ان جي حوالي آهيون. اهو ٻاجهہ ڪندو.

نوجواني، ڇانورا، ٿمڪ، ڪاڏا پيتا، ٿڏا پاڻي ۽ گهاٽيون ڇانهيون (ڪير پتي) پي الله جو شڪر ادا ڪندا آيا آهيون. ماڻهو گرمين جون دانهون ڪندا هئا تہ انهن کي جواب ڏيندو هيم تہ ادا! انهن گرمين ۾ ڇاوا آهيون. ننڍا ٿي جوان ٿيا آهيون هي ”ٻڻون ۽ گرميون“ اسان جو ڪجهہ ڪونہ ٿيون بگاڙي سگهن. پر هاڻي گرميون سرديون اثر ڪن ٿيون ڇو تہ ماڻهن جون منافقون ۽ بيوفايون ايتريون وڏي ويون آهن جو من جُهري پيو آهي. ”ماڻ ڪريان تہ مشرڪ ٿيا. ڳُڇان تہ ڪافر ٿيان.“ واري ڪار آهي. اڪيلائپ ۽ اُٻاڻڪائپ آهي. ڪٿي ويهجي ٿو تہ ماڻهو فطرت کان مجبور ٿي ڏنگي ٿا ويهن.

”شور جاڳي اُٿيا صدائن جا، بند آهن ڇو در وفائن جا.“ (مجيب ڪنڌر).

دين محمد، محمد پناڻ، دوست محمد عباسي، دلمراد، سائين محمد علي سانگي صاحب ۽ نارائڻ داس وغيره اُڏامي ويا. گهر ڀاتين ۽ واسطي وارن کي ساريان ٿو تہ ”حيات ۽ موت“ جو فسلسفو پوءِ بہ سمجهڻ سمجهائڻ کان ڏکيو آهي. پر سچ ۽ سچائيءَ کان ڪو انڪار نہ آهي. ڪو تہ آهي هن مانداڻ جو مالڪ ۽ سرجيندڙ.

لڏي ويا ڇڏي، ڪاهي ڏڻ ڏنار،
نہ ڪا ڪوڪ ڪنن ۾، نہ ڪا تڙ تنوار،
ويچارا، پنهوارا! ڪلندي رات ڪجي ويا.
(شاهہ)

”پٽر پرائو پٽي هر ڪو پنهنجن لاءِ“ هڪ پيري ٿي. وي ڏسندي ڪنهن انڊين فلاسافر کي ٻڌو هوم. ”ڪنهن پاڙي ۾ ڪا فوتي ٿي. هڪ عورت، ڏکويل گهروارن کي آٿت ۽ صبر جي تلقين ڪري رهي هئي. اتي ئي ان مائيءَ کي خبر پئي تہ سندس پٽ جو ايڪسيڊنٽ ٿي پيو آهي. اُها ساڳي مائي آپي کان نڪري وئي ۽ روج راڙو شروع ڪيائين ۽ صبر جو دامن ڇڏي ڏنائين.

سائين نجي الله عباسيءَ هڪ دفعي ٻڌايو تہ ”ڪنهن هنڌ ماڻهو فوت ٿي ويو.“ هڪ بزرگ ڏکويل ماڻهن کي چيو تہ ”ابا جيڪو مري ويو آهي. اُن جا مائٽ هِت گهٽا آهن يا اُتي جيڏانهن ويو آهي.“ انهن جواب ڏنس تہ اُتي گهٽا اٿس.“ پوءِ بابا! سمجهو تہ اُتي سکيو ٿيندو دعا ڪريو تہ خدا جہ هُن کي بخشي.“

شل! الله منهنجي فوت ٿيل مائٽن ۽ دوستن تي رحم ۽ ڪرم ڪري ۽ هُو اتي خوش هجن.

محمد حيات لوهر، غلام سرور قادري ۽ سائين الاهي بخش سومرو اسان جو ڏاڍو خيال ڪندا هئا. هاڻي ٽئي رٽائر ٿيا آهن. جتي گڏبا آهيون تہ مُرڪي ملندا آهيون. مامو مولا بخش مرحوم ۽ انور منگريو چوندا هئا تہ شادي ڪري خوش ٿيا هئا هاڻي گهران پڇي اچي هتي لڪي ويٺا آهيون. هاڻي ڏيو مُنهن. اسان وري هنن کي چوندا هئاسي تہ لنڊ اڪونهان آهيو توهان کي ڪهڙي خبر تہ شادي ۾ ٻچا ٻار ڇا ٿيندا آهن. "نہ ڊيڪٽي نہ ميڪٽي،" اٿو پوءِ بہ ويٺا پاڻ پڏايو. اسان کي ڇڙب سان گڏ مُرڪ بہ ملي ٿي. رات جو بہ زور بہ ملندا هوندا. اهڙي قسم جي گفتگو چلولايون ۾ ڪج ادائون بيان ڪنديں هاڻي بہ :

"تنهنجي ياد جي وري آ وير،
لڳي رهي آ، تڏڙي هير."

سڀ دوست قاري صاحب جي مسجد ۾ نماز پڙهندا هئاسي. امتحانن کان اڳ دُعائون گهرڻ، ڪو اسان کان سِکي. اياز صاحب، جنهن جو پيءُ مرحوم محرم علي کوکر، پٽي صاحب جو ڊرائيور هوندو هو. رمضان شريف ۾ سوير اچي مسجد ۾ ويهندو هو. اَسُر جو ڏمال وجائي سيني کي اُٿاريندو هو. قاري صاحب ماڻهن کي روزي لاءِ اٿارڻ جوا هو طريقو ڪييو هو.

مسجد ۾ خانہ ڪعبہ جي غلاف کي چمي اُتان عبدالغفار پٽيءَ جي اوطاق تي بہ ڪڏهن ڪڏهن وڃڻ ٿيندو هو. اُتي غلام سرور ناريجي سان واقفيت ٿي جيڪا دوستيءَ ۾ تبديل ٿي وئي. اڄ بہ اُتڻ ويهڻ آهي.

مسجد ۾ مرحوم قاضي منظور عليءَ سان بہ ڏيٺ ويٺ ٿي. ان زماني ۾ رات جو چانڊوڪيءَ ۾ سائيڪلن تي رائيس ڪئنال وني، ڪرٽين جي وانڊ تي چندو (آنُ) ونڻ لاءِ وياسي. هاڻي اهو ڳوٺ پنجوديري جي پٺيان روڊ تي آهي، نالو اٿس ڪرٽين جي وانڊ.

مولانا شفيع اوڪاڙوي ڪراچيءَ وارو واعظ لاءِ آيو هو. قاصي صاحب، قاري صاحب جي سرپرستيءَ ۾ اهو جلسو ڪرايو هو. پهريون دفعو منظم نموني اردو نعتون، شهر وارن، مني سُر ۾ ٻڌيون هيون. سڀي سنگت گڏ هئاسي.

"الفتح" اسٽوڊنٽس، تنظيم ناهي، ان وقت پهريون دفعو فلسطينين "هوائي جهاز" اغوا ڪيو هو. ليليٰ خالد ان ڪمانڊو ايڪشن ۾ هئي. ان عمل کان متاثر تنظيم جو نالو "الفتح" چونڊيو هيو سي. ان تنظيم طرفان لئبرري بہ هلائي،

جيڪا اڳتي هلي بند ٿي وئي.

ان وقت شهر ۾ پڙهڻ وارن جو بلڪل ننڍو حلقو هيو. ڊائجسٽ، ابن صفيءَ جا ناول ۽ سيريز ۽ مذهبي ڪتابن پڙهڻ جو رجحان هيو. مهراڻ ۽ نئين زندگي، عبدالغفار صاحب ۽ فيض محمد ڪٽپر وٽ ايندا هئا.“ اسان سڀڻي ۽ روح رهاڻ به پڙهندا هئاسي. سنڌي ادب جي ڪتابن پڙهڻ ۽ خريد ڪرڻ جو رجحان گهٽو ڪونه هو جيڪو غلام حسين ۽ مان گڏجي شروعات ڪئي. بعد ۾ ٻيا به ڪيترائي نوجوان خاص طور تي جيئي سنڌ وارن ۽ سنڌي عوامي تحريڪ وارن نوجوانن کي سنڌي ڪتابن پڙهڻ ڏانهن گهڻو راغب ڪيو.

سنڌ جا بنيادي تاريخي ڪتاب بلڪل ٿورا هئا اُهي پاڻ پڙهيا ۽ ٻين کي پڙهايا. مان تاريخ ڪلهوڙا به جلد خريد ڪيا هئا. اعتبار ڪريو سنڌي ادبي بورڊ هڪ هزار ڪاپيون ڪافي سال اڳ ۾ ڇپايا هئا، مان ڪتاب خريد ڪري سوچيو هو ته ڇا سنڌ ۾ هڪ هزار پڙهيل خاندان نه آهن جو مون کي اسيءَ جي ڏهاڪي ۾ ڏاڍا سستا مليا هئا. اڻين ذهن ۾ سوچڻ ۽ سوالن جي اٿل پٿل، نوان دڳ ۽ پيچرا ڏنا. مذهب جي ان فلسفي تان هٿ کنيو سي ته مسلمان هجڻ جي ناتي پنهنجي وسيلن ۽ ڌرتيءَ تان هٿ نه کڻنداسين. سوشلزم ۽ ڪميونزم ۾ ”ماديت پرست“ ضروري آهي تنهنڪري ”مسلمانيت ۽ سنڌيت“ کي گڏوگڏ سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو آيس. دهرين سان گڏ رهيس پر ”الله“ جو نالو ڪٽندي هو برداشت ڪري نه سگهيا. ”الله“ جي وجود تي مان بحث ڪتي نه سگهندو آهيان. هميشه هارائي ويندو آهيان پر هڪ پل لاءِ به ان جي وجود جو منڪر نه رهيو آهيان. منهنجي زندگيءَ جا پنهنجا تجربا منهنجي آڏو آهن، انهن حادثن مون کي ايڏو پختو ڪيو آهي جو بنا ڪنهن هٻڪ جي چوندو آهيان، مان الله کي اکين سان ڏٺو آهي. ان جي ڪري ئي منهنجو وجود دنيا جي آڏو آهي. الله جي وصف يا تعريف ۾ ”هن کي ڏسڻ ممڪن نه آهي. سورة اخلاص جو ترجمو الله جي وجود بابت ڄاڻ ۽ سمجهاڻي ڏئي ٿي. الله کي ڏسڻ ڪنهن لاءِ به ممڪن نه آهي. موسيٰ عہ جي تجليءَ وارو قصو ان جو دليل آهي. پوءِ به الله جي وجود کي مڃڻ خاطر مان اڻين اعتماد سان چئي وٺندو آهيان. مطلب ٿيو ”هو آهي.“ ”هميشه کان آهي.“ ڀلا ڪنهن کي پنهنجي ماءُ جي پيٽ ۾ هجڻ ياد آهي؟ جواب ٿيندو بلڪل نه. پوءِ اسين ماءُ جي پيٽ ۾ رهيا آهيون. اهو انڪار ڪرڻ پاڳل پڻو ٿيندو. اهڙي طرح ”عالم الارواح“ کي ياد نه هجڻ به اڻين ئي آهي.

محترم الله ڏنو ناريجو صاحب، گهٽين ۾ رُلندي غلام حسين ڪٽپر ۽ مون

سان ملي ويندو هو. اسان کان ڪتاب وٺي ڏسندو هو ۽ اتي ئي واپس ڪندو هو. هو اسان کي همٿائيندو هو. هُن جا مِٺا ٻول ٻڌي دل باغ بهار ٿي ويندي هئي.

ناريجو صاحب نئون ديري جي انهن ماڻهن مان آهي جنهن جي گفتار مان "سنڌي ادب" جا گفتا ائين ٻڌندو آيو آهيان جيئن ڪنهن آبشار جو وڻندڙ آواز. ڪچي ۽ ٻهراڙيءَ جون ڳالهيون هُن کان ٻڌيون جيڪي ڪتابن ۾ اچا جاءِ وٺي نه سگهيون آهن. هو سٺو استاد ۽ ايماندار هيڊ ماستر رهيو. اسڪولن ۾ ايمانداري سائين اختر علي اويسي، الله ڏني ناريجي، محمد سومر بلوچ ۽ عبدالمجيد ڪوريجي کان سِکي باقي سڀ مينهاٽي ريجاٽي، چڙهندڙ سجن جا پوڄاري هيٺ مٿاهيون ڪندڙ ڏٺا. الله شل!! اسان سيني تي ٻاجهه ڪري (آمين)

❊❊❊

ڀٽي صاحب جو بنگلو

نئون ديرو شهر ڀٽو خاندان، سان لاڳاپيل رهيو آهي. مرحوم رسول بخش خان ڀٽو ۽ خانبهادر احمد خان ڀٽو ميرپور ڀٽو صاحبان جي ٽُڪ (رت جو رشتو) مان آهن. ذوالفقار علي ڀٽو صاحب ۽ محترمه بينظير ڀٽو صاحبه، ڳڙهي خدا بخش خان ڀٽو جي مائٽن مان آهن.

ڀٽن جي "سرداري پڳ" ميرپور وارن وٽ رهي آهي. جڏهن ته سياسي اثر رسوخ ۾ سر شاهنواز ڀٽو (ڳڙهي ڀٽو) کان پوءِ ڀٽو صاحب سيني کان اڳتي نڪري ويو.

لاڙڪاڻي، ڪاليج ۾ پڙهڻ دوران، مون ڀٽو صاحب کي، ايوب خان جي زوال واري دور ۾، سندس بنگلي "المرتضيٰ" آڏو بک هڙتال تي ويٺي ڏٺو. هٿي نياٽيون سندس پير ۾ ويٺيون هيون. 1970ع واري اليڪشن ۾ ڀٽي صاحب تمام وڏي محنت ۽ طوفاني دوره ڪري موجوده پاڪستان ۾ وڏي ڪاميابي ماڻي. وڏا وڏا نالي وارا سياستدان، اليڪشن هارائي ويا. سنڌ ۽ پنجاب ۾ پ پ پ وڏي

اڪثريت ماڻي. جڏهن تہ سرحد ۽ بلوچستان ۾ مذهبي ۽ قومپرست جماعتون اڪثريت سان اليڪشن کٽي آيون.

اليڪشن دوران پتو صاحب ١٥ کان ٢٠ ڪلاڪ مسلسل گاڏين جي قافلي ۾ سفر ڪري، ماڻهن کي پنهنجو ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. ان وقت ايترا روڊ ڪو نہ هئا. جتان گاڏين جو قافلو گذرندو هو ڌوڙ (مٽيءَ) جا ڪڪر آسمان تي چانئجي ويندا هئا. پتي صاحب جو هر ڳوٺ ۽ واهڻ ۾ پهچڻ، ماڻهن لاءِ نئين ڳالهہ هئي. هر هڪ ائين چوڻ لڳو "پتو صاحب پاڻ آيو آهي، ووٺ تہ ڇا سر گهري تہ اهو بہ حاضر آهي." ائين سياست ۾ هُن قاضي ۽ کهڙن صاحبن جي، ڪمدارن، ڪاراون ۽ وڏيرن هٿان، ووٽ وٺڻ واري روايتن کي پور پور ڪري ڇڏيو. هر غريب ماڻهوءَ ۾ عزت ڀريو احساس جاڳيو. ائين پتي صاحب ماڻهن کي ووٽ جي اهميت کان واقف ڪرايو هو.

1948_49ع ۾ مان ۽ غلام حسين ڪٽپر، شام جو ڀيا موڪل جي ڏينهن ڪتاب کڻي بنگلي جي ڇپر تي ويهي پڙهندا هئاسين. مالهي ۽ ملازم اسان کي ڪو نہ روڪيندا هئا. صرف هڪ دفعو تاڪيد ڪيو هئائون تہ گل ۽ پيوندي انبن مان انبڙيون نہ پٽجو. ان وقت سنڌڙي، چورسو ۽ بيون جنسون عام ڪو نہ هيون. صرف ديسي انب ٿيندا هئا، جيڪي هاڻي ختم ٿيڻ تي اچي پهتا آهن.

پتي صاحب جي بنگلي جي اولهائين پاسي کان، سائين نور محمد ميراڻي جي گهر کان بلڪل سنهڙي گهٽي، ڏکڻ طرف "خدن ويرا ڳيءَ" جي گهر سان پتي صاحب جي حويلي "گهر واري جاءِ" آهي. اُتي "بيگم شيرين پتو صاحبہ" رهندي هئي. ان رستي کي بنگلي جي بورچيخاني وارو رستو سڏبو آهي. اُهو رستو اتر طرف وڃي غلام سرور ناريجي جي گهر واري ويڪري رستي سان ملي ٿو. ڪٽپر صاحب ۽ مان اهو رستو اچڻ وڃڻ لاءِ استعمال ڪندا هئاسين.

هن وقت پتي صاحب جي حويلي بند آهي. مان ٨٠-١٩٨٤ع ۾ مرمت وغيره جي موقعي تي، اُها گهمي ڏٺي هئي. خانبهادر مرحوم جي رهائش واريون جايون ويران ۽ ڊٺل هيون. باقي بہ جايون سيمينٽ جي دور جون ٺهيل هيون جن ۾ بيگم صاحبہ رهندي هئي. هڪ جو مُنهن اولهہ طرف ۽ ٻيءَ جاءِ جو منهن اوڀر طرف هيو. نمن ۽ ٻين وڻن ڪري ڇانورو هيو. حويليءَ جي ايراضي گهٽي هئي. اوڀر طرف ڪاٺ جو دروازو بنگلي ۾ اچڻ وڃڻ لاءِ لڳل هيو. جيڪو اسان شروع کان بند ڏٺو. ممڪن آهي خانبهادر جي وقت ۾ استعمال ٿيندو هجي.

بنگلي کي ڏکڻ ۽ اتر ۾ بہ ويرانديا آهن. ڏکڻ ۾ اڳڻ کان پوءِ باغيچو هو. اتر

۾ گل، ٻوٽا، ڪونديون ۽ ڪتيل ڇپر جا ٻه ٻارا هوندا هئا. اسين اتي ويهي ڪچهري به ڪندا هئاسون ۽ امتحان جي تياري به ڪندا هئاسين.

مون کي ياد آهي تہ مون کان پڙهڻ ڪونہ ٿيندو هو. نوجواني، الهڙپڻ، بي فڪري، گل، ٻوٽا، اهڙي رومانٽڪ ماحول ۾، ڪڏهن بنگلي جي اڏاوت، ڪڏهن خوابن ۾ وڃي ويندڙ خاموشيءَ تي سوچيندو هوس. اوچتو پکين جي لاتين (آوازن) ڏانهن توجهہ ڇڪجي ويندو هو.

بنگلي جو وڏو گيٽ اوڀر طرف کان آهي. ڪُشادي رستي کان پوءِ باغ هوندو هو. ڪڏهن اوچتو "ڪوئل جو آواز" ڇرڪائي، درد ۽ پيڙا منهنجي دل ۾ اوتي خاموش ٿي ويندو هو. "سانت کي پنهنجي تات" ٿيندي آهي. پر پوءِ بہ ڪجهہ ڪونہ سمجهہ ۾ ايندو هو تہ "ڪوئل جي ڪوڪ" ۾ ايڏو اثر ڇو آهي. فقير علي محمد قادري لاڙڪاڻي جي شاعر چواڻي:

"زخمِ دل، تدبير سان ڪڏهن نہ ڇٽندو اي طبيب،
ان جي لُپري، انجو ٻرڪو انجي مرحم ٻيءَ طرح."

جيڪي پنهنجي يارن کان وڇڙندا آهن، اُهي نہ جيئندا آهن ۽ نہ مرندا آهن. سڄي عمر ڪنهن کي ڳوليندا آهن. در در ڪڙو ڪڙڪائيندي ۽ صدائون ڏيندي هو ٿڪبا ڪونہ آهن. "ڪوئل جي ڪوڪ" ٻڌڻ سان، بيچيني وڌي ويندي هئي. ائين محسوس ٿيندو هو جڻ سيني کي ڪو چيري، دل کي ٻاهر ڇڪي ڪڍي پيو. ڪوئل کي فطرت طرفان "رڙين ۽ دانهن" جي اجازت ملي. مٿان ان ۾ ايڏو تاثير جو ڇا چئجي. پر ڪن کي ٻولڻ جي بہ اجازت نہ هوندي آهي. ساهہ بہ لِڪي لِڪي کڻندا. آهہ بہ ڪونہ پريندا تہ مٿان ڪا ڪچائي ٿي پوي، مرشد لطيف رحہ ڪيڏي نہ سهڻي سٽ سرجي آهي.

"سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري" (شاهہ)

ائين سائنس کان بيزاري، قدرتي ۽ حقيقي شين ڏانهن لاڙو وڌندو ويو. انساني زندگيءَ جي اهميت ئي ڪيتري آهي. ناتجربيڪاري ۽ گهٽي علم هئڻ ڪري، مغز ۾ ڪئين سوال اڀرڻ لڳا. جواب ڪٿان اچن، ڪنهن کان پڇجن. ان جستجوءَ ۾ حياتي اچي پوري ٿي آهي.

"جي ماسو مليئي مال، تہ پينارا پُر ٿئين" (شاهہ)

پاڻ کي نہ ماسو مليو نہ چين مليو. سڪندي نہ ٿڪاسين نہ ڪنهن کان ڊڄاسين. بس! الله جو ڪرم ۽ رحم ڪيو.

هڪ دفعي معمول موجب صبح جو ڪنٽپر صاحب ۽ مان بنگلي جي ڇپر

تي ويٺا هئاسين تہ اوچتو بروهي مالهي آيو. هن چيو: "پتي صاحب جا نينگر آيا آهن. توهان اڄ جو نہ ويٺا رهجو. پڇائون تہ مان ٻڌائيندومان تہ شهر جا شاگرد آهن. پڙهڻ لاءِ ايندا آهن." هو بورچيخاني جي پيپل وٽ هئا ۽ اسان ڪجهہ پر۔ پرو چپر تي ويٺا هئاسين. آسانيءَ سان هڪٻئي کي ڏسون پيا. مون پهريون دفعو کين ڏٺو. مير مرتضيٰ ڏکوءِ صحتمند لڳي رهيو هو. شاهنواز خان ننڍو ۽ سنهڙو ۽ ڳاڙهو هو. شاهنواز کي ايئر۔گن هٿ ۾ هئي ۽ پکين کي فائر هڻي رهيو هو. مير صاحب کيس روڪي رهيو هو.

پتي صاحب کان پوءِ، ٻنهي ڀائرن افغانستان مان شاديون ڪيون. جنگ اخبار ۾ خبر آئي هئي تہ "شاهنواز ۽ سندس گهر واريءَ کي جڏهن فرانس جي ڪنهن سمنڊ ڪناري تي، سياحن ۽ فرانسيسي عورتن مردن ڏٺو هو تہ هڪٻئي کي چيو هئائون تہ "هي ٻہ گلاب جا گل آهن."

پتو صاحب اقتدار ۾ آيو تہ سنڌين جا وارا نيارا ٿي ويا. نئون ديرو شهر جي ماڻهن جون اميدون ۽ حجتون وڏي ويون. اسان جي حلقي جي ڪافي نوجوانن کي پتي صاحب نوڪريون ڏنيون. پتي صاحب اڳ ۾ ڪانئن پڇيو هو تہ "ڇا توهان فوج ۾ ويندا." ان تي سڀ خاموش ٿي ويا هئا. پتو صاحب سمجهي ويو هو تہ هي فوج ۾ وڃڻ ڪو نہ ٿا چاهين تنهن ڪري نوجوانن کي پنهنجي پسند جون نوڪريون ڏنيون هئائين. ائين شهر جي نوجوانن ۾ نوڪرين حاصل ڪرڻ جي ڊوڙ شروع ٿي هئي. مون کي ياد آهي تہ سينئرس بہ نوڪرين متائڻ لاءِ قطارن ۾ اچي بيهندا هئا. محترمہ جي ادوار ۾ بہ ساڳيو رجحان برقرار رهيو.

"ايڪ هي صف مين کڙي هوگئي محمود و اياز"

"شهيد پتو" جو معمول هوندو هو تہ هر عيد نماز هو نئين ديري جي عيد گاهہ ۾ پڙهندو هو. اُتي عيد گاهہ ۾ محبوب خان پتو سندس فوٽو ڪڍندو هو. دُعا گهرڻ ۽ ماڻهن سان مختصر ملڻ ڪانپوءِ، آبائي قبرستان، ڳڙهي خدا بخش پتو ويندو هو. اُتان نواب نبي بخش خان پتو (نواب صاحب) سان ملڻ لاءِ ميرپور پتو ويندو هو. واپس نئين ديري بنگلي تي پهچي ڪچهري لڳائيندو هو. شهر جا معزز گڏ ٿي پتي صاحب سان ملندا هئا. ڪانئن مسئلاءِ حال حوال پڇندو هو.

نوڪرين وارا نوجوان پاڻ ۾ گڏ، بنگلي ۾ پيا ڦرندا هئا. قطار ۾ جيڪو پتي صاحب وٽ پهچندو هو اهو آفيسر ٿي ويندو هو. پتي صاحب جي نوڪرين ڏيڻ ڪري، شهر ۾ نوجوان، پڙهيل لکيل آفيسرن جو خوشحال طبقو پيدا ٿي پيو. نتيجي ۾ چڱن مڙسن ۽ انهن ۾ نہ سهپ وارو ماحول وڌڻ لڳو.

حج واري عيد تي، استاد علي خان منگي (سيلون هلائيندو هو ۽ پنو صاحب کيس سجاڻندو هو) پنّي سان مليو. پنو صاحب کانئس پڇيو ته حوال ڪر. علي خان چيس ته "حج تي موڪليو." پنّي صاحب بهتر موڊ ۾ هيو. هُن سنڌي چوٽي پُڏايس ۽ پڇيائينس ته هيءَ ڪهڙي عيد آهي. علي خان جواب ۾ چيس ته "حج جي عيد نماز پڙهي آيا آهيون." پوءِ پنّي صاحب پنهنجي A.D.C کي چيو ته "اينڊڙ حج لسٽ لاءِ هن جو نالو لکي ڇڏيو." علي خان کان وڌيڪ پڇيائين ته پيو ڪجها سائين الله پاڪ اوهان کي خوش رکندو. علي خان جواب ڏنو هو. اينڊڙ سال شهر جي ڪيترن ماڻهن سان گڏ سرڪاري خرچ تي استاد علي خان حج ڪري آيو هو. اهو احوال پروفيسر نذير احمد سومري مون کي ٻڌايو هو.

استاد علي خان جي سيلون صاف سٿري هوندي هئي. منور علي ڪنير به هن وٽ حجامڪو ڪم ڪندو هو. هو صاف سٿرو سهڻو ۽ اخلاق وارو هوندو هو. ٻيا ڇوڪرا به هن جي سيلون تي ڪم ڪندا هئا. جنگ اخبار سيلون تي ايندي هئي. حمام هيو. مون کي اهو ٻڌي حيرت ٿي هئي ته نوڪرين وارا، روزانو استاد علي خان کان شيو ڪرائيندا آهن ۽ اُهي پئسا پگهار تي ادا ڪندا آهن. منور عليءَ کان مان به وار ٺهرائيندو هيس. هو بعد ۾ سعودي عرب ويو اتان ڪافي ڪمائي آيو. پنهنجي سيلون ڪوليائين پر پاڻ ڪم نه ڪندو هو. هڪ دفعي منهنجا وار ٺاهي رهيو هو. ڳالهين ڳالهين ۾ ٻڌايائين ته تنهنجا ۽ حاجي گل محمد صاحب جا وار ٺاهيندو آهيان نه ته هاڻي ڪم نه ڪندو آهيان. ڏاڍي حجاب وارو هيو. ان کان پوءِ مان ٻين کان وار ٺهرائڻ لڳس. جوانيءَ ۾ جلد وفات ڪري ويو. مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو هو. هو پير ڳوٺ (نئون ديرو جو محلو) جو هيو.

هڪ عيد تي، بنگلي جي ويرانڊي ۾ ڪچهري هلي رهي هئي. پنّي صاحب جي پرسان بيگم اشرف عباسي، سفيد وڏو رئو ويڙهيو ويٺي هئي. وزيرن، مشيرن، سردارن ۽ مهمانن سان ڪرسيون پريون پيون هيون. محمد پچل ايس.پي قري رهيو هو. وڏن وڏن آفيسرن جو ساهه مٺ ۾ هيو. اسان آهستگيءَ سان بيهڻ جون جايون مٿائي رهيا هئاسين. نظم ۽ ضبط جو سيني کي خيال هو. استاد حبيب ۽ مان عبدالوحيد ڪٽپر جي پرسان، پنّي صاحب کي ٺل اوٽ ڪري بيهي رهياسين. حبيب قريشيءَ کي ڪٽپر صاحب سجاڻندو هو. هن آهستي چيس ته وڏا ٿن لڳا پيا آهن. حبيب، جواب ڏنس ته، پنّي صاحب آفيسر ٻڌايو آهي. ڪٽپر صاحب مرڪي پيو.

پنو صاحب، سيني جي نگاهن جو مرڪز هيو. درخواست ڏيڻ وارا قطار

ٿاهيو بيٺا پنهنجي واري جو انتظار ڪري رهيا هئا. اوچتو پٽي صاحب جي نظر ٻاهر اڱڻ ۾ ويٺل ماڻهن تي پئي. اتي ويٺل جان محمد خان جلباڻيءَ کي سڏايائين. هن اچي هٿ ملائي عيد مبارڪ ڏنس. خير و عافيت ڪان پوءِ پٽي صاحب چيس تہ ڪو ڪم ڪار؟ هُن پاڻيءَ ۾ ٻين مسئلن لاءِ چيس.

ان وقت لاڙڪاڻي جي ڊي سيءَ کي ڪم اڪلائڻ لاءِ چيائين. جان محمد خان وڏيڪ چيس تہ سائين! رائيس ايڪسپورٽ جي پرمٽ جي بہ عنايت ڪيو. پٽي صاحب ڏاڍي خوشگوار موڊ ۾ مُرڪي چيس تہ "اها جلباڻين کي نہ ملندي" مون ڏٺو تہ پٽي صاحب جملو پورو ڪندي ئي، مٿان وڏيڪ چيو تہ في الحال پرمٽ تي بندش آهي. جڏهن بہ بندش لهندي تہ اُها بہ توهان کي ملي ويندي. ڊي سيءَ کي جان محمد خان جي خيال رکڻ لاءِ وري چيائين.

جان محمد خان جلباڻي اصل مسوديري جو جلباڻي هيو. پنهنجي سردار سان ڪجهہ اختلاف هئس، جنهن ڪري ممتاز علي خان وٽ ايندو ويندو هو. گذريل اليڪشن ۾ پٽو صاحب مسوديري، جان محمد خان وٽ آيو هو. مسوديرو جيئن تہ منهنجو ڳوٺ آهي. پٽي صاحب جي اچڻ جو احوال مونکي ممتاز علي شيخ ٻڌايو هو. هو دوڪاندار هيو. جيستائين جان محمد خان جن پنهنجي اوطاق ڪولين تيستائين ممتاز علي شيخ پٽي صاحب کي ڪرسي ڏئي ويهاريو هو. بلڪل اوچتو پٽو صاحب آيو هو ۽ جلدي واپس موٽيو هو. ان مختصر ملاقات ۾ جان محمد خان کي پنهنجي بنگلي تي سڃاڻي ويو هو.

پٽي صاحب جي حڪومت جي دور ۾ هتان شهر مان چوري ٿي هئي. بنگلي تي رهندڙ ملازمن پيرا-پيٽيءَ جو اعلان ڪرايو. شهري پيرا-پيٽيءَ ۾ شريڪ ٿيا. جڏهن قاري عبدالحميد جيڪو پنهنجي مسجد جو پيش امام ۽ عمر رسيده، پيرا-پيٽيءَ لاءِ پهتو تہ شهر ۾ اها ڳالهہ عام ٿي وئي. سمجهدار ۽ سنجيده ماڻهن کي ڏاڍو افسوس ٿيو هو.

مان پنهنجي ٻڪ مان بہ ٿي ڪٿا ڪٿي لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هن شهر جي ماڻهن وٽ اهڙين ڳالهين جا جهول ۽ پريون آهن. مان چاهيان ٿو تہ سليقي سان اهي ڪجهہ نہ ڪجهہ لکڻ گهرجن.

پٽو صاحب وڏو فياض هئڻ سان گڏ جذباتي بہ هيو. بنگلي ۾ ڪچهرين دوران مون اڪين سان ڏٺو ۽ هن جو آواز ڪنن سان ٻڌو. جڏهن ڪچهريءَ دوران اهڙو مرحلو ايندو هو تہ سرباٽ وغيره بند ٿي ويندا هئا. اصل پن ڊراپ خاموشي ڇانئجي ويندي هئي. سوين ماڻهن جي سامهون اهو سڀ ڪجهہ ٿيندو هو. اصل

۾ پٽو صاحب پنهنجي ملازمن ۾ ٻين ذريعن کان شهر جي ڪن ماڻهن جي فائول طريقن تي ڪين ڇنڊ پٽيندو هو. بهتر ڳالهه ته اهو سڀ ڪجهه اُتي جو اُتي ختم ٿي ويندو هو ۽ ماحول ڪجهه منٽن کان پوءِ خوشگوار ٿي ويندو هو.

پٽو صاحب، جوان ۽ خوبصورت هو. ڪپڙن پائڻ جو سليقو رکندو هو. ان وقت جي سروي ۾ "دنيا ۾ نائين نمبر" تي بهتر لباس پائڻ ۾ آيو هو. (افسوس! مون کي ڪو حوالو ياد نه آهي.) برطانيه ۽ آمريڪا جا تعليمي ادارا ڪانئس سنڌي روايتون ڪسي ڪو نه سگهيا هئا. سنڌي ڪلچر جو اهو به حصو آهي ته پنهنجي پٽن تي وڏن جا نالا رکبا آهن. سندس پٽن جا نالا ان جو ثبوت آهن.

پٽي صاحب جا چپ ڪارڻ مائل مون ڏٺا هئا. ڳاڙهن چپن ۾ پنهنجي سونهن ۾ ڪشش هوندي آهي. گهڻي عرصي کان پوءِ اهو راز مون وٽ کُليو ته وقت گذرڻ سان چپ رنگ تبديل ڪندا آهن. خاص طور تي سگريٽ ۽ ڪافيءَ پيئڻ جو به اثر ٿيندو آهي. پٽي صاحب لاءِ مشهور آهي ته هو "ڪيوبن سگار" پيئندو هو. اهو سِگار تمام تيز تلخ ۽ مهانگو آهي. چانديءَ جي ڪيس ۾ پيڪ هوندو هو.

ڪڏهن بيوس تنهنجا زخم اگهيا، ڪڏهن ڏرتيءَ تنهنجا پار پڇيا،
اڄ پٽر به تنهنجا ڪين ٿيا، ڪڏهن ٽرندو هئين تون گلابن ۾.
(تاجل بيوس)

نوجوان شاهنواز پٽي جو موت فرانس ۾ ٿيو. قانوني پيچيدگين کان پوءِ جڏهن سندس بادي ڳڙهي خدا بخش پهتي ته، تدفين ۾ تمام گهڻا ماڻهو شريڪ هئا. جنرل ضياءَ جو دور هو. مان، مشتاق علي پٽي مرحوم جي پرسان هجڻ ڪري، پيهه کان بچي ويو هيس. قبر ۾ تابوت لغارين ۾ ٻين لاٿو هو. جيئن ته مرحوم جي بادي فرانس ۾ ڪافي ڏينهن ڪولڊ روم ۾ رکي وئي هئي تنهنڪري، تابوت کي ماڻهن آڏو نه کوليو ويو هو.

ٻئي ڏينهن تي، هاءِ اسڪول نئون ديري جي استادن، بنگلي جو رخ رکيو. بورچيخاني جي پاسي کان، بنگلي جي ڊائننگ هال ۾ اسان کي ويهاريو ويو. ٿوري دير ۾ محترمه اچي اسان سان قالين تي ويٺي هئي. ڪيس ڪاري ڊريس پيل هئي. ڪافي ڪمزور لڳي رهي هئي. وار ننڍا هئس. صدمي ۾ انتظار ڪري سچو مُنهن هيڊو هئس. چڻ جسم ۾ رت ئي ڪو نه هئس. پٽي صاحب کان پوءِ پاءُ جي وچوڙي ڪيس جهوري ڇڏيو هو. دُعا تي. رضا الاهيءَ ۾ حڪم ڏٽيءَ جا آواز اٿيا ۽ وري

سانت ڇانئجي وئي. سڀ ڏڪارا ۽ تڪليف ۾ اُٿي ٻاهر آياسون. سڄو شهر سوڳ ۾ بند هو. هن شهر جي شهرين جيڪي عذاب سَٺا آهن انهن تي به پورو باب لکي سگهجي ٿو.

محترمہ اقتدار ۾ آئي. شهر ۾ رونقون بحال ٿيون. اميدن ۽ آسرن تي جهان هلي ٿو. هر ماڻهو نوڪرين لاءِ پيچ ڊُڪ ۾ بنگلي ڏانهن. محترمہ تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. محترمہ به پنهنجي پيءُ جي نقشي قدم تي هلي، ”جهول آرڊرن“ جا شهر جي نوجوانن کي ڏنا.

مٺي جي اڇن وارن جو ڀرم رکڻ خاطر ٽڪائيندڙيچ ڊڪ ڪري، مان انهن ڪچهرين کي اکين سان ڏسي نہ سگهيس. ظاهر آ جيڪو پيتي صاحب جي ڪچهرين مان مزو ۽ لطف ماڻيو هو ان کان محروم رهيس.

جميل احمد قريشي جي سنگت، ”شهيد زيڊ اي ڀٽو“ والي بال ٽورنامينٽ جو اعلان ڪيو. هاءِ اسڪول نئين ديري جي استادن جون پاسون نهيون. اهڙي نموني محترمہ کي وري ويجهو ڏسڻ جو موقعو ملي ويو.

هوءَ اڳي کان مختلف، قداور، صحتمند ۽ سنجيده لڳي رهي هئي. هوءَ هشاش بشاش ۽ وقار سان، راند ڏسي رهي هئي. هُن ڪافي ٽائيم ڏنو هو.

جميل قريشي، استاد حبيب جو ننڍو ڀاءُ هو. هي شهر جو نوجوان هيو. ايم-آر-ڊي دوران، هن ڏاڍو تشدد سَٺو هو. جيل ويو محترمہ کيس ذاتي طور سڃاڻندي هئي. شهر جي چڱن مڙسن کي غلط ڪمن ڪري سڏيون ہڏائيندو هو. بيباڪ ۽ دلير نوجوان هيو. سيني عزت وارن جي عزت ڪندو هو. نوڪريون وڪڻندو نہ هو. ڪافي ماڻهن جي ڪم ايندو هو. پوري دور ۾ مال، ملڪيت ڪو نہ ٺاهيائين. لالچي ۽ ٺڳ نہ هو. سندس فئملي اردو ميڊيم واري هئي پر ہئي پاڻ شروع کان سنڌي پڙهيا هئا. سندن سياءَ ڪري، سڀ سندن عزت ڪندا هئا. ڪومت پيد نہ هوندو هو. جميل قريشي، ذاتي مسئلن جي ڪري، جوانيءَ ۾ ماريو ويو. هُن منهنجي ڀاءُ کي، فزڪس جي ايس. ايس طور سيڪريٽري تعليم کي چئي نئون ديري هاير سيڪنڊري اسڪول ۾ رکرايو هو. ياد رهي تہ منهنجي ڀاءُ ”انعام“ 1994ع ۾ ڪميشن پاس ڪئي هئي.

مير مرتضيٰ صاحب، ڀٽو فئمليءَ جو اثاثو هو. هن جنرل ضياءَ جهڙي آمر سان مهاڏو اٽڪايو. عياشين واري زندگي ڇڏي ”ڪمانڊو“ بڻيو. سنڌ جي ريتن ۽ روايتن هن کي همٿايو تہ هو ”پيءُ جو پلاند ڪري“ جنرل ضياءُ جي جيئري هئڻ دوران هو ڪڏهن بہ سک سان ڪين سُتو. شاهنواز جي موت کيس محتاط تہ

ٻڌائي ڇڏيو پر هُن هٿيار ڦٽا ڪو نہ ڪيا هئا. شام، لبيا ۽ افغانستان هن جا ميزبان ملڪ هئا. سندس وڏي خوبي اها هوندي هئي تہ "هو ڪارڪنن سان ڏاڍو پيار ڪندو هو." شهر جا ڪافي نوجوان مير صاحب جي ڏيهہ ورڻ ڪانپوءِ لاڙڪاڻي بنگلي تي ملندا هئا. هو حال احوال ڏيندا هئا. نئون ديري جي "رضا" مگٽيجي جي اوطاق تي دعوت تي آيو هو. مخصوص ماڻهن کي دعوت هئي. مير مرحوم جي خواهش هئي تہ "نئين ديري جي عيد گاهہ ۾ جتي سندس والد عيد نماز پڙهندو هو هو بہ انهن شهرين سان نماز پڙهڻ ۽ عيد ملڻ ٿو چاهي." محترمہ اقتدار ۾ هئي. شهرين محترمہ جي ڪاوڙجڻ جي خوف کان، مير صاحب جو اهو خواب پورو ٿيڻ نہ ڏنو هو. ڪهڙا ڪردار ان ۾ متحرڪ هئا، انهن جي نالن جي تصديق نہ ٿي ڪري سگهجي پر ڪنڌ سنڌ ۾ اها ڳالهہ عام هئي.

اهڙين ڳالهين کي وڌيڪ هَٿي تڏهن ملي جڏهن مير مرتضيٰ نئون ديري شهر ۾ پنهنجي پلاٽ تي جلسو ڪيو. پري پري کان تہ ماڻهو آيا هئا پر مٿينءَ سطح وارا شهري شريڪ نہ ٿيا هئا. غريب غربا ان ڪري شريڪ نہ ٿيا هئا جو ڪين نوڪريون وڃڻ هيون يا ٻئي ڪنهن خوف ۾ ورتل هئا. هُن اردوءَ ۾ تقرير ڪئي هئي. ڏاڍو سٺو ڳالهايو هو. منهنجي توقع کان وڌيڪ قدآور هو.

برصغير جي تاريخ ٻڌائي ٿي تہ "هندوستان ۾ جيڪڏهن 'سياش چندر' جي هٿياربند جدوجهد نہ هجي ها تہ انگريزن جي تڏا ويڙهہ نہ ٿئي ها. محمد علي جناح "قائد اعظم" موهن لعل گانڌي "مهاتما"، سياش چندر بوس "نيتا جي" جي لقبن سان مشهور هئا. قوم لاءِ هر وڙهندڙ منهنجو آئيڊيل آهي. "سياش" محبِ وطن هندوستاني هو. هن جي لاش ملڻ جي اجا تصديق نہ ٿي سگهي آهي. افغانستان کان جپان ويندي ٻي جنگ عظيم ۾ گم ٿي ويو هو.

ضياءَ جي دور ۾ پ پ جي ڪارڪنن سياسي جدوجهد ڪئي. پر ان کي مرتضيٰ جي ڪارڪنن رت ڏئي، ڏيئا روشن ڪيا. پلا! ڪهڙو سنڌي، "ٽوڙي ڦاٽڪ" ۾ ڪيتي بندر واقعن کي وساري سگهي ٿو. ٻئي واقعا جدا پارٽين جا آهن پر انهن شهيدن جي "ٻولي ۾ جذبو" ساڳيو آهي.

مرتضيٰ جي جسم تي، ضياءَ جي ايجنٽن جي ڪيل موتمار حملن جي گولين جا نشان هئا. هو ايڏو ٽرينڊ ۽ سخت جان هو جو ڪلفٽن تي گولين لڳڻ سبب هن جو جسم تہ مرده هيو پر هن جو دماغ زنده رهيو. اهي ڊاڪٽري رپورٽون اخبارن ۾ شايع ٿيون هيون. سڌين گولين لڳڻ ڪري هو روڊ تي تڙپيو هو. ڪافي ٽائيم وڃائڻ ڪانپوءِ ڪيس ان اسپتال ۾ نيو ويو هو جتي مڪمل سهولتون موجود نہ هيون.

مير صاحب جي ڪنڊولنس لاءِ وري بنگلي تي ويا هئاسون. سڄي سنڌ ان موقعي تي سوڳوار هئي. بنگلي ۾ بلڪل ٿورا ماڻهو هئا. پهريون دفعو اسان کي قطار ۾ بيهاري، واري واري سان چيڪنگ ڪانپوءِ مين گيٽ کان اندر ڇڏيو ويو هو.

سالن ڪانپوءِ مان بنگلي ۾ اندر ويو هوس. سڄو بنگلو گهميل هيو. جتي پٽو صاحب ويهندو هو اتي شيشي جو دروازو لڳايو ويو هو. دالي جي اوپر ۾ ڪمرو ۽ اولهہ ۾ ڊائننگ هال. اندر وڏو هال ۽ آمهون سامهون ڪمرا آهن. محترمہ کي ويٽنل نہ ڏسي مان هال جي دروازي پرسان بيهي رهيو هوس. ٿوري دير ۾ اوپر واري ڪمري مان محترمہ ٻاهر آئي. دروازي کُلڻ ڪري مون ڏٺو تہ آصف صاحب بہ اتي ويٺو هو. ٻہ ٽي ٻيا مهمان بہ هئا.

دُعا گهري "رضا الله جي" جي آوازن ڪان پوءِ هڪ نعرو لڳو جنهن کي بہ روڪيو ويو. خاموشي، صدين جا پڙاڏا ذهن ۾ اٿڻ لڳا. پنهنجي سوچڻ ۽ ڪيفيتن کي الفاظ ڏيڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.

محترمہ کان پاءُ ڪسڻ لاءِ پوءِ اقتدار بہ ڪانئس ايئن واپس ورتي ڇڏيائون، جڻ هوءَ ڪانٽريڪٽ تي آئي هئي ۽ اهو معاهدو منسوخ ڪيو ويو هجي. اسان جي شهر جون رونقون وري گهٽجي ويون. اداسيون وڌي ويون.

محترمہ دُبئي هلي وئي. بيگم نصرت ڀٽو صاحبہ بہ اڳ ۾ گمناميءَ ۾ هلي وئي هئي. مير صاحب جي موت، هن کان سڀ ڪجهہ کسي ورتو هو.

پرائيويٽ چئنلن تي "ٽاڪ شوز" ۾ ڳالهائيندڙ چوندا آهن تہ "سنڌ والون ڪو آپ ني چار جوان لاشين دي هين." الائي ڇو هو "بيگم صاحبہ" کي وساري ويهندا آهن.

سڄي عمر "سنڌ ڌرتيءَ" کي ڳايو ۽ نروار ڪيو آهي. مان پوءِ بہ چاهيان ٿو تہ هن بهادر عورت تي جيڪي هماليہ جا پهاڙ ڪريا آهن انهن تي جدا لِکان. مير صاحب سان هن جي محبت، موت جو ٻڌي هن جو هوش وڃائڻ ڪا معمولي ڳالهہ نہ آهي. هن کي سنڌي ڪو نہ ايندي هئي پر پوءِ بہ سنڌ جي تاريخ جي حوالي سان هن تي لکڻ چاهيان ٿو. مون کي ڪهاڻي يا ناول لکڻ ڪو نہ ايندو آهي. ڪو "ناول نگار" اهڙي طرز تي ناول لکي تہ لکڻ لاءِ ڪافي مواد ۽ ضرورت آهي.

محترمہ جي موت (شهادت) تي اڳ ۾ جدا مضمون (سنڌي ماڻهن جي سياسي ۽ سماجي سوچ) مان لکي چڪو آهيان. وري دهرائڻ نہ ٿو چاهيان.

محترمہ جڏهن آخري دوري دوران لاڙڪاڻي آئي هئي تہ رات اڃي نئين ديري بنگلي تي ترسي هئي. محترمہ پنهنجي رهڻ لاءِ بنگلي جي اندر نئون

"هائوس" ٺهرايو هو. "شيرين بيگم صاحبہ" جي رهائش وارو گهر استعمال نہ ڪندي هئي. هُن پنهنجي بنگلي جي ملازمن کي چيو هو تہ "مون کي بنگلي جي ڪوٺي تي هلڻو آهي." مٿي چڙهي محترمہ سڄي شهر جو نظارو ڪيو هو. اهو احوال مون کي هڪ پياري ماڻهوءَ ڳالهين ڳالهين ۾ ٻڌايو هو.

چا! انسان جي اندر ۾ ساهہ جي رڳن کان ويجهو (الله) اهو الهام ڪندو آهي تہ "پنهنجون خواهشون پوريون ڪري وٺو!" وڌيڪ تفصيل لکڻ اجائي ڊيگهہ ٿيندي. بعد ۾ راولپنڊيءَ وارو سانحو ٿيو ۽ "سنڌ" وري روح ۽ راڄ ۾ پئجي وئي . الله رهندڙن تي پنهنجو رحم ۽ ڪرم ڪري.

بنگلي جا ملازم: يار محمد خان پٽو منشي نظر محمد. لعل بخش مشوري ۽ خدا بخش ڦلپوٽو وفات ڪري ويا آهن. رياض ڦلپوٽو ۽ ٻيا ڪافي ڪراچي، اسلام آباد ۽ دبئي وغيره هليا ويا آهن. سڀ لوڪل ملازم بنگلن تي هوندا آهن.

پٽو صاحب جي ويجهو نور محمد کوکر ۽ محمد عرس جوکيو رهيا آهن. "جوکيو" تہ بيگم صاحبہ ۽ محترمہ جي بہ تمام گهڻو ويجهو رهيو.

شهر جي چيڙي نبيري ۽ اسٽيٽ کي سنڀالڻ لاءِ عبدالقيوم پٺاڻ. فهيم چوڌري ۽ اعظم خان بہ مئنيجر رهيا.

بيگم شيرين پٽو صاحبہ جڏهن پنهنجي حويليءَ ۾ رهندي هئي تہ اتي "دربان" سائينداد پٽو هوندو هو. هو جڏهن ڪو بيگم صاحبہ جو حڪم ڪٽي بنگلي جي ملازمن تائين پهچائيندو هو تہ انهن کي چوندو هو "دروازي" تان حڪم آهي تہ هي ڪم هيئن ٿيڻ گهرجي. "دروازو" يعني پٽي صاحب جو گهر. بيگم صاحبہ اڄ ڪلهہ اها ٽرمينالاجي ختم ٿيندي پئي وڃي.

بيگم شيرين پٽو صاحبہ کي اولاد ڪو نہ هئي. هوءَ دين محمد پٽي وارن جي ماٽيئاٽي هئي. آخري وقت تائين انهن سان رهي. محترمہ پڻ هن جو وڏو خيال ڪندي هئي.

دين محمد پٽو ۽ اسان يحيٰ خان جي دور ۾ لاڙڪاڻي ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين. هو خوبصورت ۽ دلبر ماڻهو هوندو هو. سيني ۾ هو مون کي ڏاڍو وڻندو آهي. جيتوڻيڪ هڪ شهر ۽ پاڙي ۾ رهندي ملڻ پيو ٿيندو آهي. مان هن کي سلام ڪندو آهيان، چو تہ منهنجي خيال ۾ هو صفا "فقيرمنش" آهي. هو زَهرن (مڇي مارينڌڙمير بحرن) جي ويجهو آهي. ڪار ۾ انهن کي چارن سميت ويهاريندو آهي. هن کي نوريءَ بنا نئين ديري جو "تماچي" سمجهندو آهيان. اِها اَدا هُن جي مون کي مجبور ڪندي آهي تہ مان هُن کي سلام ڪريان. هُن جي

موٽر سائيڪل (هنڊا ٧٠ جپاني) بہ منفرد هوندي هئي. نہ چين ڳوڙ نہ پڪا پر دين محمد بيپرواهہ گوڏ ۾ گنجيءَ ۾ پيو ان تي هلندو. مون کي مزو تڏهن ايندو آهي جڏهن گرمين ۾ قميص ڪلهي تي رکي، پلٿي هڻي ويٺو هوندو آهي. ڪيس نوجوان پٽ آهن. سُٺا ڪپڙا پهرڻ وارا، خوبصورت، ڪاريون، بنگلا، پر سليقي سان جيئڻ وارا، محمد حسن ڪٽپر سان گڏجي ڪچهريون ڪبيون هيون. ڪائڻ پيئڻ، ٺهڪ وغيره. الله کين خوش رکي.

نئون ديري جي ٽاٽي واري روڊ سان دين محمد پتي جي ٻني آهي. واڪ ڪندي ڪڏهن ڪڏهن ان روڊ سان نڪري ويندو هيس. هڪ دفعو ڏسان تہ مسڻ جي سامهون، دين محمد پنهنجي ٻني (زمين) ۾ مچيءَ جي ڪڏ (پٽ يا جزيره نما) ٺهرائي رهيو آهي. ڪڏ جي وچ ۾ مٽيءَ جي تمام وڏي دڙي تي جڳهہ بہ ٺهرائي اٿائين. روڊ سان ڳنڍيل هئڻ ڪري دل چيو تہ هليو وڃان، مٿي چڙهي چوڌاري نظارو ڪيان. موقعو مليو تہ محمد حسن ڪٽپر کي چوان تہ ايندڙ عيد تي اتي شهر مان پڪوڙا، سنبوسا ۽ جوس وغيره وٺي هلي ڪائجن پيئجن ۽ آسپاس ماحول مان مزا ماڻجن. اهڙا خواب تہ ساپيان ٿيڻ گهرجن. اهڙو "جزيرو" مشتاق علي خان پتي جي فرزندن بہ ٺهرايو آهي، اتي هو بيڙي تي ويندا آهن. دين محمد پتي جو ڳالهائڻ ٻولهائڻ مون کي ڏاڍو وڻندو آهي. صفا پروٽوڪول نہ هوندو اٿس. اسان ٻنهي جي وچ ۾ تڪلف آهي. جن سان ڳالهائيندو آهي، اهي بہ ائين ئي جواب ڏيندا اٿس. ڪنهن کي ڊپريشن آهي تہ دين محمد جي پرسان ڇُپ ڪري ويهي رهي. مون کي پڪ آهي تہ بغير دوا وٺڻ جي، هن جي ڪچهريءَ مان خوش ٿي ويندو.

بنگلي سان وابستگي مرحوم خدا بخش سانگيءَ (تعليمي آفيسر) جي بهرحال آهي. سائينءَ تي ٻئي حساب سان لکندس، چو تہ اسان جي حلقي، "فُقرائي لڏي" جو هو بہ ميمبر رهيو آهي. دل ڪولي اهي احوال لکبا پر بنگلي سان وابستگي وارو احوال بيو ڪولکي.

1949ـ70ع ۾ هڪ ڏينهن شام جو گهر وڃي رهيو هيس. الله ڏنو سومرو ۽ دين محمد صاحب ٽولو ٺاهيون پوسٽ آفيس وٽ، "موٽي" پنجابيءَ جي ريڙهيءَ جي چوڌاري بيٺا هئا. مان روڊ جي ٻيءَ ڪنڊ کان چپ چاپ گذري رهيو هئس تہ "موٽي" مون کي "خندق" هنئي. منهن ڦيرائي هن ڏي ڏٺم. ڏٺم تہ باقي ٻيا سڀ سنجيده لڳا پيا هئا. مان صبر ڪري گهر هليو آيس. جلدي غوثل ميراڻيءَ کي ڳولي ان سان ڳالهہ ڪيم. هن لٺ ڪنئي ۽ "موٽي" کي ڳولڻ لڳاسين. هو ملي ويو.

مجيائين ته "مون کان غلطي ٿي آهي. پر دين محمد صاحب ۽ ٻين مون کي چيو. ائين معاملو ختم ٿي ويو. صبح ٽرين تي سڀ گڏياسين. ڪنهن کي ڪجهه ياد نه هو. ان ڏينهن کانپوءِ "موٽو" مون کي "منگي صاحب" سڏيندو هو. هن دنيا جا ڪئين رنگ آهن. خوشبوئون آهن. الله سيني کي بدبوئن کان بچائي. "موٽو" هتان هليو ويو. سکر ۾ "صابو پاني" وارو ۽ "موٽو" وغيره ملي ويندا آهن. لڪ قرب، ماني ۽ چانهه جون صلاحون. ٻانهون ٻڌي، مُرڪي موڪلائبو آهي. "موٽو پنجابي" نئين ديري جو پورهيت ڪردار آهي. پٽي تبسم صاحب نثر ۾ انهن کي لکي سٺو نياهي سگهي ٿو. تبسم صاحب اسان سيني ۾ آل رائونڊر آهي. مان ان ڪري به هُن ڏانهن پنهنجو ڇپيل مواد موڪليندو آهيان ته شل! هو منهنجي ڇڏيل ڳالهين کي قلمبند ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي. هڪ دفعو لکڻ ۾ شروع ٿيو ته مڪمل ڪرڻ جي سگهه هن وٽ سيني کان وڌيڪ آهي. هن وٽ انهن ڳالهين جو قدر ۽ ماڻهپو آهي. هو سمجهي ٿو ته:

"پورا سڻا پينڊ هتان جا، ڇا جي چاندي ڇا جو سون."

❊❊❊

مرحوم پروفيسر نذير احمد سومرو
اديب، نقاد ۽ دوست

حال امداد جو پڇو ڇا ٿا؟
اڄ مڙئي سور ڪجهه سوايو آ

لاڙڪاڻي کان ايندڙ نئين ديري واري بس تي ڪيهرن کان، گهر ڏانهن موٽي رهيو هوس، ويٺل ماڻهن تي نظر ڦيرايم، پروفيسر صاحب جي فيمليءَ جو هڪ فرد بہ ويٺل هيو. کانئس سندس صحت بابت پڇا ڪيم.

"طبيعت بهتر ڪو نہ اٿس، اڳي کان تڪليف وڌي وئي اٿس." هن جواب ڏنو. ٻئي خاموش ٿي وياسين. هو پيرڳوٺ اسٽاپ تي لهي ويو ۽ مان سوچيندو گهر پهتس.

شام جو اڪيلو قدرت الله سان ملڻ لاءِ نڪتس. رستي تي مولوي

عبدالرحيم صاحب مليو ڳالھ ٻولھ ٿي. ٻڌايائين: "سومري صاحب جي خبر پئي آهي، اوڏانهن پيو وڃان." ٻئي گڏجي قدرت الله سان ملياسين، پروفيسر صاحب جي در تي ٿورو انتظار ڪري، پردي ٽيڻ ڪان پوءِ گهر جي هڪ ڪمري ۾ پهتاسين. بيڊ تي ڪمبل پايون، پروفيسر صاحب سمهيو پيو هو. سندس پٽ، ٻانهن ۽ هٿن ڪي هلڪا زور ڏئي رهيو هئس. اسان صوفي تي ويهي رهياسين. هن اسان جي وجود جو ڪو نوٽيس ئي نہ ورتو. سندس حالت "جعفر" ڏامراهن واري شاعر جي هيٺين شعر جهڙي هئي:

"ڪجهہ وقت لڙي، ڪا خبر تہ لهو
هيءَ جان جنجل ۾ ٿي وئي آ،
بس هڏن جو پڃرو ڏسنديئن اڃي،
سڄو خون ئي ڳٽڻي پي وئي آ."

قدرت الله، پروفيسر صاحب جي ويجهو ٿيندي، اسان جا نالا وٺي ڪانئسْ پڇيو: "انهن کي سڃاڻو ٿا؟" ڪنڌ سان بلڪل هلڪي هائو ڪيائين ۽ وري لاتعلق ٿي ويو. مطلب تہ غشيءَ جي حالت ۾ لڳو قدرت الله ٻڌايو: "ڪالھ ڪان اها حالت اٿس! ڪڏهن ڪجهہ بهتر بہ ٿي وڃي ٿو ۽ ڪجهہ لفظ بہ ڳالهائي ٿو."

مولوي صاحب آيت الڪرسي پڙهائي، پاڻيءَ تي دم ڪرائي، پروفيسر صاحب کي بہ چمچا پاڻيءَ جا پياري، چانهن پي موڪلائي واپس آياسين. اها پهرين ڊسمبر جي تاريخ هئي، جيڪو دوست گڏيو. اُن کي سومري صاحب لاءِ دعا ڪرڻ لاءِ چيم.

اسان جي ملڻ ڪان ڪجهہ ڏينهن اڳ ۾ رٽائرمينٽ جي درخواست تي صحيح ڪري، ڪاليج پهچائي چڪو هيو. علاج لاءِ وري مائٽ ڪراچيءَ کڻائي ويس ۽ واپس موٽائي آيس.

ائين ڊسمبر 2005ع تي هن جي وفات جو اطلاع مليو. اوڙي پاڙي وارا، دوست احباب ۽ شهري گڏ ٿياسين. مرحوم جون ڳالهيون، جنازي نماز ۽ ڪفن دفن کانپوءِ دعا گهري موڪلائي هر ڪو پنهنجي ماڳ موٽي ويو.

دنيا هل چل جو جهان آهي، هر ڪو هلندو پر جنهن جهڳيءَ مان ڪو اڪيلو ڪمائيندڙ لاڏاڻو ڪري ٿو وڃي تہ ان گهر ۾ قيامت کان اڳ قيامت اچي وڃي ٿي. وڃڻ وارو تہ هليو وڃي ٿو پر جيئڻ وارا ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ٿا ڏسن. هر ڪو پنهنجيءَ ۾ پورو ڪير ڪنهن جي سار لهي؟! بس اُٽ پکيءَ واري اسان جي

زندگي آهي.

مرحوم جو گهر به مالي مشڪلاتن ۾ هوندو جيستائين وڃي هن جي رٽائرمينٽ جا ڪاغذ مرحلن مان گذرن.

69_1968ع ڌاري صبح جو سوير ڪراچي ايڪسپريس ذريعي لاڙڪاڻي ڪاليج پڙهڻ ويندا هياسين ۽ شام جو روهڙي پئسنجر تي موٽبو هيو. سڄو ڏينهن غرق ٿي ويندو هو. ڪو روڊ ۽ بس نه هوندي هئي. ساوڻ جي موسم تڪليف ۾ گذرندي هئي. جناح باغ ۽ اسٽيشن اسان شاگردن جو ٺڪاڻو هوندو هو. غربت جو زمانو هيو. پئسا ڪو نه هوندا هئا پر مرڪ، ٽهڪ ۽ محبت اسان سيني جو خزانو هيو. تنهن ڪري فڪر ڪو نه هوندو هيو سڀ خوش هوندا هياسين.

محمد شريف ملڪ، قاضي راهب علي، قمرالدين قادري ۽ ٻيا پير ڳوٺ جا شاگرد 71_1970ع ۾ اچي مليا. محمد شريف ۽ قادريءَ جي عزت ۽ خلوص جي ڪري هنن سان منهنجي ويجهڙائي وڌندي رهي. پروفيسر صاحب جا تمام ويجها ۽ گهاٽا يار هئا. هو اسان سان گڏ نه هوندو هو سينيئر هو. موڪل وارن ڏينهن ۾ نئين ديري انهن سان گڏ هوندو هو ۽ اتي ئي پروفيسر صاحب سان ڀرپور واقفيت ٿي. تعارف ۽ به ٿي دفعا ملڻ ڪانپوءِ مون محسوس ڪيو ته سومرو صاحب مون مان خفا آهي، مون کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو آخر تنگ ٿي شريف ۽ قادريءَ سان اهڙي ڳالهه ڪيم ۽ هنن سان نئين ديري ۾ ويهڻ ۽ ڪچهري ڪرڻ کان لنوائڻ لڳس. هنن گهڻو سمجهايو پر مون ۾ ڪا تبديلي نه آئي. باقي لاڙڪاڻي گڏ هوندا هياسين يار جو ياريءَ سان ڪم....

ان دور جا دوست، ڪي ڊاڪٽر، انجنيئر ۽ ليڪچرار ٿيا پر اسان فيليوئرس جي گهڻائي "ماسٽر" ٿي وياسين. جيئڻ جي ضرورتن ۽ نوڪرين سيني کي ڪک پن ڪري ڇڏيو.

بعد ۾ پيٽي صاحب جو دور آيو اسان ماسترن مان ڪافي آفيسر ٿي ويا. نوڪرين جا اصل واهڙ وهڻ لڳا.

محمد شريف ميرٽ تي انگلش جو ليڪچرار ٿي ويو. قمرالدين قادري فيملي پلاننگ ۾ آفيسر ٿي ويو ڪي ڪسٽم ڪي فوڊ. ڪي پوليس، ڪو بئنڪ، ڪو ڪٿي ته ڪو ڪٿي. اسان نئين ديري وارن جي ڪنهن تي فلڪ ئي ڪو نه پوندي هئي. اسلام آباد اسان جو ٿي ويو هو. نوجوان راتو رات نوڪرين جي ڪري اهميت وٺي ويا هئا ۽ پراڻا پڙهيل ۽ نئون ديري جا چوٽان پاوا هنن

سان هلڪو حسد رکڻ لڳا. جيڪا فطري ڳالهه هئي.

قمرالدين قادري ۽ پروفيسر نذير احمد کي پتو صاحب ذاتي طور سڃاڻندو هيو. ڇو ته اليڪشن کان اڳ ۾ هو ٻئي ڄڻا ڏينهن جو ووٽر لسٽن ۽ پولنگن جو پيپر ورڪ بنگلي تي ڪندا هئا. پروفيسر نذير احمد ٽيچر مان ليڪچرار ٿي ويو. محمد شريف خوشحال گهر جو نوجوان، سهڻو مهذب ۽ ذهين هيو. ان وقت ڪوٽ سبائي پائيندو هو. قمرالدين وري گاريل، تجربيڪار ۽ قلندر ماڻهو ٻنهي جي مان ويجهو هيس، ڇو ته وفادار ۽ مخلص هيا. هڪ دفعي محمد شريف چيو ته "يار! سومري صاحب جو روپ اهڙو آهي پر دل ۾ ڪا نه اٿس، هن کي ڏسي پڄي نه ويندو ڪر. هو چڱو ماڻهو آهي، مون تي اعتبار ڪر. قمرالدين به ميار واري انداز ۾ چيو ته هاڻي ڪڏهن ته ملون ٿا سو اسان جي ڪچهريءَ ۾ شريڪ ٿيندو ڪر. اهڙي نموني آهستي آهستي اسان هڪ ٻئي کي برداشت ڪرڻ شروع ڪيو.

پروفيسر نذير احمد صاحب 1949ع ۾ پير ڳوٺ نئون ديري ۾ ڄائو سندس والد عبدالحميد صاحب علائقي جو بزرگ استاد هيو. نذير صاحب هتي ئي پڙهيو 70-1969ع ۾ وارهه ۾ (جي ايس ٽي) جو نئون سيڪنڊري ٽيچر ٿيو اتان بنگل ديري بدلي ٿي آيو. فيبروري 1975ع ۾ دادو ڪاليج ۾ ليڪچرار پوليٽيڪل سائنس جو مقرر ٿيو. استاد بخاري اڳ ۾ ئي اتي استاد هيو. نئين ديري جو عبدالڪريم مگريو صاحب ۽ لاڙڪاڻي جو مرحوم دين محمد تنيو صاحب به اتي ليڪچرار مقرر ٿيا. اسدالله شيخ صاحب، جيڪو سومري صاحب سان گڏ پڙهيو اهو به دادو ڪاليج ۾ اڪنامڪس جو ليڪچرار مقرر ٿيو هيو.

نئين ديري ۾ ٻين ڳوٺاڻن کانپوءِ هن جو ويجهو دوست نذير احمد پيرزادو مرحوم هيو. مان اڪثر ڏسندو هيس ته ٻئي گڏجي ڪنهن ڪنڊائتي هوٽل تي ويهي چانهيون به پيئندا هئا ۽ رهاڻيون به ڪندا هئا. پيرزادو صاحب ۽ مان هاءِ اسڪول ۾ گڏ نوڪري ڪندا هياسين، بعد ۾ پيرزادو صاحب لاڙڪاڻي لڏي ويو ۽ سروس دوران فوت ٿي ويو. کيس نئين ديري ۾ والدين جي پرسان دفنايو ويو.

ڊاڪٽر سليمان شيخ سڳا واري سان هلال پاڪستان اخبار ذريعي تعارف ٿيو. سومرو صاحب، مان ۽ غلام حسين ڪٽپر گڏجي سڳا جو بنياد وڌو. ان وقت نئين ديري ۾ پنجويهه گريجوئيٽس اسان کي نه مليا هئا. جنهن ڪري بئنڪن جي مينيجر وغيره کي ميمبر ڪري عهديدار ۽ ورڪنگ ڪاميٽي

چوندا رائي سون.

قمر الدين قادريءَ سان ملڻ جلڻ گهٽجي ويو. محمد شريف ليڪچرار شپ ڇڏي، اسٽيل مل ۾ نوڪري ڪرڻ لڳو ۽ هميشہ لاءِ ڪراچيءَ شفٽ ٿي ويو. ڪجهہ وقت ٺيڪيداري بہ ڪيائين، پر نقصان ٿيس. هاڻي بہ ڪراچيءَ ۾ آهي خبر پئي آهي تہ پروفيسر صاحب جي عذر خواهيءَ تي بہ نہ پهچي سگهيو آهي. لساني هنگامن ۾ قمر الدين قادريءَ ۽ سومري صاحب، هن سان ڏاڍو نڀايو هيو.

هو هميشہ پٽي صاحب جو شيدائي رهيو ۽ هن جي سحر ۾ وڪوڙيل رهيو. ضياءَ دور ۾ خاص ڪري اليڪشن جي ڊيوٽين دوران مخالفن جي درخواستن تي تڪليفون بہ آيس پر مالڪ بچائي ورتس. جنهن جو پنهنجو جهان، ڌرتي، ميرا ماڻهو ۽ پنهنجا منطق جيڪي اڄ ڏينهن تائين سنڌين جي اڪثريت قبول ڪري نہ سگهي آهي.

وقت، عمر، اعتماد ۽ تجربن جي لاڳاپن کي مضبوط ڪيو ۽ هڪ ٻئي جي ضرورت محسوس ڪرڻ لڳاسون.

مان رول ماڻهو ڪلاڪ ٻن کان وڌيڪ هڪ هنڌ ويهي نہ سگهندو آهيان، ڊيوٽي بہ عذابن سان ادا ڪندو آهيان. بس چانهن پي شهر جي ويران ويڪرن رستن تي ٽولا ٺاهي گهمندا رهندا هئاسون. خاص ڪري ساوڻ جي چنڊ جي روشن راتين ۾ تہ ڦلپوٽن تائين دادوءَ جي پل تائين هليا ويندا هئاسون، ڏاڍو مزو ايندو هو. رات جي خاموشيءَ ۾ دادو جي پل جي دروازن منجهان زور سان گذرندڙ پاڻيءَ جو آواز دل ۾ وڻندڙ خوف پيدا ڪندو هو. پل کان هيٺ چانڊوڪيءَ ۾ پاڻيءَ جي گج ۽ وهڪري مان پيدا ٿيندڙ ڪن، عجيب نظارو پيش ڪندا هئا. دل چوندي هئي تہ گهر واپس ئي نہ وڃجي. رات جي سانت کي بہ پنهنجي تات ٿيندي آهي. رات جو روشنائي ۾ رلڻ ۽ پٽڪڻ ۾ مون کي اڄ بہ سرور ملندو آهي. اهڙي رومانس مان اڄ بہ جند ڇڏائي نہ سگهيو آهيان.

سومري صاحب سان ڪيترائي دفعا اهڙيون ڳالهيون ٿيون. هو ڪڏهن بہ اسان سان روڊن رستن تي نہ گهمندو هيو. گولڊ ليف جا سگريٽ تمام گهڻا ڇڪيندو هيو. ويٺي ويٺي بہ ٽي چانهيون پي ويندو هو جيڪو مون کي عجيب لڳندو هو پر اظهار نہ ڪندو هيس. اڄ بہ مان گهٽي چانهن پي نہ سگهندو آهيان.

ڪو خوف ۽ ڳڻتي نہ هوندي هئي، گهرن جون ذميواريون نہ هئڻ جي برابر هيون. وڏڙا حال حيات هئا. ڌرتي ۽ آسمان اسان جا هئا. پنهنجائپ وارو احساس هيو. اسان جو شهر هيو اسان ئي ان جا وارث هئاسون. هر طرح کان

محفوظ هوندا هياسين. بدامني اڃا شروع به ڪا نه ٿي هئي. هيئن ڪڏهن سوچيو ئي ڪو نه هيو ته اسان جو شهر ڏاڙيل ڦريندا ۽ گهرن ۾ به ڏنل رهنداسون. (ياد رهي ته ڏاڙيلن به دفعا نئين ديري جي سڄي بازار ڦري آهي.)

پٽي صاحب جي ڏنل نوڪرين جي ڪري، دوستن ۾ شهر ۾ وچولو خوشحال ڪلاس پيدا ٿيڻ شروع ٿيو هو. پهريائين ڪنهن کي وهم گمان ڪو نه هو پر آهستي آهستي غريب، غريب سان، خوشحال خوشحالن سان يعني ڪلاس سوسائٽي وجود ۾ اچي چڪي هئي. پر جڏهن به ملبو هيو ته لڪين قرب هڪ ٻئي کي ڏبا هئا. ياڪر پائي ملندا هياسين ۽ ڏوراپا ڏيندي واڇون ٽڙي ويندڙيون هيون. مرڪندي چپ پنهنجي جاءِ تي ئي ڪو نه ايندا هئا. ڪا مصنوعيت ۽ منافقي نه هوندي هئي. ماضيءَ کي ياد ڪري واڇون ٽڙي ويندڙيون هيون. هن دور جهڙي مصنوعيت ۽ منافقي نه هوندي هئي.

ان سڄي دور ۾ سومري صاحب سان رابطو رهندو آيو. هو اردو ادب جا اهڙا ڪتاب پڙهندو هيو جيڪي هن جي هٽ ۾ هوندا هيا جن سان منهنجو لڳاءُ نه هوندو هيو. مان ٿورو پڙهندو هيس پر پنهنجي پسند مطابق پڙهندو هيس.

ايم آر ڊي تحريڪ ختم ٿيڻ ڪانپوءِ سڄي سنڌ ۾ سانت ڇانئجي وئي. سنڌين جي وڏي قرباني، ميچوئر ٿي نه سگهي هئي. ٻي تبديلي ته پڙي رهي پر جنرل ضياءَ به برقرار رهيو.

نوڪري ڪرڻ مان ٿڪجي پيس، بي ايڊ ڪرڻ لاءِ سکر هليو ويس. آرام ۽ سڪون به حاصل ڪيم ۽ ڊگري به ورتم. 88ع ۾ محترمه آئي، نئين ديري ۾ وري نظارا ڏسڻ لاءِ مليا. اسان نئون ديرائن جي ڪنهن تي فلڪ ڪو نه پوندي آهي چو ته هتي پنجاب جا چوڌري، سرحد جا خان ۽ بلوچستان جا سردار پٽي جي بنگلي ٻاهران ۽ اندر خوار ٿيندي ڏٺا. هاءِ ڙي نفسيات تنهن جا ڪم. تهڪ ڏئي ۽ اشارا ڪري بيٺل ايس پي ۽ ڪمشنرن کي ڊڪندي ۽ پگهر اگهندي ڏسندا هياسين. جي ڪنهن بيورو ڪريٽ تي نظر پوندي هئي ته پٽي ڏيئي منهن ٻئي پاسي ڪري ڇڏيندا هئاسين. جنرل ضياءَ جنهن جي حڪومت دوران سگا تي پابندي وڌي وئي، بينظير ڀٽو جي دور ۾ سگا تان پابندي ختم ٿي. مان اڪيلو دادو ڪنوينشن ۾ وڃي برانچ بحال ڪرائي، ميٽنگ سڏرائي، تقريبن سيني گريجوئيٽس کي گڏ ڪيو. ڪافي پئسا ميمبر شپ مان مليا هئا. بلڪل نون ميمبرن جي بادي ٺاهي اسان سڀ پراڻا ميمبر ورڪنگ ڪاميٽيءَ ۾ وڃي ويٺا هئاسون. مون ڏٺو ته سينيئر ميمبر صاحبان ناراض ٿي ويا آهن. اهي ٿورين ٿورين

ڳالهين تي مون کي ڏنيڻ لڳا. غلام حسين ڪنڀر ۽ پروفيسر منهنجي حق ۾ هوندا هئا.

"ڪُل شي يرجع الا اَصلهِ"

هڪ ڏينهن غلام حسين ڪنڀر مختصر ڳالهه ٻولهه ڪئي. مان سگا کي الوداع ڪري اچي گهر ويهي رهيس. مون کي صرف هڪ ڏک رهيو اهو هي ته مان سگا جي پليٽ فارم تان ٽئين ديري ۾ Free eye camp لڳرائڻ پيو چاهيان ۽ ان ۾ ناڪام ٿيو هيس.

بعد ۾ سگا وارن پروگرام ڪيا. Free eye camp لاءِ چندا ٿيا پر عملن ڪجهه ڪونه ٿيو. آخر ۾ آفيس جي مسواڙ رهجي وئي ۽ اسد الله شيخ ۽ ٻين دوستن راڊون، هيٽر، ڪرسيون ۽ ٽيبلون وغيره ڏنيون هيون اهي ضبط ٿي ويون. برانچ اڄ به دائم ۽ قائم آهي.

پنهنجو شهر، اسان جي سنڌ ۽ سوشل لائيف بدلجي چڪا آهن. چڱيون شيون ڪنڊائتيون ٿينديون پيون وڃن، اسان جيئڻ لاءِ جتن ڪري رهيا آهيون. سڄو ماحول مٽجي چڪو آهي. هر هنڌ داٻو خوشامد، بدديانتي، ڏاڙيل ۽ گروهي ڪلچر وڌي ويو آهي. سچائي، سادگي، ظلم کي روڪڻ، سچ ڳالهائڻ، محنت ۽ خلوص جڻ هن ڌرتيءَ جون ميراث ئي نه رهيون. انهن سوچن ۾ سائين قادري ۽ سومرو صاحب وڌيڪ ويجهو ٿي وياسون. جيڪڏهن ان مانڊاڻ واري دور ۾ اهي ٻئي شخص مون کي نه ملن ها ته سخت مونجهاري ۽ تڪليف جو شڪار ٿيان ها. هيئن نه هجان ها، جيئن آهيان. ٻوهي دنيا کي خيرباد چئي، پرائي مال ٽي ٽوپي نراڙتي رکڻ وارن کان گهڻو پرپرو زندگي گذارڻ لڳس.

20_25 سالن جون وساريل دوستيون نيون ڪري، انهن ۾ محبت ۽ خلوص ڏسي وري خوش گذارڻ لڳس. مون کي احساس ٿيو ته پڙهيل ماڻهن جي اڪثريت مفاد پرست، داداگير، پيٽ پرست ۽ سازشي آهي. ان جي مقابلي ۾ غريب ماڻهو بغير ڊگرين وارو، ڏکن ڏولاون ۾ زندگي گذارڻ جو عادي، وري به ٻئي جي ڀلي لاءِ سوچي ٿو "ڏني نٿو ته ڏکوئي به ڪونه ٿو." ميرا مٽيءَ هٽا پر اندر ۾ موتين جهڙا اڇا، اجرا ۽ چمڪندڙ دنيا جي هر ڏک ۾ همدردي ۽ پنهنجائپ ڏيکارن ٿا. اهين مون ۾ زندگي ۽ ٿهڪ موٽي آيا هيا. چٽيل نم جي تارين ۾ جيئڻ نوان گونچ ڦٽندا آهن، ائين مون ۾ نئون اتساهه ۽ ولولو پيدا ٿيڻ لڳو هو.

ايڏيءَ ڊگهي تمهيد ڪرڻ جو مقصد اهو هو ته اسان ٻئي مختلف مزاجن وارا ڪيئن ۽ ڪهڙين حالتن ۾ هڪ ٻئي جي قريب ڪان قريب تر ٿيندا

رهياسين. ٽيون هيو سائين محمد ايوب قادري. اسان جون پوسٽ آفيس نئون ديرو ۾ ڪچهريون ٽيڻ شروع ٿيون . الله ڏنو ٻوهڙو پوسٽ ماسٽر هوندو هيو 2 وڳي کان 6.5 وڳي تائين اتي گڏ هوندا هياسين. پروفيسر لاڙڪاڻي نہ ويندو هو تہ اسان وٽ هوندو هو. ايوب قادري صاحب سيڪنڊري ٽيچر، پنهنجي ڳوٺ پنجو ديرو جو روح روان، سماجي ۽ هيلٿ ورڪر، اسان جي علائقي جو جهونو سماج وادي انسان هيو. لينن، مائو ۽ دنيا جون ترقي پسند تحريڪون پڙهيل هيس. خاڪسار تحريڪ، جماعت اسلامي، قربان بگٽي، مولوي نذير احمد، ڪامريڊ سوڀو ۽ خادم حسين جون ڪيئي ڳالهيون سومري ۽ مون کي ٻڌائيندو هو. اهو لاڙڪاڻو سومري صاحب جو تہ ڏٺل هيو پر منهنجي لاءِ بلڪل نئون هيو.

سائين ايوب قاديءَ جو ننڍپڻ بلڪل رچ (Rich) گذريو هو ميونسپل هاءِ اسڪول ۾ پڙهيو اتي رهيو ۽ بعد ۾ پنجو ديري آيو. صاف ۽ استري ٿيل ڪپڙا پائيندو هو اکين ۾ سرمو ۽ هٿن ۾ پراڻي اسٽائيل ۾ رومال رکندو هيو. اسان دوستن ۾ پوسٽ آفيس جي آفيسرن کي ڪارائي پياري پيو ٻهڪندو هو.

اياز جا شعر ڏاڍا ياد هوندا هيس. خاص طور تي ايوب جي دور ۾ اياز جا بندش پيل ڪتاب سڀ پڙهيل هيس. مهذب ۽ ترقي پسند ڪامريڊ اهڙو ڪو بہ منهنجي ويجهو نہ رهيو آهي ڪنهن کي ڪو نہ آزاريندو هيو. هن جون ڳالهيون لکڻ تي ويهان تہ جيڪر ڪتاب ٺهي پوي.

پنجوءَ جي سراين جي شرافت، ڪنڍي لوهر جون پنجوءَ ۾ ڪار گذاريون، استاد مٺل حجم جا احوال، واٽين سيٺين جا قصا ۽ سنڌ جي سوشل زندگيءَ جا اڻ لکيا داستان ٻڌي منهنجو ايمان تازو ٿي ويندو هو. هل هنگامي کان پري محبت جا ٻول ٻولي وقت گذاريندو هو. الله ڏني جي وفات کانپوءِ بہ ڪچهريون رهيون. پر سائين قادريءَ جي وفات کان پوءِ سومرو صاحب ۽ مان بہ گهٽ ملڻ لڳاسين.

سومري صاحب ۽ مونکي شيخ اياز جي "دودي سومري جو موت" ڊرامي مان چونڊ ٽڪرا پڙهي ٻڌائيندو هو تہ لونءَ ڪانڊارجي ويندي هئي.

"تانءَ نئين سان، ويس بدل سان
تنهنجي منهنجي جنگ ازل کان
جاري آهي، جاري رهندي...."

ٻئي جڻا مون کي سمجهائيندا هئا تہ "تبديل چونتو ٿئين. ماٺهو رڙن ٿا." مان نماڻو منهن ڪري چوندو هيو مان: "توهان ٻڌايو تہ منهنجو ڪهڙو ڏوهہ

آهي.“ هو چوندا هئا: ”هيءَ دنيا آهي، تنهنجو ڪو ڏوهہ نہ آهي.“ پوءِ سائين ايوب کي اياز جو شعر ٻڌائيندو هيس، جيڪو هن مون کي ڊائري تي لکي ڏنو هيو.

”او شال! عقابن سان اتڪان،
مان واهر تي واهيرن جي...“

ٻڌي هڪ ٻئي کي چوندا هئا ”هن جو سڌرڻ محال آ ادا“
وڏي وٺ هئام ٻاروچا پنيور مڃا ٻئي اڏامي ويا.

قادري صاحب جڏهن تنگ ٿيندو هو تہ مهذب انداز ۾ اسان کان جند ڇڏائڻ لاءِ چوندو هو. ”اڙي! هاڻي تہ وڃي گهر مرو ڪجهہ آرام ڪرڻ تہ ڏيو.“ اسان ٻئي ٻارن وانگر ضد ڪري ويهي رهندا هئاسين: ”نہ ويندا سين ڇا ڪندين؟“ الله ڏني کي چوندو: ”يار مان هلان ٿو.“ وڃي ڪنهن ڪمري ۾ هيٺ ڪجهہ وڇائي سمهي پوندو هو. 24 ڪلاڪن ۾ 4 گولڊ ليف جا سگريٽ ڇڪيندو هو. مون کي سگريٽ ڏئي تيلي ٻاري دکائيندو هو. مان سگريٽ ڇڪيندو هيس تہ چوندو هيو: ”اچي ڏاڙهي تي اٿئي، سگريٽ ڇڪڻ بہ ڪون اچي.“ وري چوندو هو. ”نڪ مان دونهون ڪڍ!“ ائين بہ ڪندو هيس، ٻئي ڪل ۾ ٻتجي ويندا هئا: ”باذوق نہ آهي!“ ٿورو ڇڪي ڪيس ڏيندو هيم. پوءِ چوندو هو. ”هينئن ڇڪبو آ سگريٽ.“ هنن ٻنهي جي اسٽائيل ۾ ڪڏهن بہ سگريٽ ڇڪي نہ سگهيس ۽ مزو بہ نہ ايندو هو مڙئي هنن جي دل رکڻ خاطر ٻہ ٽي ڪش هڻندو هيس.

سومري صاحب جو هڪ خاص انداز هوندو هو. اوچتو رڙ ڪري قادري کي چوندو هيو: ”ڇڏني“. هو هڪو ٻڪو ٿي ويندو هو ۽ فنڪارانہ انداز ۾ ٻڙ ٻڙائيندو هو.

پوسٽ ماسٽر الله ڏنو اسان ۾ جوان هوندو هو هو ۽ ٻيا اسٽاف وارا اسان جي ڪچهرين مان لطف اندوز ٿيندا هئا. جو ٻہ ٽي جٽا شاعري ڪٽي اچي ٻڌائڻ لڳا هئا. الله ڏنو حر فقير هيو.

سائين قادري اسڪول جي ڊيوٽي ڪري پوسٽ آفيس ايندو هو. سج لهڻ کان اڳ پنجو ديري گهر موٽي ويندو هو. جمعي تي نہ ايندو هو. چوندو هو. ”ادا نمازان.“ پنجو ديري جا خط پٽ ۽ مني آرڊر وغيره آڻيندو ۽ نيندو هو.

مان اسڪول کان گهر، پوسٽ آفيس، رات جو مختصر دوستن سان ملڻ ۽ وري گهر. راتين ۽ رستن وارو رلڻ ڇڏائجي ويو هو.

سومرو صاحب پير ڳوٺ کان نئون ديرو گهر جي ضرورتن جو سامان

خريد ڪري گهر موڪلي پاڻ اتان ڪاليج رتوديرو ويندو هو. اتان پوسٽ آفيس ۾ ايندو هو يا وري ڪاليج نہ ويندو هو تہ اسان وٽ ايندو هو. لاڙڪاڻي، خيرپور، ڪراچيءَ هليو ويندو هو تہ اسان هن جي ڪمي محسوس ڪندا هياسين.

آخري سالن ۾ جڏهن پوسٽ آفيس جون ڪچهريون ختم ٿي ويون تہ رتوديرو ڪاليج مان لاڙڪاڻي هليو ويندو هو. اتي پريس ڪلب، ڪلهوڙو صاحب، رابيل ڪتاب گهر، ڪاوش آفيس ۽ ٻيا دوست هن جا ٽڪاڻا هوندا هئا. رات جو تمام دير سان سرڪل جو سفر پورو ڪري گهر پهچندو هو. بيمار ٿيڻ کان پوءِ سڄو سال گهر ۾ رهيو. زندگي جي هر رخ تي سوچيو هونداٿين. پوسٽ آفيس ۾ رسول بخش لاڙڪ، نيڪ محمد ٻرڙي، بزرگ محمد ڪامل جاگيراڻي، نوجوان عبدالحفيظ چنو ۽ ٻيا مغيري ۽ جويو وغيره پروفيسر صاحب جي ڏاڍي عزت ڪندا هئا. جيڪي سالن جا سال پيا ڦرندا گهرندا هئا. هڪڙو بدلي ٿيندو هو تہ ٻيو ايندو هو. سومرو صاحب ۽ قادري صاحب هنن جا بالا آفيس کان آيل ليٽرس جو اهڙو جواب تيار ڪندا هئا جو هنن جي جان ڇٽي پوندي هئي.

هڪ دفعي لاڙڪاڻي جي پوسٽ آفيس جو ضلعي آفيسر سپرنٽنڊنٽ ٻہر صاحب آيو. پوسٽ آفيس جي انسپيڪشن ٿي. ماني ٿي، ڪچهري شروع ٿي. جڏهن استاد بخاري جو ذڪر نڪتو تہ مون ڪيس چيو: ”اوهان دادوءَ جا آهيو. اسان جو پروفيسر اسان جي علائقي ۾ استاد تي اٿارٽي آهي.“ سومري صاحب ڏاڍا شعر ٻڌايس. پاڻ ٻہر صاحب بہ باذوق انسان هيو ان بہ ڪجهہ شعر ٻڌايا. بئنڪن ۽ ڪن کاتن جا آفيسر نہ تہ بنهہ ڪورا هوندا آهن. سالن جا سال اسان تنهي ڏي سلام موڪليندو رهندو هو.

سومرو صاحب گهمڻ گهمڻ، هل هلان، پڙهہ پڙهان سان گڏ تيزيءَ سان لکڻ لڳو ۽ ڇپجڻ لڳو. ڇپيل آرٽيڪل اسان کي پڙهي ٻڌائيندو هو يا پاڻ پڙهندا هياسون. اسان جي راءِ جو انتظار ڪندو هو ۽ سڪون سان ٻڌندو هيو.

سانوڻ ۾ اسان جون ڪچهريون ڏاڍو مزو ڪنديون هيون. اسان جا ٿهڪ ۽ هوڪرا پوسٽ آفيس جي ٻنهي پاسن کان ايندڙ ويندڙ ٻڌندا رهندا هئا ۽ حيرت مان ڏسندي هليا ويندا هئا تہ ههڙي روڃ راڙي جي دور ۾ هنن کي ڪهڙو خزانو هٿ اچي ويو آهي. فارسي شعر جو مفهوم آهي تہ:

”جتي مئو پاڻي هوندو آهي، اتي ماڻهو مرون ۽ ماڪوڙيون وغيره اچي مڙنديون آهن.“

ڪجهہ ٻيا ڏٺل وائٺل اچي محفل ۾ شريڪ ٿيندا هئا تہ اسان بلڪل

سنجيده ٿي ويندا هياسون. پاڻ ۾ هوندا هئاسون تہ پروفيسر صاحب، قادري صاحب جي پيٽ ڏي اشارو ڪري صرف ٺونگو هڻڻ جي ايڪٽنگ ڪندو هو. سائين ايوب قادري ٽپ ڏئي اٿي ويندو هو ۽ رڙ ڪري چوندو هو "اڙي منگي! هن کي روڪين نہ ٿو هي بہ ڪو افعال آ" اصل ۾ هن کي ڏاڍيون ڪتڪتايون ايندڙيون هيون. سائين قادري مون کان 8_9 سال وڏو سومرو صاحب 4_5 سال وڏو هو. مان پنهي جو احترام ڪندو هيس، باقي هنن جي ويڙهہ جو مزو وٺندو هيس.

سومري صاحب کي استاد بخاريءَ جا تمام گهڻا شعر ياد هوندا هئا ۽ موقعي مناسبت سان هو اهي پيو پڙهائيندو رهندو هو. سائين ايوب قادري ۽ نذير، ٻئي هڪ ٻئي کي لکنئو واري انداز ۾ داد ڏيندا هئا ۽ تاڙا ملائيندا هئا.

نذير اڪثر چوندو هو:

اسان سان ڪچهريون ڪريو دوستو!
هليا ويندا سين اوچتو اوچتو
(استاد بخاري)

پوسٽ آفيس جي پرسان ڪلينڪ هلائيندڙ ڊاڪٽر غلام نبي ڪلهوڙو جيڪو پير ڳوٺ جو آهي، اهو بہ اسان جي محفل جو ميمبر هوندو هو. هو گهٽ ڳالهائيندو پر اڪثر اچي ڪچهري ڪندو هو.

سومرو صاحب گهڻا ڏينهن هليو ويندو هيو تہ پڇا ڳاڇا شروع ڪندا هياسين. بيرنگ لفافي ۾ خط ڪٽي موڪليندا هياسين تہ "جلدي اچي مل" پر هن جو ڪو پتو ڪو نہ ملندو هو. پوءِ اوچتو ئي اوچتو اچي ڪڙڪو ڪندو هو يا فون ڪندو هو. هن کان سواءِ محفل اڌوري هوندي هئي.

مون هڪ دفعي سائين ايوب کان پڇيو: "هي بار بار ڪراچيءَ ڇو ٿو وڃي؟" سائين ايوب چيو: "توکي خبر ڪونهي ڇا؟" الهہ ڏني ڏاڍهن منهن ڪندي، "الهہ ڏنا هي تہ صفا چريو اٿئي، اڙي! هن اتي ٻي شادي ڪئي آهي. ان ڪري هن کي ويڃو ٿو پوي." سومرو صاحب ڪراچي، هوائي جهاز تي اچڻ وڃڻ جا قصا پڌائيندو هو پر پاڻ ڪڏهن نہ ٻڌايائين تہ ٻي شادي ڪئي اٿائين ۽ نہ وري مون ڪڏهن ان موضوع تي هن سان ڳالهايو.

استاد بخاري، هن جي ڏاڍي عزت ڪندو هو دادوءَ جي ادبي فنڪشن ۾ مون روبرو بہ ڏٺو. سائين قادري ٻاهر نہ نڪرندو هيو سومرو صاحب، مان ۽ قاضي مقصود گل ۽ مختيار گهمرو شريڪ ٿيا هياسين.

استاد سان اڳ ۾ به منهنجو ملڻ جلڻ ٿيو هو. هو پنهنجي طبيعت ۽ مزاج ۾ قرب ڏيندڙ سڀاجهو، محبتي انسان هيو. سومري صاحب کي هڪ دفعي ٻڌايو هيم ته لاڙڪاڻي جي پراڻي بس اسٽينڊ تي مقصود گل وارن سان استاد به ويٺل هيو. اجا سچ نه اپريو هيو سڀ فنڪشن تان موٽيا هياسون. چانهه تيار ٿيڻ ۾ دير هئي، سو استاد کان مون پڇيو ته "سائين ڇا ٿيندو اسان جو ڪا تبديلي ڇو نه پئي اچي..."

استاد بخاري جواب ڏنو هو ته "اسين سڀ حق ۽ سچ تي آهيون. سنڌين طرفان ڪا سٺي موٽ ڪو نه ٿي ملي. پر عادت ٿي وئي آ. پنهنجي جياپي جون ڳالهيون ڪندي، ڪامياب ڪو نه ٿياسين پر ضمير خاموش رهڻ ۽ پٺتي موٽڻ ڪو نه ٿو ڏي" ائين هن جي جواب مان جيئڻ جو ٽانڪ ملي ويو هو.

سومرو صاحب، استاد بخاري جو ويجهو دوست هئڻ ڪري هن جون ڪافي ذاتي ڳالهيون به ٻڌائيندو هو. هن سان ڏاڍي عقيدت ۽ محبت هوندي هيس، اياز کي بلڪل ڪو نه پائيندو هو. اياز بابت استاد جا ڪجهه جملا ورجائيندو هيو.

پوسٽ آفيس ۾ شروع شروع ۾ ڪچهريون ڪندي جيڪڏهن استاد ۽ اياز جو ذڪر نڪرندو هيو ته منهن چٻو ڪري چوندو هيو. "ڇڏيو يار! استاد ۽ اياز جي ڪهڙي ڀيٽ آهي." قادري صاحب به اياز سان ڏاڍي محبت ۽ عقيدت رکندو هو. هو به پراڻو پاڙهو هيو ۽ پوءِ شروع ٿي ويندي هئي شعرن جي برسات. استاد ۽ اياز جا ياد شعر ٻڌي وائڙو ٿي ويندو هيس ته مون کي ايترا شعر ياد ڇو نه ٿا ٿين. پر منهنجي وس جي اها ڳالهه نه هئي. هو ٻئي God Gifted هئا ۽ آءُ عام انسان. منهنجي راءِ ۾ رغبت اياز جي پاسي هوندي هئي ۽ اڄ به آهي.

هڪ دفعي ڪچهري هلي رهي هئي. مان جوش ۾ اچي قادري صاحب کي چيو ته "ٻر ٻر مشعل ٻر" مان شعر ٻڌائينس. منهنجي بس ڪرڻ کان پوءِ مون ڏٺو ٻئي ڪل ۾ ٻٽيا پيا آهن. مون کي پوءِ به غلطيءَ جو احساس نه ٿيو. نيٺ آخر قادريءَ صاحب مصنوعي غصي مان چيو "ٻر، ٻر ڙي ڇا جي" "جل مشعل جل" پوءِ مان به مرڪي پيو هيس. هنن منهنجي اها چيڙ ناهي ڇڏي، جڏهن خاموشي طاري ٿيندي هئي ۽ بحث جا موضوع ماٺ ۾ هليا ويندا هئا ته ٻئي هڪ ٻئي کي چوندا هئا ته "ٻر ٻر"

مون کي ياد آ سومري صاحب جواب ۾ چيو هو توهان پاڻ ڏسو جل ۽ مشعل سنڌي لفظ آهن وغيره. گهٽي هڻ هٽان ۽ جهڳ جهڳان کان پوءِ وچي

سومري صاحب مجيو هو تہ واقعي اياز کي نظرانداز نہ ٿو ڪري سگهجي، هو بہ حيثيت رکي ٿو.

مون کي ياد ڪو نہ ٿو پوي تہ هن پهريائين ڪڏهن کان لکڻ شروع ڪيو هو يا پهرين لکٽي هن جي ڪهڙي هئي. هن تنقيد جو ميدان چونڊيو هو. "ڪاوش" جي هائيڊ پارڪ ۾ جيڪي ان جا خط باڪس ۾ شايع ٿيندا هئا، عبدالوهاب ٻڌايو تہ "اهي اصل ۾ عام خط هوندا هئا. جن کي بعد ۾ وڌائي، مضمون جوڙيندو هيو." هن جو پسنديده موضوع هوندو هيو "ڪتابن ۾ ڪوڙ" ان بابت هو زباني اسان کي ٻڌائيندو رهندو هيو. اديبن ۽ دانشورن جي روين ۽ بي جا جهل جي شڪايت بہ ڪندو هيو. اسان هن کي هميشہ چوندا هياسين: "چامڙن کان گهٻراءِ نہ! گپ ۾ لٿو آهين تہ ڪپڙن خراب ٿيڻ کان نہ گهٻراءِ!" سنڌي ادب جي تاريخ درست ٿيڻ گهرجي، جيئن ايندڙ نسل ڪنهن ڪنفيوين ۾ نہ رهي." "منظم ٽولا آهن، جيڪي برداشت ڪو نہ ٿا ڪن." هو جواب ڏيندو هو. مرحوم خلاف پمفليٽ بہ نڪتو هو.

هو خرچائو طبيعت جو مالڪ هيو. اٺويهين گريڊ جي پگهار ڪٽندو هو. بورڊ ۽ يونيورسٽيءَ جي اسائنمينٽس مان بہ گهڻو ڪجهہ ملندو هيس، پر ائين خرچ ڪري ڇڏيندو هيو جڻ مليا ئي نہ هيس.

گولڊ ليف سگريٽ، ڪاٽن جا ڪپڙا سو بہ ڪلف سان پائيندو هيو. خوشبوئون، سنا بوٽ، هل هلان يعني ڪرايا وغيره ڪراچي ۽ خيرپور هن جا ڇڻ گهر هيا. ڪجهہ ڪو نہ بچائي سگهيو هو.

ماڻهن جي سامهون لوڪل اديبن ۽ واسطي وارن ماڻهن جو ڪوڏ نالن سان ذڪر ڪندا هياسين ۽ هنن جي ساڙ حسد ۽ نادانين تي کلي دل وندرائيندا ۽ چانهہ بہ پيئندا هياسين. ناپسنديده ماڻهو جي گلا ڪرڻ ۾ بہ مزو آهي. پلي اها بداخلاقي چو نہ سڏجي. اهڙي نموني شراب، شباب ۽ پرائي مال ڦٻائڻ ۾ بہ ٽيسٽ آهي.

سومري صاحب جو ڏوهہ اهو هو تہ هو تمام دير سان ادبي ميدان ۾ لٿو هو. پراڻن سونارن کان وڌيڪ ڇيچي رهيو هو جيڪو هنن جي برداشت کان ٻاهر هيو. پيو تہ هن سچي زندگي مطالعو ڪيو هيو. ادبي ميڙ ڏٺا هيا. چوٽيءَ جا دانشور ۽ شاعر هن جا ويجها ۽ گهاٽا دوست هوندا هئا. مطلب تہ هو سالن جا سال پچيو هو ۽ پوءِ لکڻ شروع ڪيو هيائين. ايڏي وڏي ملڪيت کان پيا وانجهيل هئا. صرف ڪتابن پڙهڻ سان ماڻهو مهذب يا ڏاهو ڪو نہ ٿيندو آهي.

پڙهڻ تہ پرجهڻ، نہ تہ ائين جيئن چپ چوري چپ

ڊوڙي چــڙهـــي ڊپ، پــيــر نــه پسين پـــــرينءَ جــو
(شاهه)

استاد ڪان سواءِ وفا ناٿــن شــاهــي، آٿــر نــاٿــن شــاهــي، واجــد منــگـي، خيرپورائي شاعر ۽ ڪراچي جا اردو اديب هن جا ذاتي واسطي وارا هئا. ڏک ڏکان ۽ هل هلان مان هن پنهنجو مقام ٺاهيو هو ۽ پرايو هو.

قادري ۽ مون کي ڪيڏانهن وڃڻ جي ضرورت ڪو نــه پــونــدي هــئـي، پوسٽ آفيس ۾ ويٺي احوال ڏيندو هو.

"ادب برائي ادب، ادب برائي زندگي جي بجاءِ ادب برائي پٽڪي ڏاهه ۽ سڪٽي شهرت ۽ عزت وڃي بچيو آهي." مخدوم نوح ع‍ جي ملـفـوظات ۾ لـکـيـل آهي: "جيڪو ڪنهن سان انصاف نه ٿو ڪري اهو جاهل آهي." هتي انصاف جي ڳالهه ٻڌندڙن کي چوچڙي وٺيو وڃي. اهڙن جاهلن کان پــر پــرو رهــڻ ۾ ئي عافيت آهي.

نئون ديرو تي ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿيو. هــلــڪـي انداز ۾ شــڪـايـت ڪيائين ته منهنجو مواد مختصر ڪري ڇڏيو اٿن. مان مرڪي چيو هــيــومــانــس: "شڪر ڪر جو هنن شايع ڪيو اٿئي." پڇيو هيائين: "ته ڇو؟" چيومانس: "هُلي وئي اٿئي ته توهان منهنجي واسطي وارا آهيو. هنن جي وس ۾ نه هيو نه ته توهان جو آرٽيڪل شايع ٿي نه ڪن ها. ايترو شايع ڪرڻ بــه هــنــن لاءِ عــذاب ٿــونــدو. ڪتاب ڪهڙن مرحلن مان گذريو. ڪراچيءَ جي ڪهڙن هوٽلن ۾ ڪير، ڪـيــر رهيا. وڏن معتبرن جا نالا گمنام آهن. جيڪي سـمـجـهـن ۽ چــون ٿا، اسـان جـو ڪتاب سان ڪو واسطو نه آهي. قاضي صاحب ۽ هن جي دوستن جي محنت ۽ خرچ آهي."

سومري صاحب کي پير ڳوٺ ۾ وڏڙن کان ورثي ۾ گهر، ڪجهه زمين جا ٽڪرا ۽ سيني کان قيمتي شيءِ علمي ورثو مليو آهي. آخري بيماري کان اڳ هـي به ڇگو خاصو بيمار ٿيو هيو. بلڊ پريشر وڌي ويو هيس، ڪنڌ ۽ ڪـنـڌي ۾ سور رهندو هيس. پاڻ تي ڏاڍو ان وقت توجهه ڏنو هيائين. ڪراچيءَ مان علاج ڪرائي خوش ٿي ويو هو.

آخري بيماري ۾ پهريائين ان جو هڪ ڇپر بند ٿي ويو چون پيا تــه اک جو فالج ٿيو اٿس. هن اک نه هوندڻ جو ڏاڍو نوٽيس ورتو. سڀ مصروفيتون ملتوي ڪري پاڻ کي گهر ۾ قيد ڪري ڇڏيائين. ٻن ٽن مهينن جي ناغي کان پوءِ ڳـواـي وڃي مليومانس. احوال ڏنائين ڪافي ڪمزور لڳو هو. قدرت الله سومرو جيــڪ و

سندس سڀني سوٽ جو پٽ آهي، ان سان رابطي ۾ رهندو آيس. آغا خان اسپتال، لاڙڪاڻي جا ڊاڪٽر، لوڪل ڊاڪٽر صاحبان پر ڪو فائدو ڪونه. هنن جي اڻ تڻ ۽ پيچ پچان تي قدرت الله ٻڌايو تہ "پروفيسر صاحب صحيح نموني دوائون ڪو نہ ٿو کائي. جنهن ڪري بيماري وڌي پئي، رڪجي ڪو نہ ٿي." مون سمجهيو تہ هي مايوس ٿي چڪو آهي. پوءِ اسان ٻئي هن کي گهر مان نڪرڻ تي مجبور ڪرڻ لڳاسين. اسان جو مقصد هيو تہ ٻاهر نڪرڻ سان من نفسياتي طور تي هن جي تڪليف گهٽجي. هو اسان جي چوڻ تي عينڪ پائي ٻاهر نڪتو بہ ٿي دفعا مون وٽ بہ آيو. هڪ دفعو تہ در تي بيهي هٿ ملائي بہ ٿي جملا ڳالهائي موڪلائي ويو. بيماري دوران هڪ ڪچهري منهنجي اوطاق تي چڱو ٽائيم ٿي، بہ گولڊ ليف جا سگريٽ ڇڪيائين. چانهيون پيتائين، ٿورو فروٽ کاڌائين ۽ سنڌي ڪلام ٻڌايائين، مانيءَ کان انڪار ڪيائين.

زندگي، موت، ادب، سنگت ۽ ٻيون انيڪ ڳالهيون ڪيوسين.
حيدرآباد وارن اچڻ لاءِ رابطو ڪيو هيس. پر ان لاءَ معذرت ڪئي هيائين. هنن چيو هيس تہ ڪار ٿا موڪليون پر پوءِ بہ انڪار ڪيو هئائين. منهنجي پڇڻ تي ٻڌايو هئائين تہ "ايترو ٽائيم اسٽيج تي ويهي نہ سگهندس، هرويرو تڪليف ۾ اچي ويندس."

لاڙڪاڻي ڊگري ڪاليج ۾ آخري امتحانن جي ڊيوٽي ڪئي هئائين. اتان فون ڪري ٻڌايو هئائين، دوستن جي چوڻ تي ڊيوٽي ڪئي اٿم. پر تڪليف ٿي ٿئي. پيرڳوٺ قدرت الله وٽ ڪچهري ٿيندي هئي، امتحانن دوران اوڏانهن وڃڻ ٿيو. خيرپور ريڊيو جا 4، 5 دوست سروهي ۽ ملاح موجود هئا. پاڻ بہ موجود هيو. هنن سان تعارف ٿيو. حال احوال ٿيا، ڪچهري وڌي وئي، چانهہ پيتي، ماني کاڌي ۽ موڪلائي گهر آيس. مون کي اطمينان ٿيو هو تہ سومرو صاحب هاڻي بهتر فارم ۾ اچي رهيو آهي. چو تہ ان ڏينهن مرحوم قادري ڪو نہ هو. پر پوءِ بہ ان اسٽائيل ۾ ڪچهري ڪئي هئي سين. ڪمزوريءَ ڪري ڳالهائڻ وقت اٿي ويهي پيو نہ تہ سمهي اسان جي ڳالهائڻ کي ٻڌي پيو ريڊيو وارا بہ تمام ويجها هيس چرچا، ٽوٽڪا، ادب ۽ جڳ جهان جون ڳالهيون ٿيون هيون. مرشد لطيف رحہ جي شعر جي سٽ آهي تہ:

"ٻندي ٻيا قرار، اسين لوچون لوهہ ۾"

سومري صاحب کي بيماريءَ وڏيڪ سوچ ۽ لوچ ڏني، هو ان فڪر مطابق دنيا کي صحيح نموني سمجهي ويو هو سيني مان آسرا پلجي ويا هيس.

عجيب دنيا جو دستور آهي، جن لاءِ روزانو گهر ڀاڻ ڇڏي نڪرندو هو اهي لڙي ليٽو پائڻ لاءِ به تيار نه هئا. مون کي چيو هئائين: "منگي! منهنجي وهم گمان ۾ به نه هيو ته مگريو صاحب، منهنجي لاءِ ايترو پريشان رهندو۽ تڪليف وٺي ملندو رهندو." مان رهي نه سگهيو هيس. هن کي چيو هيم: "اسان قدردان ڪٿي آهيون. انهن جي پٺيان زندگي وڃائي ڇڏيندا آهيون، جيڪي وري ٻين جا ڳولائو هوندا آهن. اسان گلن جي آسري ڪنڊن کي پنهنجو ڪندا آهيون. حقيقي گلن کي ڪجهه به نه سمجهندا آهيون. وقت گذري ويندو آهي. ازالي جو موقعو به نه ملندو آهي، توهان، مان ۽ هيءَ دنيا ان فلسفي تي هلي ٿي ۽ هلندي رهندي" هن مون کي ڇتائي ڏٺو هو ڇڻ ڀهريون دفعو ڏسندو هجي.

"ماڙين ماريس ڪين کي، ميس مارن لاءِ
ڪر لهندا ڪڏهين، مهجي اچي ماءِ!
سانگيئڙن سداءِ، ويٺو واجهه وجهي هيون"

بلڪل ٿوري عرصي کان پوءِ طبيعت بگڙجي ويس ۽ انهن دوستن سان تڏي تي وري مليس پر پروفيسر ڪو نه. باقي مٽ مائٽ، دوست احباب هن جون ڳالهيون ڪري رهيا هياسين.

پوسٽ ماسٽر الله ڏنو به ٻارنهن مهينا بيمار رهي موڪلائي ويو.(سال 2002ع) سائين قادري اوچتو بغير بيمار رهڻ جي هليو ويو. (سال 15 اپريل 2003ع) هي يار به ڏهه يارنهن مهينا بيمار رهي موڪلائي ويو. ڪي چون پيا ڪينسر هيس، برين ٽيومر هيس، ڀاڻ ڪڏهن ڪجهه ڪو نه ٻڌايائين. جيتوڻيڪ سڀ خبر هيس.

مان ادب پڙهندو آهيان، سو به مختصر، اڳ ۾ نامڪمل شاعري ٿي ويندي هئي، پر شوق ۾ لڳاءُ نه رهيو جو ان کي وڏائجي. ان دور جو هڪ چوسٽو لکان ٿو.

ناهي ذڪر هن جو ڪنهن فساني ۾،
پر هو ڪو "عاشق" ڪنهن زماني ۾،
جام نه مئه، ساقي نه ساٿي،
رڙي چيو هاڻي اهڙا مئخاني ۾."

رسول حمزه توف لکيو آهي:
"دوستن جا ته هميشه دوست، پر دشمن سان به دغا کان هميشه دور."

ڪوبہ نہ ايندو ريگزارن ۾،
راهہ ڪنهن جي "وفا" نهاري تو"
ڪا جا واءُ لڳي، پن نہ مليو پن سان"
(اياز)

بهارن جي مند ۾ خزان جي پنن وانگر ڇڻندا آهيون
اسين ڪنهن کي نہ وڻندا آهيون
(واجد منگي)

الائي ڪيترا شعر سومري صاحب ۽ قادري کان فرمائش ڪري ٻڌندو هيس. سومرو صاحب مٿيون سچو غزل ياد ٻڌائيندو هو جيڪو مون کي ياد نہ آهي. ناظم حڪمت جا جملا آهن:

هن چيو: "اچ"
هن چيو: "بيهہ"
هن چيو: "مرڪ"
هن چيو: "مري وڃ"
آءُ آيس، بيٺس، مرڪيس ۽ مري ويس.

۽ اٿين پنهنجو پروفيسر الوداع! الوداع ڪندو هليو ويو. شل! ڪائنات هن جون مڙئي مدايون معاف ڪري.

"لاهي هاج هتان ويا، مارو ٿر اُڪري،
رهجي ڳڻ ويا، مارن جا مليرن ۾. (لطيف رحہ)

پروفيسر مرحوم جون ڪافي لکڻيون آهن. جن جو ڇاٽي واٽي تفصيل نہ ٿو لکان. ڪينجهر، سوجهرو ۽ ڪاليج ميگزين ۾ هن جو مواد ٽڙيل پکڙيل آهي. جڏهن مون سنڌس "هري دلگير" تي آرٽيڪل پڙهيو تہ ڏاڍو خوش ٿيو هيس ۽ سمجهيو هيم تہ "سنڌيت جون پاڙون هن ۾ پختيون ٿي ويون آهن. جيڪڏهن ائين نہ هجي ها تہ اهڙو تاثر لکي نہ سگهي ها." دل کولي هن کي روبرو داد ڏنو هيم ۽ هو اطمينان سان ٻڌندو رهيو هو.

هن جون ڪافي اڌوريون لکڻيون بہ هونديون، مثلن لڇمڻ ڪومل جي "وهي کاتي جا پنا" (ڊائري) سوجهرو ۾ شايع ٿي تہ مسعود کدر پوش جو ذڪر آيو هو جيڪو ورهاڱي وقت نواب شاهہ ۾ ڊي سي هو.

ان وقت عبدالقادر منگي صاحب، نواب شاهہ ۾ ڊي سي او هو. فون تي ان

سان رابطو ڪري ان جي پي اي ڪان مسعود جي نواب شاهہ ۾ رهڻ جو سال پڇيو هيوسين. ڪدر پوش نواب شاهہ ۾ بہ دفعا رهيو هو. هڪ پاڪستان ڪان اڳ ۾ ٻيو 1948ع ۾. ڪجهہ حوال زباني طور مون کي ٻڌايو هئائين. مسعود ڪدر پوش اردو اسپيڪنگ هيو. استاد بخاريءَ جي شاعري ۾ ڪافي چوٽيون/پهاڪا استعمال ٿيل آهن. انهن تي بہ ڪم ڪري رهيو هو. مون بہ هن کي ٻڌايو هو تہ "انتر منتر جادو جنتر" جيڪو ننڍپڻ کان ٻڌندا ۽ چوندا پيا اچون، اصل ۾ انڊيا جي رياست (نالو ياد نہ ٿو اچي) ۾ جاميٽريءَ جي طرز تي ٺهيل پٿرن وغيره آهن، جن مان سج ۽ موسمن جي ڦير گهير لهندا هئا. مون اهڙو پروگرام National Geographic Channel تي ڏٺو هو. تمام وڏي ايراضيءَ تي "انتر منتر" ٺهيل هيو.

اردوءَ ۾ بهتر انداز ۾ لکي ويندو هيو انگريزي ڊرافٽنگ بہ بهتر هيس. ڪراچيءَ جا اديب قدر جي نگاهہ سان ڏسندا هيس. خاص طور مسلم شميم جيڪو اصل ۾ لاڙڪاڻي جو آهي، اهو تہ عاشق اٿس. پوڙهو ماڻهو ڪنڊولنس لاءِ ڪراچيءَ کان پير گوٺ پهتو هيو.

فرد ۽ سوسائٽي جو پاڻ ۾ ڏاڍو گهرو تعلق آهي، فرد جو جياپو سوسائٽي کان سواءِ ممڪن ڪونهي. پر جڏهن سوسائٽي ڪنهن فرد کان لاتعلق ٿي پوي تہ سنڌي سماج جهڙي ڊپريشن جنم وٺي ٿي.

ڏس! پاڻي ۾ مڇيءَ جو ڪيترو آهي پاڻ ۾ پيار،
پر جڏهن پوي ڄار پاڻي پاڻ ڪڍايو وڃي!

اسان جي اديبن، دانشورن ۽ سڄڻ ماڻهن لاءِ "سنڌي سماج" بابت اهو شعر ڪافي آهي.

پروفيسر مرحوم سان ٿيل
ڪجهہ رهاڻين مان ڪجهہ يادگيريون

(1) مرحوم اسد الله شيخ (وفات جو سال 2002ع) سومري صاحب سان گڏ پڙهيو هيو. دادو ڪاليج ۾ بہ گڏ نوڪري ڪيائون، گڏيل ميس جا ميمبر هئا، ٻيلي ڪاٽي جي آفيس مٿان رهندا هئا.

شيخ صاحب، خوشحال، مذهبي، با اخلاق، علمي ۽ عزت ڀري فيمليءَ جو فرد هيو. خوبصورت، خرچائو مطالعي جو شوقين ۽ پنهنجي منفرد حيثيت ۾ جيئڻ وارو انسان هيو.

سومرو صاحب ٻڌائيندو هيو تہ شيخ صاحب صبح جو اٿڻ کان پوءِ

چانهہ بسڪيٽ، سيارو تہ ڊراءِ فروٽ، شيو جو سامان گڏ ڪندو، پائڻ جا ڪپڙا تيار ڪندو، بلڪل آرام ۽ سڪون سان بوٽ ۽ جورابا وغيره صاف ڪري ٺهلندو بہ رهندو ۽ ريڊيو سيلون تان ان وقت هلندڙ گانا بہ ٻڌندو رهندو هو.

جيڪب آباد ضلعي جي "ٺل ڪاليج" ۾ بدلي ٿي آيو تہ شڪارپور پنهنجي خانداني جڳهہ ۾ رهندو هو. بورچي بہ پنهنجو رکيو هئائين. سومرو صاحب چوندو هو تہ "اسد الله هميشہ شهزادن وانگر رهندو هو."

هن جي ننڍي ڀاءُ ڊاڪٽر خليل الله مون کي هڪ دفعي ٻڌايو هو تہ: "ادا چوندو آهي تہ پنهنجي پاس ڪان ايترو پري نہ رهجي جو هن کي نالو بہ نہ اچي ۽ ايترو ويجهو بہ نہ وڃجيس جو ڪيس توهان جي عادت پئجي وڃي."

مرحوم شيخ صاحب ان وقت جيئرو هو ۽ لاڙڪاڻي ڊگري ڪاليج ۾ نوڪري ڪندو هو. مرحوم سومري صاحب سان بہ مٿين ڳالهہ مون شيئر ڪئي هئي. هو جواب ۾ ڪيئي ڳالهيون مرحوم جون ٻڌائيندو هو. پروفيسر (رٽائرڊ) عبدالڪريم مگريو صاحب ٻنهي جو دوست هيو.

مون کي مسٽر منگي ڪري سڏيندو هيو. حياتيءَ ۾ آخري سال ۾ مون کي بہ شيون پڙهڻ لاءِ ڏنائين. هڪ حليم بروهي جو ڪالم ڪاوش ۾ ڇپيل ۽ ٻيو عبدالقادر جوڻيجو جي ڪالمن جو سهيڙيل ڪتاب "ڪرسيون". اسان جي اسڪول جو پٽيوالو دلمراد مرحوم بہ هن جي قريبي دوستن مان هيو. هو پٽيوالو هوندي وڏو جهانديده ۽ آس پاس جي ٻڌ سڌ تمام گهڻي رکندو هو. منهنجون هن سان ڪچهريون ٿينديون هيون. ٻڌائڻ جو هن کي بهترين ڍنگ هوندو هو. شيخ صاحب مون ڪان بہ ٽي ڪتاب ورتا هئا، جيڪي دلمراد جي معرفت واپس ڪيا هئائين.

(2) بوگس ٽيچر پڪڙڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي هئي، سومرو صاحب ان جو سربراهہ يا ميمبر هيو. سڄو مرحلو مڪمل ڪيائين. حوال ڏيندي چيو هئائين، "هن دور ۾ ڪو فرعون ئي ڪنهن کي بي روزگار ڪندو."

(3) نئون ديرو ڊگري ڪاليج جو پرنسپل ٿيو. مهذب نموني انٽر پاس ڇوڪرن کي الوداع ڪرڻ لاءِ ڏينهن جو فنڪشن ڪرايائين. دوست، شهر جا معزز، ڪاليج جو ڊائريڪٽر گڏ ڪيائين. شاندار تقريب ٿي. راڳ رنگ، جهمريون ۽ ريفريشمينٽ، سائين ايوب قادري، الهڏنو ۽ مان گڏ ويٺا هياسين. ايوب قادريءَ کي اٿاري راڳ ۽ جهمر وارن کي پئسا ڏناسين. زندگيءَ ۾ مان صرف ٽي دفعا ائين پئسا ڏئي سگهيو آهيان. قادري تہ جهمرين جا ٻہ هٿ بہ بي ساختگيءَ

۾ هٽي رهيو هو. اهڙو وڏيو بہ پريل هيو.

پوءِ وقت جي هلندي پڇنديءَ وارن ڪيس واپس رتوديرو ڪاليج موڪليو نہ ڪنهن کي چنبڙيو نہ وري ڪا شڪايت ڪيائين. مون کان پڇيو هئائين: "ٺيڪ آهي نہ." مون ڪيس جواب ۾ چيو هيو: "بلڪل ٺيڪ."

(4) رتوديرو ڪاليج جي "سرهاڻ ميگزين" جي مواد گڏ ڪرڻ وارن ۾ سومرو صاحب بہ شامل هيو. مسٽر عبدالقادر منگي صاحب، جيڪو ان وقت لاڙڪاڻي جو ڊي سي هو سو پڻ اصل رتوديرو جو آهي، تنهن ڪري هن جي لڳ لاڳاپن ۽ ادبي ذوق جي ڪري، سيني ڪاليج وارن، هن ۾ فنڊ وغيره ۽ انٽرويو وغيره لاءِ وڏيڪ اميدون رکيون. ڪافي ميل جول ۽ ڪچهرين کان پوءِ سومري صاحب کي ڪم سونپيو ويو تہ هو منگي صاحب سان لاڙڪاڻي رابطي ۾ رهي.

ان سلسلي ۾ ڊي سي آفيس جو هڪ پيري احوال ڏنائين تہ "منگي صاحب سان ٽائيم وٺي وڃي مليس. اجا مختصر حال احوال ٿيا تہ ڪمشنر صاحب جي آفيس مان منگي صاحب لاءِ فون آيو. مون کي تاڪيد ڪري ويو تہ ويجانءِ نہ، مان اچان ٿو. ڪمشنر آفيس پهچي فون رستي مون سان مسلسل رابطي ۾ رهيو ۽ اچڻ جو چوندو رهيو. ٿي ويءِ چانهيون، منجهند جي ماني کان پوءِ آخر پي اي کي ڀڏائي هليو آيس."

(5) ايف ايم لاڙڪاڻي تي منگي صاحب جو انٽرويو هليو. مرحوم هدايت منگيءَ ڪائنس انٽرويو ورتو هو. مون ان سلسلي ۾ سومري صاحب کان پڇيو. هن چيو تہ "منگي صاحب ۽ مان گڏجي ريڊيو اسٽيشن تي ويا هئاسون. انٽرويو ٿيڻ کان پوءِ آخر ۾ سنڌي لوڪ گيت ٻڌبو آهي. منگي صاحب بہ ڪلام ٻڌايا ۽ مون کي چيو تہ ڪو بہ هڪ اوهان چونڊيو....

ڪلام هيو: "عشق هاڻي ڪجي ڪنهن سان، جان جو جانان نہ رهيو" گڏجي ٻڌو هيوسون. بيماريءَ دوران ملندا هياسين تہ منگي صاحب لاءِ پڇندو هو. هند جا سنڌي اديب، سنڌ ياترا دوران جڏهن سکر ساڌ ٻيلو گهمڻ آيا تہ منگي صاحب هنن جي ڊنر ڪئي. مون کان پڇيو هئائين تہ توکي منگي صاحب ٻڌايو هو مان ڪيس مختصر جواب ڏنو هو تہ "نہ" هو ان وقت ڊي سي او سکر هيو.

سومري صاحب جي تڏي تان جڏهن واپس آيو هيس تہ منگي صاحب کي ڪراچي ۾ فون ڪئي هيم. هن سچو تفصيل ورتو هو.امپارٽنٽ ڪال اچڻ ڪري لائين ڪٽجي پئي وئي تہ وري لائين ملائي يا هولڊ ڪرائي مرحوم بابت پنهنجا تاثرات ڏنا هئائين. ڪافي ويجهڙائي هين.

(6) مرحوم پروفيسر دادوءَ کي ساري ڪئين ڳالهيون ٻڌائيندو هو. استاد بخاريءَ لاءِ تہ "سائين جي ايم سيد، سيد غلام مصطفيٰ شاهہ ڏانهن، استاد بخاريءَ کي خط لکي ڏنائين. استاد بخاريءَ اهو خط وٺي حيدرآباد شاهہ صاحب کي ڏنو ۽ کيس چيائين تہ سائين جي ايم سيد نوڪري ڏيڻ لاءِ ڏنو آهي.

شاهہ صاحب وٽ پيا بہ ماڻهو ويٺا هئا. هن وراڻيو تہ جي ايم سيد جو نوڪر آهيان. هل! ڪانهي ڪا نوڪري.

استاد بخاريءَ چيو تہ مان سائينءَ کي موٽي اچي شڪايت ڪئي تہ ڪهڙي ماڻهوءَ ڏي موڪليو اٿوَ. هن تہ دڙڪا ڏنا آهن. سائين ڪجهہ ڪو نہ ڪڇيو هو.

رات جو سائين غلام مصطفيٰ شاهہ ڪار تي آيو ۽ سائين جي ايم سيد کي منهنجو آرڊر ڏئي ويو ۽ ڪا پل چڪ خدا معاف ڪندو. باقي قصو بلڪل ائين آهي.

(7) دادوءَ جي هڪ زميندار جي ڏاڍي لڳندي هيس. سومري صاحب ان بابت مون کي ٻڌايو تہ: "لاڙڪاڻي بدلي ڪرائڻ کان، ان مون کي روڪيو هيو ۽ بلڪل صاف چيو هئائين تہ "تون لاڙڪاڻي ۾ خوش رهي ڪو نہ سگهندين." جيئن تہ قدآور آهين تنهن ڪري منهنجي صلاح تي عمل بہ نہ ڪندين.

(8) هڪ عورت جو قصو بہ ٻڌايو هئائين پر لکڻ مناسب نہ ٿو لڳي. ان ۾ ڪا بہ خرابي نہ هئي پر هڪ عورت جي غيرت منهنجي لاءِ حيرت جو باعث هئي.

(9) هڪ من موجي موڊ ۾ چيو هيومانس "ڏاڍو ظالم آهين، ضعيفن کان نفرت ڪندو آهين، اها لڪائي بہ نہ سگهندو آهين. تنهنجي منهن مان هڪ اهڙي ڪيفيت هجي تي پيو سامهون وارو ڏسندو آهي."

وڏو ٺهڪ ڏنو هئائين ۽ هڪ قصو ٻڌايو هئائين.

"هڪ واقفڪار سان وچي مليس، کيس هٿ ڏ ؔ ڻ، جواب ۾ هن چيو تہ مان توهان کي ڪو نہ سڃاڻان ٿو. تعجب لڳو هو پر سور سهي ويو هيس."

ڪجهہ عرصي کان پوءِ ريل ۾ ويٺو هجان، اهو همراهہ اچي پرسان بيٺو چيائين سڃاڻو ٿا. جواب ۾ چيو مانس بلڪل نہ ۽ منهن پري ڪري آرام سان ويهي رهيو هيس.

(10) دادو ڪاليج ۾ گڏ رهندي پروفيسر عبدالڪريم مگريي صاحب ۽ مرحوم دين محمد تنيي جا ڪيئي قصا ٻڌائيندو هو. انهن مان بہ هڪ لکان ٿو. مگريو صاحب، دادوءَ ليڪچرر مقرر ٿيو اتي هاسٽل ۾ چيائين تہ تنيو

صاحب سان گڏ ڪمري ۾ رهندس.

مگريو صاحب هڪ ڏينهن شهر ويو تنهن صاحب چيو ڪيو ته هن جو لڪس صابڻ ڪٽي جوراب، رومال ۽ گنجي وغيره ڌوتائين. لڪس صابڻ پاڻيءَ ۾ ڳري باقي وڃي چپر بچيو.

سائين اچي صابڻ سان هي حشر ڏٺو پر ڪجهي ڪو نه سگهيو. مون کي اچي احوال ڏنائين پوءِ معاملي کي ٺاهي ڇڏيوسين.

"ائين وقت ڪٽيو ائين عمر لٽي" (اياز)

سائين مگريو جهڙو ڪير ٿئي! شريف ۽ همدرد انسان. آخري ڏينهن ۾ هڪ دوست کي چيائين: "حج تي ٿو وڃان يار جو منهن به نصيب ٿيندو الائي ڪو نه" روئي پيو.

مڪي ۾ سومري صاحب جي وفات جي خبر پيس. موٽي اچي ٻڌايائين، هن لاءِ عمرو ڪيو روئي مالڪ کان هن جي مغفرت لاءِ دعائون گهريم.

قرآن شريف جي هڪ آيت جو مفهوم آهي.

"موت پنهنجي مقرر وقت تي اچڻو آهي."

موت بابت شاهه عنايت شهيد ۽ سرمد جا فارسي شعر پڙهڻ وٽان آهن.

(11) وارهه جي ماستري بابت ٻڌايو هئائين ته "عبدالغفار سومرو صاحب (لاڙڪاڻو) ۽ مون کي گڏ آرڊر مليو هو. پهرين رات وارهه جي مسجد ۾ ستا هئاسين. ڪو به ڏٺل وائٺل ڪو نه هيو. عبدالڪريم پروفيسر صاحب ٻڌايو عبدالغفار سومري صاحب جي پيءُ جو اتي واقفڪار هيو ان به ڪٿون ڏنيون هين. بعد ۾ عبدالغفار سومرو صاحب CSS ڪري تعليم کاتو ڇڏي ويو.

(12) وارهه کان بنگل ديري بدلي ٿي آيو. محمد صالح پنو صاحب هيڊ ماستر هيو. ان بابت ٻڌايائين ته هڪ ڏينهن هن ٻڌايو ته مان سياڻي سکر ويندس.

دير سان نڪتس، رتيديري کان لهي شهر هليو ويس، چانهن وغيره پي هاءِ اسڪول بنگلديري پهتس. ڏسان ته پنو صاحب آفيس ۾ ويٺو آهي، وڃي سلام ڪري هٿ ملايومانس، صحيح ڪيم ٻاهر نڪري آيس.

دوستن ٻڌايو ته صاحب سکر وڃي رهيو هو توهان کي رتيديري گهمندي ڏسي واپس آيو آهي. سو اهڙو هوندو هيو اسڪولن جو انتظام. پيو ٻڌايائين ته پنو صاحب ڪوٺ ڪرسيءَ پويان رکي پاڻ نڪري ويو هو. اسان سمجهيو ته پنو صاحب اتي آهي. آخري پيرڊ ۾ خبر پئي ته اسڪول جو انتظام ڪوٺ پيو هلائي.

چانڊوڪين واريون راتيون، بهار جي موسم، ٺهڪ ڇلولايون، سڀ نينهن جو مفهوم ۽ جادو وچائي چڪيون آهن. پلا چاڪيءَ واري ڏاند جو صبح، شام ڏينهن ۽ رات سان ڪهڙو سروڪار هن کي گول دائري ۾ گهه ناهي ڪرڻو جيستائين هن جي جان ۾ آتما آهي.

گهٽ ۾ گهٽ ٻه دفعا روزانو پوسٽ آفيس ڪان گذرندو آهيان. پتيون، در دروازا ۽ دريون سڏينديون آهن.

اياز جي ڪتاب "جڳ مڙوئي سپنو" ۾ لکيل آهي ته "منهنجي پيءُ جي وفات ڪانپوءِ ڪمدار مون کي گهوڙي تي ٻني ڏيکارڻ وٺي ويو هو هن اتي پهچي چيو هو "هي زمينون توهان جون آهن" اياز لکي ٿو ته مون ڏٺو ته زمين ٺهڪ ڏئي کلي رهي آهي ۽ چوي پئي تو جهڙا ڪيئي انڌا منڌا منهنجي منهنجي ڪندا آيا ۽ هلندا ويا مٽبا ويا مان اتي جو اتي آهيان.

مان پوسٽ آفيس جي پتين کي چوندو آهيان "مڪين منجي ويا آهن ته ڪو سيجاٽپ وارو ٻه ڪو نه رهيو آهي، خط ۽ ڪارڊ ته نه اڱ وٺندو هيس ۽ نه هاڻي گهرجن.

"اياز" ته سنڌ جو جينئس آهي. مان ته خود غلاميءَ جي ور پيو چڙهندو وڃان، مالڪ رحم ڪندو (اياز جو لکيل ڪوٽيشن لفظ ٻه لفظ نه آهي ممڪن آهي هيٺ مٿي هجن، پر مفهوم ساڳيو هوندو.)

مٿئين گريڊ ۾ پروفيسر صاحب جو پروموشن ٿيو مالڪ ڏيندو آ ته ڇپر ڦاڙي ڏيندو آ. سينئر پروفيسر رهجي ويا ۽ مرحوم جو نوٽيفڪيشن نڪري ويو. ٻه ٽي مهينا گذري ويا. اسان ٽئي ڄڻا پوسٽ آفيس ۾ ويٺا هياسين ۽ ڪچهري هلي رهي هئي. سائين ايوب قادريءَ چيو. "منگي، سومرو پروموشن جي ماني ڪو نه ٿو کارائي. ادا اهو چڱو نه ٿو ڪري" سمجهيائين پئي. مون ڪيس چيو. "سومري صاحب کي ڇڏ آءُ ويٺو آهيان. بندوبست بهتر نموني ٿيڻ گهرجي." سومري مرحوم، قادريءَ کي وڏي آواز ۾ چيو

"پيار ڏئي پو پيار گهرين ٿو حيف هجئي استاد!
عاشق ناهين، شايد آهين، يار وڏو واپاري"
(بخاري)

اسان جي اديبن ۽ دانشورن ۾ "استاد بخاري" منفرد ۽ جهانديده هيو. هن بيماري جي علاج لاءِ اخبار ۾ اپيل شايع ٿي. ٻئي ڏينهن استاد بخاريءَ جو بيان ڇپيو "منهنجي واهر ڪندڙن جي مهرباني، پر مون کي ڪجهه نه گهرجي،

منهنجي گهر وارن وٽ ايترو ڪجهه آهي جو هو منهنجو علاج ڪرائي سگهن ٿا. تنهن ڪري ڪنهن اهڙي جي سار لهو جنهن وٽ واقعي ڪجهه به نه آهي.“

سومري صاحب پوءِ انهن بيانن جو سچو پسمنظر ٻڌايو. استاد بخاري ڏاڍو پيار ڪندو هيو. بخاري ”استاد“ لنڊن کان موٽي آيو. سِگا وارن جو ساليانو ڪنوينشن ولي پائي آڊيٽوريم ۾ هيو استاد (1980ع) اتي مهمان خاص هيو.

سانجهيءَ کان اڳ ۾ سيٽن جي رزرويشن شروع ٿي ۽ آهستي آهستي سڄو هال ڀرجي ويو. ايڏيون گهڻيون سنڌي فيمليز ۽ شخصيتون هڪ هنڌ مون ڪڏهن به نه ڏٺيون هيون.

سائين غلام مصطفيٰ شاهه ۽ ٻيا نامور سنڌي دانشور موجود هئا. هال جي گئلريءَ ڪنڊون پاسا ۽ سينٽر وارو رستو به بيٺل ماڻهن سان ڀرجي ويو هو.

ڊاڪٽر سليمان شيخ، ولي محمد روشن ۽ ٻين تقريرون ڪيون. آجياڻو سِگا جو تفصيل وغيره وغيره.

استاد بخاري صاحب پنهنجي واري وقت تقرير ڪرڻ لاءِ اٿيو. ڪجهه اٿيا، تاڙيون وڄيون. استاد چيو. ”هيڏي آجيان، هيڏي پنهنجائپ!“ ٿي هٿ ڪٽي جهيڻي انداز ۾ وڏيڪ چيائين: ”اجا استاد بيمار رهندوا؟!“ ڪوڪريا پئجي ويا. مرد ۽ عورتون، ٻار ۽ ٻڍا، سڀ اتي ويهي رهياسون ۽ تاڙيون بس ئي نه پيون ڪن.

مون سوچيو هو. اسان سڀ ان وقت هڪ فيملي هئاسون. سومري صاحب قصو ٻڌي، استاد جي صحبت جون ڪئين ڳالهيون ٻڌايون هيون. تحريڪ ايم آر ڊي جي ڳالهه ڪندي ٻڌايو هئائين، ڪاليج ۾ برگيڊيئر اچڻو هيو. عابد لاکو ۽ ٻيا پٽڪا ٻڌي آيا هئا. برگيڊيئر تقرير شروع ڪئي ته ڪنهن ڳالهه تي سڀ اٿي هليا ويا. برگيڊيئر سيڪجهه ڏسي ڳاڙهو ٿي ويو هيو. پوءِ استاد جي تمام گهڻي حجت ۽ سمجهائڻ تي سڀ موٽي آيا هئا ۽ قڏو ٽري ويو هو. هونءَ به دادو ضلعو MRD دوران سخت Reaction رڪارڊ ڪرايو هو.

پوسٽ آفيس ۾ الله ڏنو پوهڙو صبح جو منجهند لاءِ گهران ماني کنيو ايندو هو. مان گهران ماني گهرائيندو هيس. وڏي سنگت ٿي ويندي هئي. ڪڏهن 4_5 کان گهٽ نه ٿياسين. ماڻهو وڌي ويندا هئا ته تندور جي ماني ۽ ڀاڄي، هوٽل تان گهرائيندا هئاسين. انبڙين جي مند ۾ انبڙيون، گجرون، موريون ۽ ونگين جو موسم آهر سلاد به گڏجي ٿاهيندا هئاسين. ڊشن، ڏونگن، پليٽن ۽ پنڊين وغيره جي لسٽ پٽ تي لڳل هوندي هئي ته هي هي سامان اسان وٽ موجود آهي. گڏجي ماني کائڻ ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو خاص ڪري الله ڏني صاحب جي ڪٽڪ جي

صبح واري ماني جيڪا مکڻ سان مکيل هوندي هئي. ڏاڍي وڻندي هئي. ٽري جوئر، ٻاجهر ۽ سائڻون وغيره پيٽ ڀرڻ لاءِ کائيندا آهن. ”ڪٽڪ“ خدائي نعمت سمجهندا آهن. اهڙيءَ طرح ڪڇي جي ”ٻوسي ڪٽڪ“ جي مکڻ يا سڇي گيهه سان مانيءَ کي خدا جي نعمت سمجهي مزي سان کائيندو آهيان. پل ڪلاڪن جا ڪلاڪ ٽريل چو نه هجي. مون ڏٺو آهي، سمجهدار ماڻهن کي پنهنجي اولاد جي غذا تي به توجهه نه آهي. مون کي ته منهنجي پيءُ ۽ ماءُ ڏاڍي توجهه سان کارايو ۽ پارايو آهي. ميڪسي ڪٽڪ ربڙ پيٽ ۾ وجهڻ برابر سمجهندو آهيان. هر سال 15_16 مڻ ڪٽڪ وٺي اسٽور ڪندو آهيان جيڪا ڪتي ويندي آهي.

پروفيسر، قادري، الله ڏنو ۽ مان ان مانيءَ جي بندوبست کي سڏيندا هئاسون ”مدرسو“. وقت ٿيندو هو ته وڏي آواز ڪو نه ڪو چوندو هو: ”ادا وارو ڪيو پيٽ ۾ ڪوئا ٿا ڊوڙن! مدرسي جو بندوبست ڪريو.“

مانيءَ ڪانپوءِ سگريٽ، چانهن، ٻير يا نارنگيون وغيره، عزت ڀريو ”محمد جمن“ جيڪو مون کي نندي کان سڃاڻي، پيو سائين سائين ڪندو، مفت ۾ خدمت ڪندي ٿڪبو نه هو. پوسٽ آفيس مان جوڳي جوءِ مٽائي ويا ته هو رتائر ڪري وڃي گهر ويٺو چيائين: ”هڻ مزا نهين اوندا.“

”جنهن کي ڏسي پاڻ کي چوندو آهيان.“ اهڙو ته ٿي ڏيکار سنڌين کي پيو ڪجهه نه تو ڏٺي سگهين ته هنن کي محبت ڀريا لفظ ته ڏئي سگهين ٿو. سنڌ ۽ سنڌين سان محبت جا جملا چوڻ سولا آهن. پر ”جمن“ تيڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. آصف زرداريءَ جي محترمه سان شاديءَ ڪانپوءِ هن کي زرداري صاحب به ڪري سڏيندا هئاسين. سومري صاحب جو خاص خيال رکندو هو. چانهن واري معاملي تي تڪليف وٺي، هوٽل وارن کي ايلاز ڪري مٿان ٻيهي سيني کي سٽي چانهه پياريندو هيو. جيڪڏهن پيو ڪو چانهه ڪٽي ايندو هو ته اها نڙيءَ مان نڪري ايندي هئي. پوءِ جمن جا مزا هوندا هئا، وڙهي پوندو هيو چانهه آٽيندڙ سان. منهنجو ۽ سندس پٽ جو نالو به عاشق، محترمه وٽ اسلام آباد رهندو هو. اوڏانهن ويندو هو ته سوين ڳالهيون موتي اچي ٻڌائيندو هيو. پيڄارو ليند ڪروزر ۾ رموٽ تي هلندڙ جا احوال ۽ جمن جو انهن گاڏين تي اسلام آباد جو سير.

اڄ به اوچتو ملندو آهي ”سائين! زمانه مٽ گيا ئي“ پاڪر پائي ملندا آهيون. اکين ۾ لڙڪ ڀرجي ايندا آهن.

”ڪير ٿو چوي ته سنڌ تباهه ٿي وئي آهي. اسان پڙهيل تباهه ٿي ويا آهيون، هي ڏين جهڙا ماڻهو اڄ به منهنجي نظر ۾ ڪير ٽو جبل وانگر عزت ماب آهن.“

"جـــي لــوڻ لــڳـــيـن لائين، چـــيـــري چيري چمر
مـــون ڳُـــــر اڳي نــ ڪئڻ اهڙو ڪــوجهو ڪمر
جـان جـان دعـوي دمر تـان تـان پــرت پــنــهـوار ســيــن.
(مرشد لطيف)

محفل مچندي هئي تہ مان شاهہ جا شعر معنيٰ ۽ تشريح سان سيني کي ٻڌائيندو هيس.

سـرتـيـون سـچـي سـچ، مـتـان ڪـا مـون سـيـن هـلـي،
پـــاٽي نـــاهہ پـــنـــڌ ڳـــهـــڻـــو رائـــو رڳـــي رچ،
مـــتـــان مـــري اُچ، ڪا ڏئي پـــاراتـــــو پنهونءَ کي. "
"هـــڪ نـــ رسـيـو هـوت، ڳـهـوري ٻـاجـهـ ٻـيـن جـي"
(شاهہ)

ايڏو Will Power ڏيندڙ مرشد لطيف اسان کان ڪير کسي سگهي ٿو؟

سالن کانپوءِ موڊ ٿيو تہ وڃي ڪو فنڪشن ڏسجي تہ پـنهـنجا ڏاهـا ۽ دانشور ڪٿي پهتا آهن. لائيرس فورم سکر وارن اياز جو ڏينهن ملهائڻ جو اعلان ڪيو هو.

سائين قادريءَ جي ننڍي ڀاءُ محمد پنهل سان گڏجي سکر وياسين. سوڀو گيانچنداڻي ۽ ابراهيم جويو موجود هيا. ماڻهو ايترا ٿورا هئا جو پروگرام ٻـ ڪلاڪ دير سان شروع ٿيو.

ڪڏهن ڪڏهن چار دانشور گڏ ڏسندو هئس، اياز رشيد ڀٽي، تـنـويـر عباسي ۽ ايڊووڪيٽ فتاح ملڪ اڄ چئني مان رڳو فتاح مـلـڪ مـوجـود آهـي. باقي راهہ رباني وٺي هليا ويا هئا. سيني ڳالهايو مون کي تڏهن سخت صدمو رسيو جڏهن فتاح ملڪ اياز لاءِ چيو تہ "هو بزدل هيو تڏهن تہ ضياءُ جي دور ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلري نہ ڇڏي هئائين. چو تہ اياز کي خـبـر هـئـي تـہ جيڪڏهن هو ائين ڪندو تہ جيل هليو ويندو." مون سمجهيو تہ هي ڪامريڊ اياز جي مسلمان ٿيڻ ڪري هاڻي سڀ لاڳاپا ۽ رشتا ناتا وساري چڪا آهـن. مـانـيءَ تي لوڪس پارڪ ۾ (قاسم پارڪ سکر) سڄي نمر جي چاڙهيءَ وارا مـاڻـهـو جـڻ اچي شريڪ ٿيا هئا، نہ تہ سامعين بلڪل گهٽ هئا. ايڏي گروهہ بندي جو مـونـس اياز تہ دعوت هوندي بہ نہ آيو هو. اياز جي پاڻيجي جيڪو وڪيل آهـي ان سـٺـو ڳالهايو هو. برڪت علي ڀٽ جي راڳ دوران "اياز" کي بزدل سڏڻ وارا تـهـمـت ۽ غصو متائڻ خاطر محمد پنهل کي اٿاري بہ ٽي ڏهين جا نوٽ هن ۽ مان ٻن پـوڙهـن

"سوڀي ۽ جوڀي" صاحبان تان گهوري برڪت جي باجي تي رکياسين. پوءِ تہ نوٽن جا مينهن وسڻ لڳا. ماڻهن سو سو جا نوٽ بہ ڏيڻ شروع ڪيا ۽ تاڙيون وڄنديون رهيون ۽ سڄي رونق ئي متجي وئي.

اياز منهنجي محبت جي ميدان جو استاد آهي. هن مونکي پنهنجي ذات، خاندان، گهر، دوستن، روايتن، ڪلچر، تاريخ، ٻولي، سچائي، ڪتابن ۽ سنڌ ڌرتيءَ جي ڪنڊي ڪنڊي ۽ ڪاڻيري سان عشق ڪرڻ سيکاريو آهي. هن جا لفظ منهنجي ڪنن ۾ ٻرن ٿا.

"پٽ! اڄ تہ ٻوڙيون، پنهنجي وڏڙن جي هڏڙن جي ڌڄ جيئن اسان جي ڦڦڙن تائين هلي وڃي"

موهن جي دڙي جي سير دروان رشيد ڀٽيءَ کي چيو هئائين.

هو دهريو هو تڏهن بہ استاد مسلمان ٿيو تہ بہ استاد. اوهان انصاف ڪريو. سچ ۽ چنڊ دهريا آهن؟ اياز سنڌ جو سج بہ آهي تہ چنڊ بہ آهي. ڀل اهو ڀيو ڪونہ مڃي، هر ڪو آزاد آهي. پر اياز کي ڪو گاريون ڏئي اهو غير مهذب رويو آهي.

اياز جي صرف هڪ خامي آهي جو هو ٻين جا لوڙها لتاڙڻ، ٻنڌڻ ۾ سکيو. ان ڪانسواءِ هن جو هر پاسي کان Defense ڪري سگهجي ٿو. هو ڀٽائيءَ کي پنهنجو چو ٿا سڏن؟ هو بہ تہ روحانيت جو قائل ۽ وحدت الوجودي هيو.

سڄو منظر موٽي اچي محفل ۾ دوستن کي ٻڌايو هيم. قادري صاحب چيو هو تہ اهو لک، سومري صاحب بہ تائيد ڪئي هئي. پر منهنجي "نَہ کي نَو ڪوٽ" دليل هيو.

سنگت لکي پئي، ڇا رهيل آهي، جو مان لکان مان نالو ۽ شهرت واري عزت ڪمائڻ، ڪونہ ٿو چاهيان، مان تہ عاشق صرف "گمر نام عاشق"رهڻ ٿو چاهيان.

اچو پاٽي لڙيو ٿيو ڪالو ريو ڪنگن،
ايندي لڄ مرن، تنهن سر متي هنجڙا
(شاه)

مان هنج نہ سهي، پر اياز منهنجو هنج آهي. اياز سان هٿ ملائيندي مان محسوس ڪندو هيس تہ ڄڻ ڪو عاشق محبوب سان هٿ ٿو ملائي، باقي "قاضي ڄاڻي، قيام ڄاڻي" اتي ڪنهن جو وس نہ آهي. فارسي شعر جو ترجمو آهي. سواءِ "اي سنڌ!" جي،

"اي سنڌ! تنهنجي عشق ۾ هو مون کي ڪهن ٿا. وڏو غوغاءُ آهي، تون بہ

ڪوٺي تي چڙهي ڏس، ڪيڏو نه وڻندڙ نظارو آهي."

سائين جي ايم سيد ۽ اياز موجوده دور جا سنڌ جا ٻه وڏا عاشق هئا. صدين گذرڻ ڪانپوءِ اهڙا ماڻهو ڄمندا آهن. روز روز جنم ڪونه وٺندا آهن.

18/12/2005 تي لاڙڪاڻه رائيٽرس ڪلب وارن جي سڏ تي نظاماڻي ليبر هال ۾ پروفيسر نذير احمد سومري جي تعزيتي پروگرام ۾ غلام حسين صاحب ۽ مان گڏجي شريڪ ٿياسي. محفل ۾ موجود هڪ دردوند ڪامريڊ، سومري صاحب لاءِ چيو هو.

"وڏين ڪارين اکين، ڪارن وارن ۽ وڏي قد وارو منهنجو پيارو دوست......"

هن جي ادائگي ۾ لفظ ڏاڍا وڻيا هئا. اسان جلدي هڪ ٻئي جي ويجهو اچي ويا هئاسون. مسلم شميم (اردو اسپيڪنگ ڪراچي) ناز سنائي ۽ ٻين مهمانن به ستو نيايو هو.

سومري صاحب مرحوم کي، علاج لاءِ مشورا ڏيندڙ اي ڊي او هيلٿ ڊاڪٽر خليل احمد ڪٽپر به پنهنجا تعلقات بيان ڪيا ۽ هن جي شخصيت بابت تاثرات ڏنا هئا.

واپسي تي گهمڻ کان لاچار ٿي پيو هيس، سو پاڻ کي بهتر ڪرڻ خاطر، غلام حسين ڪٽپر کي چيو هيم ته ڪو فارسيءَ جو ترجمي سان شعر ٻڌاءَ

هن چيو هو ڪهڙو؟

لاهور واري مغل ملڪه نور جهان وارو

بر مزارِ ما غريبان، ني چراغ ني گل،

ني پرِ پروانہ سوزند، ني صدائي بلبل.

ترجمو: "اسان غريبن جي قبر تي نه ڏيئو ٻرندو نه گل ٽڙندو ۽ نه ڪنهن پتنگ جو پر سڙندو ۽ نه وري ڪا بلبل جي صدا هوندي"

مان ڪٽپر صاحب کي چيو "غريب لفظ ڪڍي ڇو ڇڏيان. هوءَ مسافر ته هئي، تنهن ڪري اهو سهڻو ٿي لڳي. هونءَ به اسان سڀ مسافر ته آهيون."

نئون ديري شهر ۾ پروفيسر مرحوم جو جن سان واسطو هيو انهن سڀني کان ويجهو "ديوان هوند راج" هوندو هيو. هن کي ميڊيڪل اسٽور آهي. خط پٽ واري زماني ۾ معرفت هن جي هوندي هئي. سائين ايوب ۽ مان به هن جي غائب ٿيڻ ڪانپوءِ هن جي ڳولا اتان شروع ڪندا هئاسين.

سومري صاحب کي هوند راج متعلق مان چوندو هيس ته ديوان جڏهن

سفاريءَ سان گڏ هيٺ پائيندو آهي تہ يورپين ڪنٽريز جي ڪنهن يونيورسٽيءَ جو پي ايچ ڊي ڊاڪٽر لڳندو آهي.

سندس گورو رنگ، ڪلين شيو مٿو وارن کان خالي، مهذب رويو ۽ مرڪ ڏسڻ وٽان هوندي آهي. مان ڪيس عرصي کان ڊاڪٽر سڏيندو آهيان. سندس پاڳوند پٽ ڊاڪٽر دليپ چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهيو جاپان جي اسڪالر شپ تي اوڏانهن ويو. هاڻي آغا خان اسپتال ڪراچيءَ ۾ نوڪري ڪري ٿو. پروفيسر صاحب، بيماريءَ دوران اتي علاج لاءِ ويو تہ خصوصي طور انٽرنيٽ تي ويهي، بيماري ۽ علاج لاءِ معلومات وٺي، دوائون تجويز ڪيون هئائين ۽ ڪيس چيو هيائين تہ يورپ ۽ آمريڪا ۾ بہ هن بيماريءَ جو ان کان وڌيڪ علاج نہ آهي.

ڊاڪٽر ڪيپٽن رٽائرڊ سليم الله صاحب سان بہ سومرو صاحب، علاج بابت ويجهو رهيو. آخر ۾ تہ مجبور ڪيو مانس تہ ڊاڪٽر صاحب کي سڄو فائيل ڏيکاري صلاح وٺوس. قدرت الله هن کي وٺي ويو هو ۽ پوءِ شڪايت ڪئي هئائين تہ پروفيسر صاحب مڪمل ڊوز نہ ٿو وٺي. عذر اهو ڏيندو هو تہ فائدو نہ آهي.

قـــڪــيـــون تـــڏهـــن فـــرق ڪـــن

جـــڏهـــن امـــر الاهـــي ٿـــئـــي.

(شاهہ)

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو پنهنجي زندگي بابت ڪتاب آيو. ڪتاب ۾ هن سائين غلام مصطفيٰ شاهہ ۽ شيخ اياز تي تنقيد ڪئي آهي.

پروفيسر صاحب ان بابت صلاح ڪئي تہ جواب تيار ڪيو آهي شايع ڪرايان ٿو. مان هن کي روڪي نہ سگهيو هيس پر اصل ۾ مان چاهيان پيو تہ هو نہ لکي. جواب شايع ٿيو تعريفي خط آيس وغيره. اهو سڀ ڪجهہ شيئر ڪندو هو پر مان ڪليل نموني پنهنجو موقف هن کي نہ ٻڌائيندو هيس. تہ متان هن کي دل ۾ ٿي پوي. ڏاڍو حساس هوندو هو پر جذباتي اصل (مون سان) نہ هيو.

منهنجي ڊاڪٽر مبارڪ سان عقيدت ڪو نہ آهي. اهو ڪتاب مون بہ پڙهيو هو. مان چاهيان پيو تہ ان جي جواب ۾ ڪو يونيورسٽيءَ ۾ هن سان گڏ رهندڙ لکي تہ اهو بهتر نموني لکي سگهيو پئي.

مون کي ياد آهي تہ علي محمد شاهہ راشدي جنگ اخبار ۾ "مشرق و مغرب" لکندو هو. راشدي صاحب ۽ زيڊ اي سيلري جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿيا. راشدي صاحب، پنهنجي اسٽينو ٽائپسٽ کي گهرائي ٻن ٽن قسطن ۾ اهو مواد شايع ڪرايو. آخر سليري راشدي صاحب کان معافي ورتي هئي.

ڊاڪٽر مبارڪ بہ انسان آهي، هن جون بہ ڪمزوريون هونديون، جن جي خبر آهي، اهي انهن کي عيانِ ڪري، بهترين جواب تيار ڪن ها.

نمبر ٻيو تہ ڊاڪٽر مبارڪ پاڪستان جو نہ پر برصغير جو مجيل ليڪڪ آهي. ان جي جواب ۾ ابراهيم جويو، سراج ميمڻ، پليجو يا قادر جوڻيجو صاحب وغيره لکن ها، تہ مزو اچي ها. آخر ۾ بلڪل نئين ڳالهہ "اسان ۾ خاميون ڪمزوريون، ڪوتاهيون ۽ ڪچايون آهن تہ ضرور" انهن کان اسان ڪيستائين ڪنڌ ڪيرائيندا سين. موهن جي دڙي جي تهذيب، منڇر ايشيا جي وڏي ڍنڍ، سنڌي ادبي سنگت ايشيا جي وڏي ادبي تنظيم، ڀٽو صاحب ۽ بينظير ڀٽو جي آسري ڪيستائين جيئندا سين. پنج دفعا سنڌي وزيراعظم ٿيا آهن پوءِ بہ خوار خراب آهيون. ڪا تہ خرابي آهي.

پير ڳوٺ، جيڪو نئون ديرو جو محلوئي آهي. قديم ڳوٺ آهي. پيرن (راشدين) جي ڪري هنڌين ماڳين مشهور هيو.

پيرن جي حڪمت ۽ پيري مريديءَ کان پوءِ مرحوم ذوالفقار شاهہ راشدي جي شاعري بہ ڳوٺ جو نالو نمايان ڪيو آهي. مرحوم ذوالفقار راشديءَ جي ياد ۾ هن جي پٽ جڏهن ذوالفقار اڪيڊمي قائم ڪئي تہ سومرو صاحب ان سان وابستہ رهيو.

جڏهن شعر ٻڌائيندو هو تہ ذوالفقار راشديءَ جا شعر بہ چئي ويندو هو. هڪ دفعي پڇيو هئائين: "چا ڳالهہ آهي. دل کولي داد ڪونہ ٿو ڏين." رهي نہ سگهيو هيس. هن کي چيو هيم: "راشدي صاحب، نورالهدي شاهہ جي لکڻين تي ڏر ٻڌجي، اهڙي تنقيد ڪئي هئي جو جيئري مان ان کي وساري نہ ٿو سگهان."

مان نور الهدي شاهہ جي ڏر آهيان توڙي جو ادب ۾ منهنجي ڪا بہ حيثيت نہ آهي، مان تہ صرف پڙهندڙ آهيان. راءِ رکڻ ۽ محبت ڪرڻ ۾ آزاد آهيان، مرحوم ذوالفقار راشدي سٺو شاعر هجڻ سان گڏ نقاد بہ هيو. هو عاشق مزاج ۽ خرچ ڪرڻ وارو انسان هيو. شهري اديبن ۽ دانشورن کي دل کولي ٻهراڙيءَ جون سوکڙيون، سچو گيهہ، ماکي، آڙيون، بدڪون ۽ تتر وغيره موڪليندو هو.

ڪچي جي ڪري هتي تتر جام ٿيندا هئا. شاهہ صاحب وڳڻ جي پاسي بہ رهندو هو. اتي سندس زمينون هونديون هيون. وارهہ، نصير آباد ۽ وڳڻ وغيره جون ڍنڍون ۽ ڍورا سائبيريا جي پکين سان سياري ۾ پرجي ويندا هئا ۽ تمام سستا وڪامندا هئا. غريب ماڻهن جو روزگار هوندو هو. مان ڪيترا دفعا جيئرا خريد ڪري گهر ڪٽي آيو هيس. هنن جو گوشت سخت ۽ لذيذ ٿيندو هو.

B.Ed جي دوران سکر ۾ رهڻ ڪري ان سان منهنجو خاص انس رهيو آهي. اتي استادن ۽ دوستن سان ڪيل رهاڻيون، هاسٽل جتي رهندا هئاسون، لب مهراڻ بن پلين جي وچ ۾ درياهه جو پيٽ، ۽ پيٽ ساڌ ٻيلو پيڙيون، آواره گردي ڪندڙ جوانن جا روپ، چڻ ڪلهه جون ڳالهيون آهن. توڙي جو ايترو وقت گذري چڪو آهي، جو وار ڪارن مان اڇا ٿي ويا ۽ هاڻ ته اڇا وار به اڏامندا پيا وڃن. پروفيسر سان حال احوال ٿيندا هئا. ڪارن نيٽن ۽ ڪارن وارن سان گڏ ادائن ۽ صدائن جو ذڪر خير به ٿي ويندو هو. ڏاڍي وقار ۽ حجابن وارو دور هيو.

سائين محمد هاشم ڍڪڻ صاحب (پيرڳوٺ خيرپور) ۽ سائين رشيد احمد ميمڻ صاحب (آسٽريليا رٽرن) (اصل دادو) منهنجا پسنديده استاد هئا، هوشيار ذهين ۽ صلاحيتن وارا استاد هئا. مون سان والد وانگر، شفقت سان پيش ايندا هئا. ڍڪڻ صاحب وٽ وڃڻ معنيٰ چانهه ضرور پيئڻ. روزانو 15، 16. پاڻ چانهه جو بل ڀريندو هو. سومري صاحب سان جڏهن ڳالهيون ڪندو هيس ته بي ساخته چوندو هو. ”منگي وڏو خوش نصيب آهين.“

هڪ دفعي ڪمپيئرنگ ڪري رهيو هو هڪ ادي اسٽيج تي اچي مائيڪ جي سامهون بيهي رهي، نه ڪجهه ڳالهائي رهي هئي ۽ نه وري اسٽيج تان هيٺ لهي رهي هئي. پرسان وڃي آهستي چيو هيو مانس ته ادي هلي پنهنجي سيٽ تي ويهو.

هاسٽلرس جي ساليانے فنڪشن تي سکر جون فيمليز ايتريون ايندڙيون هيون جو ڪرسين ۽ ويهڻ جو مسئلو پيدا ٿي پوندو هو سڄو آڊيٽوريم ڀرجي ويندو هو.

B.Ed ڪاليج ۾ مسٽر فضل محمد پٽي پرنسپل ٿيو ته سومرو صاحب خيرپور ايندي ويندي لهي پوندو هو. تڏهن چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج ڪو نه هيو ته اتر سنڌ جو بي ايڊ ڪاليج سکر ڪو ايجوڪيشن جو وڏو ڪاليج هيو. نواب شاهه کان به اسٽوڊنٽس ٽيچرس ٽريننگ لاءِ ايندا هئا.

مسٽر فضل محمد پٽي اسان جي شاعر ”تبسم“ صاحب جو ويجهو ”عزيز“ آهي ۽ نئون ديرو هاءِ اسڪول ۾ استاد به ٿي رهيو آهي. هن جا ڪافي شاگرد سنين نوڪرين تي آهن. هن جي ڪليگس سان به منهنجو اٿڻ ويهڻ رهيو آهي. پٽي صاحب کان اڳ ڪميشن پاس ڪري ڪاليج سائيڊ ڏانهن هليو ويو. ان وقت سيڪنڊري اسڪولن ۽ ڪاليجن مان محنت ڪري ڪميشن پاس ڪري تعليم کاتي جو گهٽو تعداد روينيو پوليس ۽ ڪسٽم وغيره ۾ چونڊجي

ويندو هو.

لاڙڪاڻي جي تينڪ روڊ تي ڪافي دفعا مون سان سومرو صاحب ملندو هو پڇڻ تي ٻڌائيندو هيو تہ پنهنجي صاحب ڏانهن وڃان ٿو. اڄ ڪلهہ هو رٽائرڊ آهي ۽ اسٽيشن جي سامهون ڪٿي گهر اٿس.

پروفيسر ۽ مان محبت ۽ پيار جو مبهم ۽ شائستہ لفظن ۾ پنهنجي عمرين جي حساب سان ذڪر ڪندا هياسي. مان محبت کي رات جي طوفاني برسات ۾ ڪنوڻ جي تجلي وانگر سمجهندو آهيان. جنهن کي بہ اهو جلوو ملندو آهي، اهو زندگي جا ڏک سولائي سان سهي ويندو آهي. جيڪو رهجي ويندو آهي، ان مان انسانذات کي فائدو نہ رسندو آهي. هو پنهنجي محرومين جا پلو مظلومن مان پيو ڪيندو آهي. هو هميشہ لاءِ رلي ويندا آهن. "محبت" مون وٽ سهارو آهي، "سختين سهڻ جو!" اهو سهارو ٽٽي پوندو آهي تہ ماٺهو اندران ئي اندران پور پور ٿي ويندو آهي.

"ڪنوڻ" کي ڏسي سگهجي ٿو پر محبت کي ڏسي نہ ٿو سگهجي. آگسٽ ۽ سيپٽمبر ۾ شام جو چٽ جي گرمي ۽ اپس جي هوا جو هلڪو جهونڪو گلاب ۽ رابيل جي خوشبو محبت وانگر آهي، انهن کي محسوس تہ ڪري سگهجي ٿو پر لفظن ۾ بيان ڪرڻ ڏکيو آهي.

محبت ڪجهي پر سنڌي روايتن ۽ اخلاق جي خلاف ٻڌجي نہ. نہ پاڻ تماشو ٻڌجي ۽ نہ ٻين جي عزت جو جلوس ڪيجي. محبت لڪندي ڪو نہ آهي. پر پوءِ بہ ان کي لڪائڻ ۾ سيني جي عزت آهي. سومري صاحب عرصو ٿيو جو مون کي انگلستان جي بادشاهہ ايڊورڊ اٺين جي آمريڪي عورت سان عشق ۽ محبت جو داستان ٻڌايو هو. برطانيہ جي آئيني رڪاوٽن جي ڪري هن 1936ع ۾ بادشاهيءَ کي لت هڻي ان محترمہ سان شادي ڪئي هئي. هوءَ شادي شده هئي، هن جو نالو ويلس ۽ مڙس جو نالو ارنسٽ سپمسن هيو. ايڊورڊ جڏهن طلاق يافتہ ويلس سان شادي ڪئي تہ فرانس ۾ رهي پيو. 35 سال گڏ رهيا. مرڻ کان پوءِ ايڊورڊ جو لاش برطانيہ آندو ويو هو ۽ ويلس واپس فرانس ۾ رهي پنهنجا ڏينهن پورا ڪيا هئا.

سومري صاحب، مٿين جوڙي جو پيو قصو بہ ٻڌايو هو پر ڪتابن مان مون کي اهڙي تصديق ٿي نہ سگهي آهي، ان ڪري اهو نہ ٿو لکان.

ان وقت عبدالقادر منگي صاحب جي گهر واري گذاري وئي هئي. فورن ان کي خط لکيو هيم يا کيس ٽيليفون تي ٻڌايو هيم ۽ چيو هيم تہ: "وارو ڪر

ڪا محبت جي ٿي ۽ پي شادي ڪر. بچي پوندين گناهن کان.“ هو ان قصي کان اڳ ۾ ئي واقف هيو. جواني، تي نوجوان ٻار (ٻہ نياڻيون ۽ هڪ پٽ) مڙس ڦاسي پيو هو. فيصلي ڪرڻ ۾ جلدي ڪو نہ پئي ڪيائين. اولاد کي پيءُ سان گڏ والده واري ڪوٺ بہ پرڻ جا جتن ڪرڻ لڳو هو. ان ذهني خلفشار واري دور ۾ بنگلا، ڪارون ۽ ڪاڏا پيتا ڪو نہ وڻندا هوندس. پڙهيل لکيل ۽ سمجهدار هيو. زماني جي ٿڏي ڪوسي ۽ جهان کان واقف هيو سڀ پاسا سوچي، اولاد جي رضامندي سان ئي شادي ڪيائين.

تازو هڪڙي محترم شخص سان ملڻ ٿيو هن پنهنجي اسڪول جي زماني ۾ گڏ پڙهندڙ ڇوڪريءَ سان محبت جو قصو ٻڌايو. هن جو لهجو جملن جي ادائگي، چهرو ۽ سنجيدگي، ڳالهہ کي وزن وٺائي رهي هئي. هن چيو تہ 40، 45 سالن کان دل ۾ سانديل منهنجي محبت آهي. هن کي بلڪل خبر نہ آهي، پر هن سان منهنجو انس رهيو آهي. مان هن کي ڪڏهن بہ دل ۽ ذهن مان ڪڍي نہ سگهيو آهيان. هن کي پلائڻ جي ڪوشش بہ نہ ڪئي اٿم. تي سگهي ٿو هن محسوس ڪيو هجي. پر ڪڏهن بہ هن کو اظهار بہ نہ ڪيو آهي، جو مان ڊاڙ هٽي سگهان. اسان جون فيمليون وقفي وقفي سان ملنديون رهنديون آهن. هن جو مڙس ۽ ٻار منهنجا ٻار ۽ گهر واري، هڪ ڊرائنگ روم يا پڪنڪ پوائنٽ تي گڏ هوندا آهن.“

اهو انسان سومري صاحب جي واسطي وارو آهي. محبتن کي ائين لڪائڻ ۽ ساهہ سان سانڍڻ ڪڏهن سنڌ جي روايتن ۾ شامل هو.

هن جو نالو لکڻ مناسب نہ آهي، ”گلاب کي ڪهڙي نالي سان بہ سڏيو هو خوشبو ۽ رنگ ۾ ساڳيو هوندو.“ (شيڪسپيئر)

سومري صاحب سان جڏهن بہ ملڻ ٿيندو هو تہ جلدي سوال ڪندو هو تہ ”ڇا ٿو پڙهين؟“ هڪ دفعي ڏاڍو اداس ۽ تتل هيس. فورن چيو مانس، ”يار ڪتابن ۾ ڇا آهي؟ اڄ ڪلهہ ماڻهن جا چهرا ۽ نيتون پيو پڙهان. بظاهر شريف ۽ پڙهيل ماڻهن جي منافقت، نگين ۽ هيرا ڦيرين وارو باب، ڏاڍو حيرت ۾ وجهندڙ ۽ دلچسپ آهي.“

سياڻو ماڻهو هو. گڏجي هلي، ايوب قادريءَ کي ڳولي ڪچهري ڪري ۽ چانهہ وغيره پي تازا ٿيا هياسين.

ٻئي دفعي بہ ائين ڦاتي پيو هيس، هن سان، ”سومرا، منهنجي ذهن ۽ اندر ۾ دوزخ واريون ڇوليون آهن. مان خاڪ ٿي ويندس. زمانو ائين ئي رهندو.“

پوءِ هميشہ چوندو هو "مون کي روز نئين دوزخ کي پار ڪرڻو ٿو پوي! شل الله رحم ڪري" ائين چئي پوءِ چوندو هو "تون بہ هڪ دفعي اندر جي دوزخ جو ذڪر ڪيو هيو."

منهنجي ذاتي راءِ آهي تہ انسان اگر هزارين سال زنده رهي، پوءِ بہ هن مانداڻ کي سمجهي ڪو نہ سگهندو. اسان جي ايڏي Approach نہ آهي. اسان جهڪڻ ۽ پاڏائڻ کان سواءِ ڪجهہ بہ نہ ٿا ڪري سگهون. جنهن ايمان جو حڪم ٿيل آهي، ائين ڪيون ۽ بهتر ٿيڻ جي ڪوشش ڪريون. پيو ڪجهہ اسان جي وس نہ آهي.

مرحوم نذير احمد سومري جو واسطو سردار الله بخش جلباڻي مرحوم سان بہ هيو. سومري صاحب کي ذاتي طور تي سڃاڻندو هيو. لاڙڪاڻي ڊويزن جو ڪمشنر جناب نظر محمد مهر صاحب، هسٽاريڪل سوسائٽي طرفان رتوديرو ۾ فنڪشن ڪرايو موضوع هيو "رتوديرو جي تاريخي حيثيت".

پروفيسر صاحب ڪمپيئرنگ ڪري رهيو هو. اسٽيج تي مهر صاحب ۽ سردار صاحب سان گڏ پيا بہ ويٺل هيا.

جلباڻي صاحب ان وقت سخت غصي ۾ اچي ويو جڏهن رتوديرو نالي پنيان مقررن رتو مل وغيره وٺڻ شروع ڪيو. بدر ابڙي صاحب چيو هو تہ "ممڪن آهي رتوديرو موهن جي دڙي جي دور جو هجي." مان اتي موجود ڪو نہ هيس. اهو جلباڻي صاحب، سومري صاحب ۽ ٻين جي زباني ۽ اخبار ۾ پڻ پڙهيو هو. سردار جواب ۾ ڳالهائڻ پيو چاهي. پر مهر صاحب هن سان حجت ڪندي چيو هو تہ "توهان ۽ مان آخر ۾ ٿا ڳالهايون، جيئن هميشہ ٿيندو آيو آهي."

جلباڻي صاحب فنڪشن ڇڏي ڳوٺ هليو آيو هو. جڏهن مان ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ پنهنجي ذاتي ڪم خاطر مليو مانس تہ امام راشدي ۽ پروفيسر تي ڏاڍو ناراض هيو. ٻہ اڍائي ڪلاڪ گفتگو ڪئي سون. موضوع ڪٿي ئي نہ رات ٿي وئي، لاچار ڪانئس موڪلائي نئون ديرو آيس. سومري صاحب کي ڳولي سمورو تفصيل ٻڌايم. آخر ۾ طئي ٿيو تہ گڏجي جلباڻي صاحب وٽ هلنداسين. قدرت جي ڪرڻي اهڙي ٿي جو اوچتو جلباڻي صاحب ڪراچي هليو ويو ۽ اتي اهڙو سخت بيمار ٿي پيو. جو وفات ڪرڻ کان پوءِ سندس مڙهہ مسو ديرو آيو. ٻہ ٽي سال لاڳيتو ڪراچيءَ جي اسپتالن ۽ پنهنجي بنگلي تي بيمار رهيو.

جلباڻي صاحب جا وڏا، سياست ۾ ايوب کهڙي ۽ قاضي فضل الله جي ويجهو هئا. اهڙي طرح جنرل ضياءَ جي دور ۾ مجلس شوريٰ جو ميمبر ۽ صوبائي

صلاحڪار ٿي رهيو. سنڌ يونيورسٽيءَ مان ماسٽرس ۽ ايل ايل بي ڪئي هئائين. اتي جيئي سنڌ وارن جي ويجهو رهيو پر Active يا عهديدار نه هيو. مرحوم عبدالحميد جتوئي، غوث بخش بزنجو امان الله شيخ ۽ شاهه محمد شاهه وارا ايم آر ڊي تحريڪ هلڻ ڪان اڳ مسو ديري آيا هئا. جلباڻي صاحب سچو جلبُ گهرائي سٺي مانيءَ جو بندوبست ڪري سٺو آڌرڀاءُ ڪرايو هو. مان اتي موجود هيس. جتوئي صاحب، شيخ صاحب ۽ شاهه محمد شاهه سان ڪچهري ٿي هئي. عبدالحميد جتوئي ته به ٿي سوال اهڙا ڪيا جو جلباڻي صاحب جي موجودگيءَ ۾ مان جواب ڏيڻ ڪان لنوائي ويو هيس. بعد ۾ امان شيخ مون کي ٻڌايو هيو ته "سابق جيئي سنڌ وارا پڇن پيا ته جلباڻي صاحب جي راڄ ۾ رهندي ڪوائين ڳالهائي ۽ سوچي سگهي ٿو."

منهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ سردار صاحب مون کي ڏاڍو ڪم آيو هو. مائٽن جا ڦڏا، نوڪريءَ جي بدلين جا چڪر، سنگت جا ڪم ڪار مطلب ته جيڪي وس ۾ هوندو هيس، اهو وڏڙن ابي ۽ چاچي جي ڪري چانهه به پياريندو هو ۽ مسئلي جي حل ۾ به مدد ڪندو هو.

سندس ننڍو ڀاءُ مير لياقت علي خان مرحوم چوندو هو: "ڪم سان آيو هوندين، ائين ڪچهري ڪرڻ لاءِ چون ته ٿو اچين؟" گڏ ڪيڏيا ۽ پڙهيا هياسين، مان مانيٽر هوندو هوس. فيٽر بوڪ بلڪل نه تاهيندو هو. استاد اهڙا هوندا هئا جو غريبن ۽ سردارن جي ٻارن ۾ ڪو فرق نه رکندا هئا. مان هن کي لم ٽپ ڪري اٿي بيهڻ ڪان بچائي وٺندو هئس. سردار صاحب ڪان گهٽو پرپرو ٿي ڪچهري ڪندا هئاسين. هاڻي ته صرف سندس ٽيون نمبر ڀاءُ امجد علي خان ئي منهنجي سڃاڻڻ وارن مان بچيو آهي. باقي سڀ نوجوان آهن. الله ڪين خوش رکي.

مسو ديري ۾ اڄ به جلباڻي قبيلي جون به شاخون جدا جدا پاڙن ۾ ويڙهن جي صورت ۾ رهن ٿيون. (1) رتاڻي شاخ (2) ڳاڙهاڻي شاخ. رتو خان جلباڻي جي پاڙي مان آهن. رتاڻي پاڙي مان ئي سردار هيو. پڳ جا حقدار رتاڻي خاندان مان آهن.

ڳاڙهاڻي، ڳاڙهو خان جلباڻي جو اولاد آهن. ٻنهي شاخن جي خاندان کي وڏڙن جون زمينون ورثي ۾ مليون. پاڪستان ٺهڻ ڪان پوءِ هندن جون زمينون به انهن آباد ڪيون. ڪجهه ڪليم ٿيا پر شروع ڪان اهي اردو وارا مسو ديري ۾ اسان ڪو نه ڏٺا. اهي سڀ سامهون جون ڳالهيون آهن. شجرن ۽ ڪتابي ڳالهين ۾ ويجبو ته تمام گهٽي ڊيگهه ٿي ويندي. پانڊي واري مقبري ۾ به دفن ٿيل جلباڻي

مرحوم آهي. هن وقت قبيلي جو موجود سردار علي نواز خان ولد الله بخش آهي، جيڪو نوجوان ۽ ڪيڊٽ ڪاليج جو پڙهيل آهي.

سومري صاحب جي زندگيءَ ۾ ڪچايون ڦڪايون هونديون. اهي نه لڪڻ جو مان ذميوار آهيان. پر ڪنهن ڏي جوابده بلڪل نه آهيان. جيئن مورخ هوندو آهي.

مان ڪوپ مان چانهه جي سپ وٺڻ جو عادي آهيان. تنهنڪري ڪوپ جا ٿلها ڪنا به چانهن پيئڻ ۾ مون کي بي مزي ڪندا آهن. سومرو صاحب بسيءَ ۾ چانهه پيئندو هو. جنهن ڪري اڪثر ڪري هن جا صاف ۽ ڪلف ٿيل ڪپڙا چانهه ۾ خراب ٿي پوندا هئا. هن جي ڪپڙن ۾ سگريٽن جا سوراخ هوندا هئا. پنج وقت نماز پڙهندو هو جنهن ڪري بوٽن سان ته حالت ڪندو هو. بوٽن جو پويون پاسو سينڊل وانگر ڪري چڏيندو هو.

هڪ دفعي نئون بوٽ وٺي آيو. اهو مون کي به وٺيو. لاڙڪاڻي مان وچي اهڙو وٺي آيس. صرف نمبرن جو فرق هيو. اهو بوٽ مسجد مان ڪو چورائي ويس. ملڻ سان بغير وقت وڃائڻ جي چيائين، "منگي هٽي چڏيئي! بوٽ چورائجي ويو. ڏاڍو ڏک ٿيو." سمجهايو مانس: "هيتري عمر ٿي اٿئي، نماز پڙهڻ جا به ڪجهه آداب آهن. بوٽ هميشه پنهنجي سامهون يا اهڙيءَ طرح پير ۾ رکجي جو چورائڻ وارو ڏهه دفعا سوچي ته مالڪ نه صرف نماز پڙهي رهيو آهي، پر بوٽ ۽ سامان جي چوڪيداري به ڪري رهيو آهي."

سائين ايوب جي وفات کان پوءِ سرور سومري (غلام سرور سومرو ڳڙهي خدا بخش پٽو) جي هوٽل تي پروفيسر سان گڏجي رهاڻ به ڪندا هياسين ۽ چانهه به پيئندا هئاسين. هوٽل وري چا آهي. هڪ بينچ جو اوپر منهن آهي ۽ هڪ اسٽول. تمام ننيڍڙي ايراضي آهي. پر سان مائٽ جي پڙي اٿس. ان بينچ جو منهن اولهه طرف آهي، ماٺهو وڏي ويندا آهن ته ان تي به ويهندا آهن. سالن کان چانهه اتي پيئندا اچون. چانهه تازي ٺهندي آهي. جيئن ڪراچي ڪلفٽن تي سمنڊ ڪناري لهرون ڏسبيون آهن. تيئن مان اتي ويهي ماڻهن جي اچ وڃ ڏسندو آهيان. ڏٺل وائٺل، اڻ ڏٺل، فقير، فقيراڻيون، هيروئني، داداگير، پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل، روزگار سان ۽ بي روزگار هر ڪو هُل هُلاڪن ۾. ڪنهن کي مرڻ جيئڻ جي ڪا پرواهه نه. بظاهر هر ڪو ڪيڏو خوش ۽ چالاڪ نظر اچي ٿو. دردن مٿان اسان ڪيئن ٽهه چاڙهي ٽا چڏيون. ايئن چو آهي؟ فنڪاري آهي يا فطرت جي تقاضا؟ پلا رڙين ڪرڻ سان حالتون تبديل ته ڪو نه ٿيون ٿين. تنهنڪري مرڪندي

وقت گذارجي تہ بهتر.

اج اڪيلو وڃي چانهن پيتم. اتي اڪيلو ويهڻ سزا سمجهندو آهيان. ويچارو ٿي پوندو آهيان. پوءِ بہ ويهي رهيس. سرور سومري کان پڇيم. پهرين چانهہ گهٽي ۾ وڪڻندو هئين. ٻڌايو هئائين، "ٻين آني ۾." هاڻي اها ڇهين روپين تي وڃي آهي. 12 پئسن واري چانهہ 600 پئسن ۾ تي وڃي آهي. پر اها ٻي آني واري چانهہ لاڙڪاڻي جي سپنا هوٽل جي چانهہ کان بهتر هوندي هئي. مون کي ياد آ، هر هر ٿري لاهڻي پوندي هئي. چانهہ جي ٿري ڇپن کي چنبڙي پوندي هئي. اڄ نج ڪير ئي ڪو نہ رهيو آهي، چانهہ جي مٿان ٿري ڪيئن ٺهي.

چاڻي واڻي سرور سان پروفيسر جو ذڪر ڪو نہ ڪيم. اڳ بہ ٿي دفعا ذڪر ڪيو اٿمانس. اڌ ڪلاڪ کن ويهي اٿي آيس.

مرحوم احمد علي شاهاڻي بہ سومري صاحب جي ويجهن صحبتين ۾ هيو. سندس ڳوٺ چوهڙ پور هيو جتان مائٽن جي جهيڙن ڪري ڏاڍو تنگ ۽ خفا ٿي، لڏڻ جو پروگرام ٺاهيائين. مون سان صلاح ڪيائين، مان نہ روڪي سگهيو مانس ۽ نہ وري همٿايو مانس تہ وارو ڪر. الائي ڪيترن ماڻهن سان صلاحون ڪيائين. نئو نئون ديرو هيڏي هوڏي، شريف ترين ٻچڙيوال ماڻهو اصل بي چين ٿي پيو هو. سومري صاحب ڳالهہ ٻڌائي تہ ڳوٺ شاهاڻي صاحب آيو ۽ مون کي چيائين تہ پير ڳوٺ ۾ جاءِ وٺي ڏي، اتي گهر ٺاهيندس. سومري صاحب جيڪو چيس، اهو مون کي ٻڌايائين، جيڪو لڏڻ مناسب ناهي. نتيجو اهو نڪتو تہ شاهاڻي صاحب، لڏڻ کان بس ڪري ويهي رهيو يا اسان سان ڳالهيون ڪرڻ ڇڏي ڏنائين. مرحوم احمد علي شاهاڻي ترت پوءِ هن جهان مان لڏي ويو. هن جا ٻچڙا اڃا اتي چوهڙ پور ۾ رهن ٿا. هو پڙهيل لکيل، عربي ۽ فارسي ڄاڻندڙ بااخلاق ۽ دو ٽوڪ جرئتمندي سان ڳالهائيندڙ چوندو هو "ادا منگي! اهڙو جهان ٿي پيو آ، جو جنهن کي چانهن پيارينديون اهو اٿڻ کان ۽ ضرور تنهنجي گلا ڪندو! نہ تہ ماني نہ وٺندس."

هڪ دفعي ٻڌايائين: "هڪڙي ماڻهوءَ کان نالو پڇيم! هن نالي کان اڳ ۾ حاجي سان نالو ٻڌايو. مان هن کي چيو تہ ادا، مان نمازي احمد علي شاهاڻي آهيان." اهڙا انسان هليا ويا. جن جون ڪيئي ڳالهيون اکين اڳيان ترن ٿيون.

سائين نجي الله صاحب سان اروڙ ۽ ڪالڪان ديوي جي (مندر) گهمڻ جو پروگرام هيو. صبح جو عبدالخالق ۽ مان سائين وٽ پهتاسين تہ شاهاڻي صاحب اتي اڳ ۾ ئي ويٺو هو. پڇڻ تي ٻڌايائين تہ: "ڳوٺ مهمان آيل آهن. سوير

پاڇي ونڻ آيو آهيان.“ اسان پوٺوهار گاڏي جي پٺين سيٽ تي ويٺاسون. شاهاڻي صاحب کي سائينءَ پاڻ سان ويهاريو تہ ”موٽي تا اچون.“ سکر، روهڙي نيٺ اروڙ پهچي محمد بن قاسم واري شهيد ٽيل (ڊنل) مسجد جا آثار ڏٺاسون. ماموئين وارو بيت زبان تي تري آيو:

هاڪ وهندو هاڪڙو پڇندي پنڌ اروڙ

ٻهہ مچي ۽ لوڙهہ سمي ويندا سوڪڙي

پوءِ جو ڏسون تہ شاهاڻي صاحب غائب آهي. ڪافي دير انتظار ڪرڻ ۽ هيڏي هوڏي ڏسڻ کانپوءِ، ان ڪانسواءِ ئي ڪالڪان ديوي جي رستي تي، جبل ڏانهن هلياسون.

ڳوٺ اچي جڏهن شاهاڻي صاحب سان ڪجهہ ڏينهن کانپوءِ ملياسون تہ ٻڌايائين تہ ”ادا، نجي الله صاحب زور آور ماڻهو آهي. لڪي ويهي رهيس. توهان ويا پوءِ بس آئي. ان تي روهڙي، سکر ۽ نيٺ ڳوٺ پهتس.“

عبدالخالق ڪنڌر صاحب، سومري صاحب ۽ منهنجي واسطي وارو آهي. منهنجي زندگيءَ ۾ اهو واحد سنجيده نوجوان آهي، جنهن سان اٿڻ ويهڻ، گهاٽائپ، حجت ۽ دل جون ڳالهيون آهن. مان وڏي واڪ چوندو آهيان: ”جيڪڏهن باقي شهرين مان ٽي اهڙا ماڻهو مون کي ملن تہ شهر جي سوشل لائيف اسان بدلائي سگهون ٿا.“ ڏاڍو سنجيده ۽ ڪاز سان سچو رهڻ وارو آهي. لالچ بنهہ نہ اٿس، هر ماڻهوءَ کي ڪم اچڻ وارو انسان آهي. هٺ جو ڪشادو. پٽن جي شهر ۾ اهڙا پنڪا ڪم ڪندو آهي، جو الامان، الله پناهہ ۾ رکندو اٿس. سنڌ بوڪ اسٽال. جڻ الائي ڪيترن ماڻهن جي اوطاق ۽ ڳڏجڻ جو ذريعو آهي. سومري صاحب کي جڏهن فون تي نہ ملندو هيس تہ اتي ايندو هو. منهنجو مڙهہ مقام اهو هئو. ڪچهري، ڪاٺ پيٺ ۽ چانهہ وغيره بہ اتي. نہ ملندو هيو مانس تہ نياپو اتي ڇڏي ويندو هو. هوبہ پاڻ ۾ بہ گهرا هئا. ڪتاب ۽ رسالا بہ ڪانئس وٺندو هئس.

بيماريءَ جي دوران مولوي عبدالرحيم ڪنڌر صاحب سان مسجد ۾ ملڻ ايندو رهندو هو. هن کان دعائون گهرائيندو هو. مولوي صاحب، عبدالخالق ڪنڌر جو وڏو ڀاءُ آهي. هيءَ سڄي فيملي فقيرن جي نالي سان مشهور آهي. عبدالرحيم صاحب، مدرسن ۾ مذهبي تعليم پڙهيل ۽ ڪميشنڊ پروفيسر آهي. وڏن کان وٺي پير مٺا جي مسلڪ سان لاڳاپيل آهن. هو تبليغ لاءِ پنجاب، سرحد ۽ دبئي وغيره تائين ويندو آهي.

سومري صاحب سان ٻين ٻه ڪيترن جو تعلق هيو ڪهڙا لکي ڪهڙا لکان؟ عاجز آهيان!

نڪتيون، تنهن جون ڳالهڙيون،
جيئن پاڻيءَ تي هنج (اياز)

زندگيءَ جي رڃ ۾ زخمي هرڻ
تا پڪارن، ڪو وڃي پاڻي پرڻ (اياز)

ادائون، صدائون بڻجي ويون
محبتون جفائون بڻجي ويون،
عجيب آهي قانونِ فطرت،
يادگيريون سزائون بڻجي ويون. (عاشق)

❊❊❊

وڻ_ راهون ۽ چاتورا

اسان شهرين وٽ پتي صاحب جون خوش گپيون بہ مشهور آهن. ايوب خان جي دور ۾ جڏهن پتو صاحب جيل مان آزاد ٿي بنگلي تي پهتو تہ سڀ راڄ وارا اچي گڏ ٿيا هئا. ياد رهي تہ شهرين خان بهادر احمد خان جي وفات کان پوءِ، پتي صاحب کي "پڳ جا وَرَ" ڏنا هئا ڇو تہ خان بهادر کي پٽاٽو اولاد ڪونہ هو.

اسان جي علائقي ۾ ان وقت "ڪوڪر" دلير، ۽ ويڙهو وغيره هئا. جنهن ڪري سدائين پوليس ۽ ڪورٽن ۾ پيا حاضريون ڀريندا هئا. يعقوب ڪوڪر اهڙي نموني جي ڪيسن ڪري مشهور هو. پتي صاحب کِلي ۽ ڏاڍي بهتر انداز ۾ سيني کي چيو تہ "ايوب خان جي هاڻي ٻيهر جيل ۾ وڌو تہ مون ۾ ۽ يعقوب ڪوڪر ۾ ڪوبہ فرق نہ رهندو." سڀ خوش ٿي مرڪيا ۽ کليا هئا. پُتي صاحب ۾ هڪ وڏي خوبي اها هوندي هئي تہ شهرين کي نالن ۽ ذاتين سان سڃاڻندو هو. هنن جي عزت ڪندو هو. ڪين توجهہ سان ٻڌندو هو.

جوانيءَ ۾ بي فڪر زندگيءَ ڪري، تول ٺاهي سڄي سنڌ پيا گهمندا

هئاسي. نئون ديري ڪري ٻاهريان ماڻهو ڏاڍي عزت ڏيندا هئا ۽ ڳالهيون ٻڌي خوش ٿيندا هئا. نوابشاهہ ڏي ڪنهن ٻڌايو تہ پتو صاحب اقتدار واري دور ۾ غلام المصطفيٰ جتوئيءَ سان اچي رهيو هو. هڪ گريجوئيٽ نوجوان ٻنيءَ مان رونبي مان نڪري رستي تي گاڏي روڪرائي، پتي صاحب کي درخواست ڏني. پتي صاحب کي چيائين تہ گريجوئيٽ آهيان. پتي صاحب چيس تہ وليم ورڊس ورٿ جي شاعري ٻڌاءِ. نوجوان شروع ٿي ويو ۽ پتو صاحب ٻڌندو رهيو. پتي صاحب هن کي ايس. ڊي ايم بڻائي ڇڏيو. هو ان معاملي ۾ ڏاڍو فياض هيو.

وليم ورڊس ورٿ انگريزي شاعر کي "فطرت پسند" شاعر سڏبو آهي.

پتو صاحب چوندو هو: "هنن کي نوڪري ڏيو ڪم ڪرڻ پاڻهي سکي ويندا."

پتا، نواب ۽ جاگيردار رهيا آهن. هو سرڪاري نوڪري يا وزارت وغيره ڪرڻ پسند نہ ڪندا هئا. جڏهن پتو صاحب وزير ٿيو هو تہ خان بهادر هُن کي چيو هو تہ وزارت نہ وٺ، هتي کھڙي ڪوٺ اٿئي. پر پتي صاحب جواب ۾ چيو هيس تہ "توهان وڏڙا آهيو. دُعا ڪريو. جيستائين قسمت ساٿ ڏنو." هي سينہ بہ سينہ ٻڌل ڳالهہ آهي. الله ج وڌيڪ بهتر ٿو ڄاڻي.

1973ع واري ٻوڏ کان پوءِ جيڪا پهرين عيد آئي تہ اسان سڀ نماز کان پوءِ بنگلي تي هليا وياسون. هڪ شهر جي معزز پتي صاحب کي عيد مبارڪ ڏيندي ٻوڏ فنڊ لاءِ چيڪ ڏنو. پتي صاحب نالو پڇيس. هن ماڻهوءَ جي ڪا شڪايت پهتل هئي. نالو ٻڌي پتو صاحب ڳاڙهو ٿي ويو. سامهون بيٺل شخص سمجهي ويو ساهہ سُڪي ويس، ٻانهون ٻڌي معافي ورتائين ۽ رونق وري خوشگوار ٿي وئي هئي.

1973ع جي ٻوڏ کان پوءِ، پتي صاحب نئون ديرو ٻاءِ پاس ٺهرايو هو. گوڏ، گنجي يا صاف سترا ڪپڙا پائي، ٻاءِ پاس تي اٿين هليو ويندو آهيان جڻ اُتي ڪو منهنجو انتظار پيو ڪري. اڪيلائپ ۾ نئون ديري جو ماضي، منهنجي آڏو اٿين ايندو آهي جيئن جوانيءَ جو جوڀن.

اسان سنڌين جو معاشرو برائين ۽ گندگين جو ڍير بڻجي ويو آهي. اسان جو سون جهڙو ڪلچر ۽ سنايون، اسان جي آڏو پور پور ٿي رهيون آهن. سڀ سنڌي تماشائي، اعليٰ قدرن ۽ آدرشن تان هٿ کڻي رهيا آهيون. فڪري طور سنڌ هارائي رهي آهي. اسان منجي رهيا آهيون. اسان جون مخالف قوتون منظم ۽ سگهاريون ٿي رهيون آهن ۽ اسان ڪمزور ۽ ڇڙوڇڙ ٿي رهيا آهيون.

پتو صاحب جي 1973ع جي آئين وقت، بلوچن ۽ پٺاڻ اڳواڻن پڙ ڪيو

هو. ڀُٽي صاحب، سائين جي. ايم. سيد جي معرفت اهو چئي قائل ڪيو تہ "ﭘﻬريون سنڌي اقتدار ۾ آيو آهي ان کي مضبوط ڪريو." پاڪستان جي اڻ لکيل اها تاريخ آهي تہ ان سائين جي ايم سيد جي چوڻ تي ولي خان ۽ غوث بخش بزنجي وارن 1973ع جي آئين جي تائيد ڪئي پر ان مرحلي گذرڻ کانپوءِ ڀُٽي صاحب، اسٽيبلشمينٽ جي چوڻ تي پٺاڻن ۽ بلوچن کي اقتدار کان الگ ڪري، بلوچستان تي فوجي ايڪشن جو حڪم ڏنو. ائين ڀٽو صاحب پاڪستان پاليٽڪس ۾ اڪيلو ٿيندو ويو. ان فوجي ايڪشن ۾ عطاءُ الله مينگل جي پٽ اسد مينگل جي لاش جو اڄا تائين ڪو پتو نہ پيو آهي.

هن وقت پٺاڻ انٽرنيشنل سياست ۾ پيسجي رهيا آهن. بلوچ آزاديءَ جي راهہ تي کلي ڳالهائي رهيا آهن پر اسان سنڌي، پ پ جي ووٽن تي سنڌ اسيمبلي جا سنڌي ايم. پي. اي، رحمان ملڪ ۽ فاروق ايچ نائڪ کي سنڌ جي ڪوٽا مان سينيٽر چونڊي رهيا آهيون. ﭼﺎ پ پ وارن وٽ سنڌ مان سنڌي ڳالهائيندڙ کُٽي ويا آهن جو ٻين صوبن جي ماڻهن کي چونڊي رهيا آهن. ڪيڏي نہ افسوس ۽ ڏک جي ڳالهہ آهي.

ڀُٽي صاحب کان پوءِ ٻہ مارشل لا، پاڪستان ۾ لڳيون پر آئين کي ختم نہ پر معطل ڪيو ويو. سبب اهو آهي تہ سنڌي، بلوچ ۽ پٺاڻ سِڌا ڪونہ ٿيند اچو تہ ٽيئي صوبا گڏجن تہ بہ پنجاب جا ميمبر گهٽ ٿا ٿين.

1973ع واري ٻوڏ ۾ سکر بئراج مان 12 لک ڪيوسڪ پاڻي وهيو هو. پُﻝ پاڻيءَ جي دٻاءَ ڪري لُڏي رهي هئي جنهن ڪري درياءَ جي ڪاٻي ڪپ کي روهڙيءَ کان مٿي بند لڙهي ويو هو. سڄو ڪچو ٻڏي ويو هو. ڳوٺاڻا ڪچي وارا سامان ۽ مال سميت پَڪي تي نڪري آيا هئا. ڀٽي صاحب وڏو سامان ورهاست لاءِ موڪليو هو. گيهہ، چانورن، اٽي، دالين، ڪنڊ ۽ صابڻ وغيره جون ٽرڪون موڪليون هيون. ڪجهہ غريب غربن کي مليون ڪجهہ ﭘﺎنڊن ۽ ٻين هنڌن ڏانهن منتقل ٿيون. ماڻهو راتو رات "لک پتي" هيرا ڦيريءَ ڪري تي ويا. ان وقت ممتاز علي ڀٽو سنڌ جو وزير اعليٰ هيو. ريڊيو تي هُن جا اعلان هئا تہ "اتر وڃو." پر ڪير ٿو گهر ڇڏي

رائيس ڪئنال کي ساڄي ڪپ کان ٽوڙيو ويو. نئون ديرو ۽ شگرمل کي ائين بچايو ويو هو. ان ٻوڏ 1942ع کان پوءِ وڏي تباهي آندي هئي. پر ڀٽي صاحب ۽ ممتاز خان ڀٽو جي ترت ڪميونيڪيشن ڪري گهٽڻ جي واهر ٿي هئي. حڪومت پاڪستان کي وڏو مال امداد طور مليو هو. سنڌ ۾ 1942ع واري ٻوڏ

”چتي ٻوڙ“ ڪري مشهور آهي. ڪافي ملڪيتن ۽ فصلن جو نقصان ٿيو هو.

هن ڌرتيءَ تي ازل کان ڪو وهنوار ائين پيو هلي. شريف پيو سنڄجي ۽ بي ايمان پيو عياشيون ڪري. هينئن اسان سڀ ايماندار ۽ سچا آهيون پر وقت اچڻ تي ”ايمان، مهمان ٿيو وڃي.“ ۽ هرهڪ پيو پڪاري ”يا بي ايماني! تيرا آسرا.“ ٻوڙ جي ورهاست اکين سان ڏٺي ۽ گهڻو ڪجهه ماڻهن جي واتان به ٻڌو. الله سڀني کي معاف ڪري.

انساني زندگي به عجيب آهي. هر ماڻهو پيچيده ۽ عجوبو آهي. پنهنجي زندگيءَ جو سفر به سمجهه ۾ ڪونه ٿو اچي ته هي سڀ ڇا آهي؟ ڇو آهي؟

جيترو سوچجي ٿو اوترو وائڙو ٿي منجهي پئجي ٿو.

غلام حسين ڪٽپر ۽ غلام سرور ناريجو دوست آهن ۽ ويجهو رهيا آهيون. بغير منافقي جي هڪٻئي سان بحث مباحثا ڪندا آهيون. ڪڏهن ڪونه ٿهيا آهيون. اسان جڏهن بحث ڪندا آهيون ته ٻڌندڙ بيزار ٿي پوندا آهن پر سڀ ڪجهه سمجهندي به اسان مڙندا ڪونه آهيون. ڪٽپر صاحب، پڙهيل لکيل، خشڪ مزاج انسان آهي. هو سوشل ايترو نه آهي جيترو غلام سرور ناريجو. ناريجو ملهه ۽ ڪوڏي ڪوڏي راند به ڪندو هو. هو ننڍين، وڏن ۽ پوڙهن جو يار آهي. هن جي ڪچهريءَ جي ڍماڻ هرهڪ ڪندو آهي. مون کي به وڻندو آهي پر بحث ۾ ٽڪائي وجهندو آهي ۽ ڪا ڳالهه نه مڃيندو آهي.

هو ٻئي چوندا آهن ته تهذيبن جي اٿل پٿل، فاتح ۽ مفتوح، ڪلچر ۽ ٻولين وغيره ايتريون اهم نه آهن. انساني لڏپلاڻ اتر کان ڏکڻ طرف ٿي آهي. سينٽرل ايشيا وارا افغانستان، هندستان، برما ۽ سيلون کان ٿيندا هر هنڌ پکڙيا آهن. مان سيڌو سادو سنڌي منجهي پوندو آهيان ۽ هنن کي چڙي چوندو آهيان، ”توهان مون کان سنڌيت نه کسيو.“ دوست ٿيو يا نه ٿيو توهان جي مرضي. وڏا پڙهيل لکيل الائي ڇو ”چريا“ ٿي پوندا آهن.

سنڌ ۾ واهن ۽ شاخن جي ڪپن تي ڏاڍي وڻراهه هوندي هئي. اها وڻراهه ايريگيشن وارن جي محنت هئي. 1970ع کان پوءِ انهن ۾ وادي پئي آهي ته سڄي سنڌ ”تارين“ کان خالي ٿي وئي آهي. اربن ڪربن جو ڪاٺ، فوجي، پوليس ۽ چڱا مڙس وڍرائي ويا ۽ ڪجهه ٻگڙن جي مُٺ قيمت تي نيلام ڪيا ويا. ائين وڻ ۽ سندن ڇانوءَ سنڌ جي سونهن اسان جي سامهون اجڙي وئي. هاڻي جو گرمي پد 53^0، کان 54^0 تي پهتو آهي اهو وڻن ۽ ٻيلن جي واڍيءَ جو نتيجو آهي. اسان نئين ديري وارن دادوءَ ۽ رائيس ڪئنال جون شاهي تاريون ڏٺيون ۽ هاڻي رڳو

ويراني آهي. نئين ديري مان دادوءَ ڪئنال تي ڇانورن ۾ پارٽيون ڪبيون هيون. رانديون، ڪائڻ پيئڻ، ابتيون سبتيون ڳالهيون پاڻيءَ ۾ ٽبيون ۽ دوستن سان مشڪريون.

اسان رائيس ڪئنال تي نہ ويندا هئاسين ڇاڪاڻ تہ رائيس ڪئنال جو هڪ تہ پيٽ وڏو آهي، پيو تيز وهڪرو اٿس. مير واهہ ۽ دروازن ۾ ڦاسي پوڻ جو بہ خطرو هوندو هو. ان ڪري دادو ڪئنال تي پارٽيون ٿينديون هيون. هاڻي ويراني ۾ اُس آهي ڇو تہ وڻ وڍجي ويا آهن. پيا پوڪجي نہ سگهيا آهن. ڏکيو ڪم آهي نہ!!

شادي ڪرڻ سولي، ٻارن جي ذميواري نڀائڻ ڏُکي. محبت ڪرڻ سولي، نڀائڻ ڏاڍي ڏُکي. ليڪ ٺيڻ سولو پر ريسرچ ڪرڻ ڏکي. شاعر، اديب، دانشور، فلاسافر وغيره جو شوق ٿيڻ هڪ ڳالهہ، ماڻهن تائين ڪنهن لڪٽيءَ ۽ نظريي کي پهچائڻ ٻي ڳالهہ آهي.

دنيا جون روايتون سچ ۽ چنڊ وانگر اسان جي سامهون آهن. اديب، دانشور ۽ فلاسافر پنهنجي قوم جو نمائندو هوندو آهي. هِن جي عزت ۽ احترام سچي قوم جي باقي ماڻهن کان مٿانهون هوندو آهي. ڇو تہ هو ڏاڍو بهادر غيور ۽ غيرتمند هوندو آهي. هو حق ۽ سچ جي واٽ تي، هماليہ جي پهاڙ وانگر لڳندو آهي. هو لالچي، مڪار بي ضمير، وطن فروش، ظالمن دلالن ۽ بي ضميرن کي چئليج ڪندو آهي، مٿجي ويندو آهي پر ڪا طاقت هن کي ڊيڄاري يا جُهڪائي نہ سگهندي آهي. هو قوم جي مستقبل جو اونو ۽ درد رکندڙ هوندو آهي.

جڏهن قوم جو اديب لالچي، ڪوڙو مڪار ۽ سازشي بڻجي آرام جي زندگي گذاريندو آهي تہ "سنڌ وارو معاشرو" پروان چڙهندو آهي. قوم جو مستقبل اونداهو ۽ مايوس نظر ايندو آهي. مرشد لطيف چيو آهي:

ڪاتيءَ ڪونهي ڏوهہ، ڳن ويندڙ هٿ ۾،
ٻسيو پر عجيب جي، لڇيو وڃي لوهہ.

هن شعر ۾ "ٻسيو پر عجيب" تي زور (Stress) ڏنل آهي، تنهن ڪري هر سنڌي شاعر ۽ عالم کي، اخلاق ۽ سٺي ڪردار کي ڇڏڻ جي اجازت نہ ٿي ڏئي سگهجي. بي عمل عالم ڏاڙيل کان بہ وڌيڪ خطرناڪ آهي.

اديب، دانشور ۽ ڏاهي لاءِ مجبوري نہ هوندي آهي. هو قوم جو ناڪئو آهي. قوم جي ٻيڙي تارڻ هن جي ذميواري آهي. يا علم ۽ دانش تان هٿ کڻي يا موت جي مُنهن ۾ اکيون ملائي، امر ٿي وڃي.

اديب هاڪاري يا ناڪاري نہ ٿيندا آهن. ناڪاري اديب آقائن جا دلال هوندا آهن، هو پگهاردار ٿيندا آهن. جيڪي قوم جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻبا آهن.

اسڪالر هاڪاري ٿيندو آهي. هن جو مرڻ جيئڻ قوم سان هوندو آهي. دنيا ۾ ترمنالاجيءَ طور "Think Tank" جو محاورو استعمال ٿئي ٿو. ڪشميرين ۽ فلسطينين جي "ٿنڪ ٽينڪ" انڊين ۽ اسرائيلين جي ٿنڪ ٽينڪ کان الڳ بنيادن تي سوچي ٿي. اهڙي طرح پاڪستاني ٿنڪ ٽئنڪ, پنجابي ٿنڪ ٽئنڪ, اردو ٿنڪ ٽئنڪ کان "سنڌ ٿنڪ ٽئنڪ" الڳ هجڻ گهرجي. سرڪاري ملازم مظلومن جا ٿنڪ ٽئنڪ بڻجي نہ سگهندا آهن. جيڪڏهن بڻبا آهن تہ سنڌ وانگر ناڪام ٿيندا آهن. سواءِ ابراهيم جوئي صاحب جي, باقي سڀ پگهارن تي ڪم ڪندا آهن."

آمريڪي ٿنڪ ٽينڪ جي پاليسي فلسطين لاءِ جدا ۽ اسرائيل جي حمايت ۾ آهي. عراق يا افغانستان لاءِ جيڪي هنن جون پالسيون آهن اُهي جڳ جهان جي آڏو آهن.

فردوسي, ايراني قوم پرست شاعر آهي. محمود غزنوي درهمن عيوض هُن کان شاهنامو لکرايو. جڏهن پئسا نہ مليس تہ ڪاوڙجي هليو ويو. مرشد لطيف مفت ۾ شاعري ڏني, ٻولي ۽ سنڌ کي امر ڪري ويو پر اسان ڇا پيا ڪريون. ڪيڏي نہ ڏک ۽ افسوس جي ڳالھ آهي. پگٽ ڪبير چيو آهي, "جيڪو قوم سان سچائيءَ سان پيار ڪري ٿو ۽ ان تي پاڻ فدا ڪرڻ تائين قائم رهي ٿو, اهو ئي عالم, اديب ۽ عزت لائق آهي."

سنڌ ۾ بہ اهڙو "يوم الحساب" ايندو جڏهن سياستدانن سان گڏ عالم ۽ اديب بہ مجرمن وانگر ڪٽهڙي ۾ بيهندا. ڇا اسان سنڌين جو ڏٽي سائين نہ آهي؟ الله واڳ ورائيندو."

"ڇج ۾َ قطاران, ساٿ چڙهندو لڪين." لطيف رحہ

سنڌ ۾ پنج لک شاعر آهن, (ڪاوش رپورٽر) هزارين نثر نويس آهن. سجاڳي ۽ سڪون ڪٿي آهي؟

چين جو چواين لائي, غلام محمد ٻئريج تي آيل هيو. حيدر بخش جتوئي سنڌ جي هارين کي وٺي اتي اُن سان مليو. ڪامريڊ . چواين لائيءَ کي چيو تہ "سچي سنڌ جا هاري مون سان آهن."

چواين لائيءَ انگريزيءَ ۾ چيس,

"Where is revolution Comrade?!"

"ڪامريڊ انقلاب ڪٿي آهي؟"

سنڌ ۾ انڌير نگري لڳي پئي آهي, هي ٻڌيا آهن اديب ۽ دانشور, پنهنجون

روشنيون مٽايو! نہ تہ سنڌ ڌرتيءَ ۾ لهندي ويندي، سڀ غرق ٿي ويندا سون. دنيا ۾ عبرت لائق بڻجي ويندا سون.

سابق صدر مشرف چيو تہ "سنڌي نا اهل آهي." هر بلوچ رڙيون ڪري چوي ٿو تہ "اسين مري ويندا سون پر توهان جي آڻ نہ مڃينداسون. سنڌين سان جيڪو حشر ڪيو اٿوَ اهو اسان جي آڏو آهي. اسين بلوچ آهيون، سنڌي نہ آهيون."

سنڌين سان 1947ع کان وٺي حڪمرانن جي ساڳي روش رهي آهي.

ڳالهيون ڪري تہ پوريون ڪيون سين، مگر اڃا،
ڪا ڳالهہ دل ۾ آهي، جا پوري نہ ٿي سگهي آهي.
(شيام)

رکي نگاهہ ۾ نڪتس مگر ٻُڌايان ڇا،
وڃائجي وئي مون کان تہ واٽ ۾ منزل!
چڙهيو هوائن تڪو طوفان، رخ مٽيو غوراب،
نظر نہ هاڻ اچي دور تائين ٿو ساحل.
(شيام)

قدرت واري جو ڪرم آ، مان سنڌ ۾ رهان ٿو. پر "شيام" جي جذبن کي سمجهان ٿو. ڪنهن کي ڦاهيءَ تي چاڙهجي پر وطن ۾ مٽيءَ کان شل! ڪو ڌار نہ ٿئي. ها! غدارن لاءِ اهڙي سزا قانوني شڪل ۾ ضرور هئڻ گهرجي.

شيام هند ۾ سنڌ جو مقبول شاعر رهيو آهي. سڀ ڪجهہ دُنوي سهوليتون ۽ آسائشون هوندي بہ پنهنجي جنم ڀوميءَ لاءِ سڄي عمر تڙپندو رهيو آهي. مٽيءَ جو مقام ۽ حيثيت آهي. جتي ماڻهوءَ جي "آورَ" پوريل هوندي آهي. اُن مٽيءَ جي سڌ ۾ سڪ ڪري بي اختيار "شيام" چيو هوندو.

الائي ڪهڙي مهل، ان مان 'شيام' نڪتاسين،
وطن ورڻ تہ ڇا، سرحد ڏسڻ نصيب نہ ٿي.

سيد غلام نبي شاهہ سان واقفيت آهستي آهستي دوستيءَ ۾ تبديل ٿيندي وئي. اميد علي ڪنڀر کان پوءِ مونکي هو ان ڪري وڌيڪ وڻيو هو جو هُن ٻُڌايو هو تہ انگريزي پڙهڻ دوران جيڪو ڪتابن، بوڪن ۽ پينن وغيره جو خرچ ايندو هو اِهو گهر وارا تڪليف سان ڏيندا هئا. ٿورو ٽائيم پارٽي ۾ شام جو محنت ڪري ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪمائي وٺبو هو. اهڙي نموني مئٽرڪ 1968ع ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪئي هئائين. ڪاپي اُن وقت هوندي ڪونہ هئي. بعد ۾ ڪراچيءَ هليو ويو. اُتي يو.بي.ايل ۾ ڪلارڪيءَ لاءِ انٽرويو ڏنائين ۽ ميرٽ تي چونڊجي ويو. يو بي ايل ۾

آفيسر مقرر ٿيڻ کان پوءِ منهنجي هن سان واقفيت ٿي. 25_30 سالن کان مون کي ڊائري ۽ ڪئلينڊر ڏيندو آيو آهي. پينٽ شرٽن، ڪوٽن ۽ واسڪيٽن جو شوقين، مهانگيون شيون خريد ڪرڻ هُن جو مشغلو رهيو آهي. ڳالهائڻ ۾ بي رخو ۽ بي پرواهه سچ اهڙو چوندو جو ٻڌندڙ چڙيءَ بہ هٽي نہ سگهندو. هُن جي طبيعت ناريل وانگر آهي ٻاهران سخت، اندران پاڻيءَ وانگر نرم.

هو پنج وقت نماز جو پابند ۽ حرام جي پئسن کان پري رهندو آيو آهي. هِن سان جيڪي ڪم ڪندا آهن، اُهي ٻڌائيندا آهن تہ مهيني ۾ اسٽيشنري وغيره لاءِ جيڪي پئسا ملندا اٿس اُهي بچائي واپس بينڪ کي ڏيندو آهي. سندس جونيئر دوست آفيسر ٻڌجي ويا پر هي پنهنجي حال ۾ خوش. سڀ سندس عزت ڪندا آهن. بينڪ طرفان گاڏي مليل هئس. ڪريڊٽ آفيسر طور ڊيوٽي پوري ڪري هن وقت ايل. پي. آر تي آهي. آرام ۽ سُڪون سان وقت گذاري پيو. ٻوٽن سان دلچسپي اٿس.

سکر خريداريءَ لاءِ گڏجي ويندا آهيون. اڪيلو نہ ويندو آهي. ڪراچي سڄي گهميل اٿس، اتان اڪيلو ٿي ايندو آهي. شايد جوانيءَ ۾ اتي عشق ۾ پيرين پنڌ سڀ ڪجهہ ڏسي ڇڏيو اٿائين. چوندو آهي سکر سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي. پلجي ويندس.

هو منهنجو پسنديده يار آهي، هُن سان ڪوشش ڪري گهٽ بحث وغيره ڪندو آهيان. هُن جهڙي سادگي ۽ سچائي، مون کي ٻين ۾ نہ ملندي آهي. ڏاڍي نفيس طبيعت جو مالڪ آهي. جلدي ناراض ٿيندو آهي ۽ بعد ۾ سڀ ڪجهہ وساري ڇڏيندو آهي. آفيسرن ۽ پنهنجي محلي ڪانسواءِ ٻين سان گهٽي ڪونہ پويس. ٿورا دوست اٿس. بينڪ آفيسر هئڻ ڪري ادب، شاعري ۽ ٻيا ڪتاب ڪونہ پڙهي سگهيو آهي. هاڻي ٽائيم اٿس، سنڌي ادب پڙهڻ لاءِ ڪيس راضي ڪندس.

اسان ڏاڍي وڏي خطري ۾ آهيون. جو تہ ٻولي، ڪلچر، روايتون، ملڪيتون ۽ اقتصادي وسيلا، پاڻي ۽ تاريخ وغيره وارا مسئلا پنهنجي اهميت وڃائي رهيا آهن. هر ماڻهو مفادپرست ٿي ويو آهي. ٻين جو حق طاقت جي زور تي ڦٻائڻ، هيراڦيري ڪرڻ، ميرٽ ۽ اخلاق کي نظرانداز ڪرڻ، معاشري جو ڪو مسئلو نہ رهيو آهي. هرهڪ ڪار، بنگلو، بئنڪ بئلنس، مطلب تہ آسائش طلبي ٿو. اهي شيون هٿ ڪرڻيون آهن. حلال ۽ حرام، اخلاق ۽ بداخلاقي وارا موضوع ئي نہ رهيا آهن. جيڪي جماعتون سنڌ جي مسئلن کي اهميت ڏئي رهيون آهن. انهن کي ٻڌڻ لاءِ اڪثريت سنڌين جي تيار ئي نہ آهي.

اپريل ۽ مئي جي مهينن ۾ سنڌ سان ملحق بلوچ ۽ بروهي رهندڙ

بلوچستان جا قبيلا هر سال نقل مڪاني ڪري سنڌ ايندا رهيا آهن. سنڌ سرسبز ۽ پاڻيءَ واري آهي، ائين هنن جو مال مرڻ کان بچي ويندو آهي. ايندڙ موسم لاءِ سنڌ مان محنت مزدوري ڪري اناج واپس پنهنجي وطن کڻي ويندا هئا. ائين سوين سالن کان اهو سلسلو هلندو پيو اچي. 1970ع کان پوءِ وڏي تعداد ۾ اهڙن لاڏائو قبيلن جا سنڌ ۾ ڳوٺ ٺهي ويا آهن ۽ اُهي هٿيار ۽ منشيات وڪڻي سنڌ جون زمينون خريد ڪري رهيا آهن. پڙهي نوڪريون ڪري رهيا آهن ۽ جرم به ڪري رهيا آهن. ڪجهه ماڻهو پاڪ صاف زندگي به گذاري رهيا آهن. پر اُهي بلڪل ٿورائيءَ ۾ آهن.

رتيديري جي پرسان مرڪياڻي زميندار هوندو هو. اُن کي خبر پئي ته ڪو پاڳ ناڙيءَ پاسي اچي، لڏو لاهي ويٺو آهي. روڊ رستي پاڳ ناڙي رتيديري کان گهڻو پنڌ پري آهي پر مون کي ياد آهي ته ننڍي هوندي اسان جي ڳوٺ مسوديري جي رند قبيلي جا ماڻهو ڏور ڏڳا ڪاهي پنڌ، ڳڙهي خيري وغيره کان اوڏانهن ايندا ويندا هئا. سائين چيزل شاهه جي ميلي تي فتح پور به پنڌ ايندا ويندا هئا. اوتان هوا چي جوئر، ڪارڪون، نر شهارا ۽ ننڍڙا ڪتڙا منڙا سُڪل ڳاڙها پير آڻيندا هئا. انهن پيرن کي جاڳوري پير يا ان سان ملندڙ جلندڙ لفظ سان اچاريندا هئاسي. مرڪياڻي زميندار گهوڙيءَ تي چڙهي انهن سان ملڻ ويو. ان خاندان ۾ هڪ خوبصورت نوجوان ڇوڪري هئي. ان ڇوڪريءَ کي ڪيئي ماڻهن شاديءَ لاءِ آڇون ڪيون پر ڇوڪريءَ صرف هڪ شرط وڌو "مُنهنجي اُنين ۽ رڍن کي پاڻي آڻي پياريو. آءُ ان جي ڪنوار ٿينديس." نوجوان الهڙ ڇوڪريءَ بغير تعارف ۽ ڳالهه ٻولهه جي ان مرڪياڻيءَ کي به ساڳيو پيغام ڏنو. رتيديري ۽ آسپاس سينه به سينه هيءَ ڳالهه مشهور آهي.

"مرڪياڻي پنهنجي راڄ وارن دوستن زميندارن جي هارين وغيره کي ڪوٺ ڏئي سکر واهه مان، شاخ ڪوڏارين تي ڪيرائي ان خاندان جي مال تائين سنڌوءَ جو پاڻي پهچايو. بعد ۾ مرڪياڻي اجرڪ اُوڍي، گهوڙيءَ تي چڙهي پاڻيءَ سان گڏ اتي پهتو. جانورن پاڻي، پيتو. نياڻي ڪنڌ جهڪائي پنهنجي خاندان سميت، مرڪياڻيءَ وٽ پهچي چيائين ته "واعدي سميت، مان تنهنجي آهيان، سڀ رسمون ادا ٿيڻ گهرجن.

مرڪياڻيءَ اجرڪ لاهي، نياڻيءَ کي اوڍائي چيائين ته، "مردن سان هاٿ (ضد) نه هٽندي ڪري اڄ کان تون منهنجي نياڻي آهين. اُها آفاقي سنڌ اُڏامي وئي. تخم مٽجي ويا، سنڌ جا قدر لٽجي ويا. (تخم تاثير، صحبت اثر). سنڌ جي

صحيح ۽ سچي تاريخ قلمبند ٿيڻ گهرجي ڇرجي تہ هونءَ بہ ويا آهيون.

نئون ديرو شهر جي سوشل لائيف ۾ راڳ رنگ، والي بال جون ٽورناميـنٽـون، ملهون، ڪوڏي ڪوڏي، ونجهہ وٽي ۽ ڏيٺي ڏڪر جهڙيون رانديون ٿينديون هيون. نئنديا پار موسم آهر ڇڪريون، چدا ۽ لغڙ وغيره اڏائي شوق پورو ڪندا هئا.

ڪڪڙن جون ميلون، تترن جي ٻولڻ جا مقابلا، ڏاندن جي گـوءِ ۽ گـهـوڙن جي ڊوڙ بہ ٿيندي هئي. غلام سرور ناريجو علي مردان پٽو جيڪو خوشحال گـهـر جو ڏاڍو خوبصورت نوجوان هوندو هو. ماڻهو هن جون ٽنگون ۽ پٺي ڏسڻ لاءِ اچي گڏ ٿيندا هئا. محمد علي ڪَلي، گهري سانوري رنگ جو منهنجي پاڙي ۾ رهـنـدو هو. هو ڏاڍي بهترين ڪوڏي ڪوڏي کيڏندو هو. باڪسر محمد عـلـي جي نـالـي ڪري ڪَلي سڏيندا هيا سونس. هو صحتمند ۽ طاقـتـور هـونـدو هـو. ان وقـت پهرين جوڙ ۾ ”ڊبو شيدي“ راند ۾ سوپارو نالو هو ان نسبت سان هن کـي ”ڊبـو“ بـہ سڏيندا هئاسي. محمد حيات لوهر وارن جو مائٽ هو. عباسي ذات هيس. پـولـيـس ۾ پرتي ٿيو ڪٿي رهي ٿو اها هاڻي خبر نہ آهي.

دادو ڪئنال تي پڪنڪ تي هڪ دفعي ٽاڪومل ڪـپـڙي واري ڪـوڏي ڪوڏي ۾ مون کي ڏاڍو ڏڪ هنيو. ان کان پوءِ ملهہ ۽ ڪوڏي ڪوڏي کيـڏڻ ڇـڏي ڏنم. ”ٽاڪو“ ڏاڍو سهٽو ۽ صحتمند هو بعد ۾ هو انڊيا هليو ويو. رانديـن ۾ طـاقـت ۽ فن، ٻئي اهميت رکن ٿا.

نئين ديري جي چوڏاري، مسوديري جي ڳوٺاڻي زندگيءَ ۾ مان جنت جـهـڙي زندگي گذاري آهي. ڳيرن جي گهوگهو تترن جي پير پير پڏر، جهرڪن جي چـون چون، ڪانون جي ڪان ڪان، هيڙهن جي هل هنگامـن جـو آواز طـوطـن جـون لاتيون ۽ نر بلبن جو مادين پٺيان ڊڪڻ جهڙا نظارا روز ڏسبا هئا. سنڌ ۾ ٻاهـريـان ماڻهو تہ خير آهن ئي آهن پر گ.هہ اسڪول ماهوتا ۾ ٻاهر گهمي رهيو هـئـس تـہ بربلن جو جوڙو وينل ڏٺم. حاجي پٽيوالي کي سڏ ڪري هن کان پڇيم. هُن ٻڌايـو تہ هي ايراني آهن سنڌي نہ آهن. سنڌي بربلي جي پڇ هيٺان ”ڦـڪـي“ رنـگ جـو نشان آهي جڏهن تہ هِن کي ”گلابي نشان“ آهي. اهڙي طرح پـنـجـاب جـي مـاڪـي پهتي آهي جيڪا ڏنگي ٿي تہ ماڻهو بي هوش ٿي وڃي ٿو. ڪٿي تہ ڊور ۽ مـاڻـهـو مري بہ ويا آهن. ماهوتا هاءِ اسڪول جو اسٽاپ ”هيرا واهہ“ سڏبو آهي. واهہ هاڻـي ڪونہ آهي، واهڙي بہ نہ آهي. ٿاڻي جي پٺيان باغن ۾ اسـڪـول آهـي. اُتـي جـنـت جهڙي ماحول ۾ پڙهائڻ جو پنهنجو لطف آهي. مون کي گمان آهي تہ هيرا واهہ جو مُنهن گهاڙ واهہ مان هوندو. ٿاڻي جي ذڪڻ ۾ گهاڙ واهہ جا آثار اڄ بہ آهن صرف باغ

ٽپيو تہ گهاڙواهہ ڏسبو. پرسان مقام وٽان بہ گهاڙ واهہ ڏسي سگهجي ٿو. ان مقام سان گڏ ڏکڻ طرف وڏو دڙو آهي. اهو قلعو چون ٿا جيڪو پراڻي "ماهوٽا" کي چوڏاري هيو.

هڪ گل قطار پئونر تہ، هڪ پئونر، گنج گُل،
هِن باغ جي بهار جون کهڙيون کچيون کيون
(استاد بخاري)

يوناني ديو مالائي قصا ۽ ڏند ڪٿائون اڄ بہ منهنجو توجهہ ڇڪي وٺنديون آهن. ٿورا ماڻهو راسپوٽين ۽ ميڪاولي ٻڌبا آهن نہ تہ ڪتابي دنيا ماڻهوءَ کي مهذب ۽ سڌريل ٻڌائيندي آهي. مظلوم ماڻهو ٿئي تي ظلم نہ ڪري سگهندو آهي. اخلاق ۽ مذهبن جون حدون جت ڪٿ اورانگهجي رهيون آهن. تڏهن ڌرتيءَ تي ظلم وڌي ويو آهي. ملڪي ۽ بين الاقوامي قانون هارائي ويا آهن. ڪجهہ ٿيڻ گهرجي. ظالمن کي لغام اچڻ گهرجي پر صرف ڳالهين مان ڪجهہ ٿيڻو نہ آهي. بديءَ کي مٽائڻ لاءِ "ڪَنڌُ" گهرجي. رت جي ريج مان نيڪيءَ ۽ انصاف ڦٽندا آهن.

وزير علي شيخ، نئين ديري جو پهريون اخباري رپورٽر هو. بعد ۾ غلام عباس ڏوڪيءَ اهو ڪم سنڀاليو. عبدالخق ڪنڌر بہ اهو ڪم ڪيو. سڀ مفت ۾ خبرون موڪليندا هئا. هاڻي پريس ڪلب آهي ڪافي رپورٽر آهن پر خبرن موڪلڻ لاءِ ڪجهہ "ونڊ" ڪرڻو پوندو آهي ڇو تہ اخبارن جي مالڪن وٽان هنن کي ڪجهہ ڪونہ ملندو آهي.

بشير اردو ميڊيم وارو سڄي شهر ۾ اخبارون پهچائيندو هو. 90ع واري ڏهاڪي ۾ ڪراچيءَ ويو تہ عبدالخالق ڪنڌر کي اخبارون حوالي ڪري ويو. هاڻي هن جا ملازم اخبارون ورهائيندا آهن.

غلام عباس ڏوڪيءَ "شاهہ عنايت شهيد لئبريري کولي جيڪا ڪجهہ وقت ڪانپوءِ بند ٿي وئي.

سڪندر علي ڪٽپر، نئون ديرو ميونسپالٽيءَ جو وائيس چيئرمين رهيو آهي. هن جو وڏو پاءُ شگر مل ۾ آفيسر ٿي رهيو آهي. هو ٽنڊي ڄام جو پڙهيل آهي. منهنجا ڪافي دوست هن بابت پڇندا آهن. مرحوم غلام سرور دائودپوٽو هن شهر جو پهريون شهري آهي جيڪو ڊپٽي ڪليڪٽر بڻيو. پٽي صاحب جيڪي آفيسرس لاٿا هئا، ان لسٽ ۾ هن جو نالو بہ هيو. چون ٿا تہ لٽل آفيسرن ۾ سنڌي آفيسرن جي گهٽائي هئي. فضل الله قريشي سابق سيڪريٽري "ٽاڪ شو" ۾ چيو هيو "جڏهن بہ پ پ اقتدار ۾

ايندي آهي تہ سڀ منظم ٿيڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. سِگا وري ساهہ ڪڍڻ شروع ڪيو آهي. ”سٽيزن ڪلب“ نوان عهديدار منظم ڪري رهي آهي. “ نئين ديري جو وڏو مسئلو آهي تہ هي شهر هاڻي تعلقو ٿيڻ گهرجي پر الائي ڇو هلندي پڄنديءَ وارا ڏڄي رهيا آهن اهڙو مطالبو ڪندي.

غلام حسين ڪٽپر گذريل سال (2007) هڪ ”فورم“ جوڙيو هو. ان پليٽ فارم تي هو ليڪچر ڪرائيندو هو. سنڌي ادبي سنگت بہ چڱي فارم ۾ نہ آهي. شخصيتون هڪ ٻئي سان ساڙ رکنديون آهن. ٽڪراءَ ۾ ايندِيون آهن ۽ آهستي آهستي تنظيمو وجود متائي ويندِيون آهن. مان گذريل 20 سالن کان اڪيلو سنگت ساٿ سان مزي سان, دانشورن کان پري رهان ٿو. ذاتي طور سيني سان چانهہ پيئندو آهيان ۽ ٿڪ ڏيندو آهيان. باقي تنظيم سان هلڻ عذاب سمجهندو آهيان. ڪافي تجربو آهي. هن شهر ۾ شروعاتي طور جيڪي ويسيون رکيون ويون, انهن ماڻهن کي ڏاڍو ٻرو ڏنو آخر ۾ هو ماڻهن جا پئسا کڻيون پڄيو ويجن. نالا ڪٽي سگهجن ٿا پر شهر وارن کي اهي ياد آهن. ٻيا هنن کي سڃاڻن ڪونہ. نئون ديرو ۾ ”شهبازي“ موچي اهلسنت (بريلوي) جو هوندو هو. ”خدن“ ويراڳي شيعن (اثناعشري) جو اڳواڻ هوندو هو. ٻئي لاڙڪاڻي ڊي سي صاحب کان ڏهين محرم ۽ ٻين ڏينهن تي اجازت وٺڻ لاءِ گڏ ويندا هئا. لاڙڪاڻي گڏجي ماني وغيره کائيندا هئا. ڏاڍو پرامن پروگرام ٿيندا هئا. اسان عيدگاهہ ۾ سنين جو واعظ ٻڌندا هئاسي. پت بہ ملي ويندو هو. وري اتان اُٿي ”پِتِڪو“ بہ ڏسندا هئاسي. ان وقت وهابين (ديوبندين) جو ٻاهر ڪوبہ ميڙ نہ ٿيندو هو.

هاڻي نفرتون وڌي ويون آهن. مون کي ان وقت ڏاڍي تڪليف ٿيندي آهي جڏهن اُهي مذهبي ميڙ ڪندڙ (سُني, ديوبندي ۽ اثناعشري) يو.بي ايل وارو رستو بند ڪندا آهن. سياسي ماڻهو بہ ائين ڪندا آهن. ڏاڍي شهرين, بسن جي مسافرن ۽ ٻين سوارين کي تڪليف ٿيندي آهي. مذهب تہ ماڻهن جي آرام, سڪون ۽ انصاف لاءِ آهي, پوءِ ان جا پوئلڳ ماڻهن کي تڪليف ڇو ٿا ڏين. ڪنهن مناسب جڳهہ تي سيني کي گڏ ٿي پنهنجو پرچار ڪرڻ گهرجي.

افسوس سان لکڻو ٿو پوي تہ قبرستان هڪ اهڙي جڳهہ آهي جتي غريب, امير وغيره جو ڪوبہ فرق ڪونہ آهي. پير گهرگهل واري مقام ۾ ماڻهن ڇا ڪيو آهي تہ جنهن جي وڏڙن جي قبرن جي چوڌاري پٿيون ۽ چبوترا جوڙائي غريب ۽ امير, فقير ۽ دولتمند جي آخري آرامگاهہ جو ڏيکاءُ ڪيو ويو آهي. عام دولتمند ۽ مذهبي ماڻهو سڀ ان ۾ شريڪ آهن. انهن پٿين جي هيٺان يقيناً غريبن جي

جسم جي خاڪ ۾ هڏڙيون هونديون يا آهن. يا انهن قبرن جي مٿي مٿائي وجي ٿي. اها مري ويل ماڻهوءَ جي بيحرمتي آهي. اسلام ان ڳالهه کان منع ڪري ٿو. ”باڳي“ چري مقام (يڻتي صاحب جي سيلر جي پنيان“ ۾ تہ ماڻهن گهر ۾ اوطاقون ٺاهيون آهن. قبرستان ۾ تہ بوٽ پائي وڃڻ جي بہ منع آهي. هڪ دفعي حضور صہ جن هڪ شخص کي جُتيءَ سان قبرستان ۾ ڏٺو. پاڻ سڳورن ان کي منع ڪئي. سائين محمد اسماعيل منگيءَ (مهربان بزرگ) حج تان موٽڻ کانپوءِ تحفي طور ”جنت البقيع جو نقشو“ پين سوکڙين سان گڏ موڪليو. مٿين حديث شريف اتان ڏسي لکي اٿم. نئين ديري ۾ تيون بخاري وارو مقام آهي. سائين نور محمد ميراڻيءَ جي امام بارگاهہ بہ اتي آهي.

حاجي گل محمد جوکيو صاحب، ماستريءَ ۾ خود انسپيڪٽريءَ کان وٺي واسطي ۾ رهيو آهي. مان نوڪري سڪون ۾ آرام سان ڪري نہ سگهيو آهيان. بدليون وغيره ٿينديون رهيون آهن. گل محمد صاحب، سائين نجي الله ۾ مسوديري جا جلباڻي صاحبان اهڙي نموني مدد ڪندا هئا جو ياد ڪري مون کي الله ج ياد اچيو وڃي. انهن بدلين ۾ ڪڏهن مون ڏک نہ ڏٺو. صرف پسند جو اسڪول ڇڏڻو پوندو هو يا وٺڻو پوندو هو. ائين زندگي گذري وئي. الائي ڪيترن جا قرب ۾ ٿورا آهن. الله ڪڏهن اڪيلو نہ ڇڏيو آهي.

غلام حسين سان جيڪي ڳالهيون ڪري نہ سگهندو آهيان، اُهي غلام سرور ناريجي سان ڪري مزو ماڻيندو آهيان. ناريجو جڻ افلاطون هجي، ڳالهيون ٻڌي پوءِ حل ٻڌائيندو آهي. غلام حسين جي مقابلي ۾ مطالعو گهٽ اٿس پر اعتماد اهڙي سان ڳالهہ ڪندو جڻ ”يورپين لئبريريون“ پڙهيو ويٺو آهي. مرڪندڙ ۾ ٿڪ ڏيندڙ چهرو سنهڙو ٿولهہ کان آجو نفيس طبيعت جو سنجيده ڪيڏي بہ زيادتي ڪيوس، ويٺو آرام ۾ سڪون سان پڇندو. آخر ۾ ان کان اهڙو پلئہ ڪندو تہ سامهون وارو هَڪو ٻڪو ٿي ويندو نہ جواب ڏئي سگهندو ۽ نہ وري اُٿي پڇي سگهندو. وڏو فن اٿس گفتگوءَ جو هميشہ هڪٻئي جي عزت ڪندا آهيون، هو مون کي جهڳڙالو جذباتي ۽ بخت وارو سڏيندو آهي. مان خوش ٿي هُن تي حاوي ٿي وڃڻ واري حيثيت ۾ چوندو آهيان، ”مڙس ماڻهو آهين. مجين ٿو نہ! ڪٿي تہ توکان ڪٽي ورتم. عاشقن جي نصيب سان تون ڇا پڇندين.“

هو ڏاڍي افسرده لهجي ۾ چوندو آهي، يار! سڄي عمر ڪنهن محبت پريل نيڻن سان نہ ڏٺو آهي. مان مزو وٺندي هن کي چيڙائيندو آهيان، موڊ ۾ اچي چوندو: مولا سان ڪجهہ ڪونہ هو مڙئي تنهنجو وهم آهي. ڳالهہ ڪندي گلاب جي گُل

وانگر ٽڙي پوندو آهي. اينٽروپالاجيءَ تي ڳالهائيندو آهي. جڏهن تہ صرف پنهنجي عقل جي بنياد تي وضاحتون ڪندو آهي. جيڪڏهن واقعي هو ان جي جديد لٽريچر جو مطالعو ڪري تہ جيڪر ڏاڍو سٺو ڏانءُ اچي وڃنس. هاڻي ٿورو ٿلهو ٿي ويو آهي.

جڏهن سرور اُٿي ويندو آهي تہ هن جي ڳالهين مان مون کي "ہوڪيل انبن" جي ٻور جي خوشبوءِ ايندي آهي. عبدالخالق ۽ مان هُن جون ڳالهيون ڏهرائي مزو وٺندا آهيون.

مون کي سيني کان پيارو اميد علي ڪٽپر رهيو آهي. هن وقت سينئر هاءِ اسڪول ٽيچر آهي.

سرجيس تہ سور، سامايس تہ سک ويا،
اهي ٻئي پور، نماڻيءَ نصيب ٿيا.
شاهہ

گڏبا آهيون تہ دل کولي دنيا وارن جي گلا ڪندا آهيون. ٻارن وانگر هڪ ٻئي کي چوندا آهيون، "ڪنهن کان ٻڌون ٿوري ٿا. الله ساهہ وڏو آهي، ڪيندو بہ اُهو."

ماءُ جي پيٽان ڪوبہ سکي ڪونہ ايندو آهي. معاشرو ۽ ماحول سيني جو استاد آهي. سکڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ آهي، دنيا اسان جي انٽرنيٽ ۽ ڪيبل ذريعي اسان جي ڪمري ۾ موجود آهي. نہ سکندو ۽ تبديل نہ ٿيندو تہ آخر ٻاڪاري ٻاڪاري متجي ويندو ۽ ايندڙ نسل کي بہ رولي ويندو. همت، عزت ۽ علم سان جيئڻ جو مزو دنيا جي اڌ آبادي وٺي رهي آهي. اسان جي ايشيا ۽ آفريڪا ۾ ٿورن فائدن جي ڪري پاڻ کي ۽ قومن کي لوڙهي رهيا آهيون. سنڌ جي سون جهڙي، امن ۽ سُڪون واري ڪلچر ۾ چوندا هئا. ادا! گهوڙي جي مستي مارٽي اٿو تہ هُن کي بگي ۾ ڏڪايو. ڏاند جي مينس مارٽي ٿو تہ هُن کي هر وهايو. نوجوان کي صحيح ڏگ وٺرائڻو اٿو تہ هن کي ڪا "ڪنن ٽوپي" (ڪنوار) وٺي ڏيو. غيرت هوندس تہ سڀ ارڏايون ڇڏي ويندو.

ٻني ۽ وني وڏي ڳالهہ آهن. "هڪ جُوءِ ٻي جَوءِ، ڇڏين ڪين جوان." شاهہ پنهنجو نوجوان پنهنجي فرضن کان غافل لڳي ٿو. والدين لاءِ بہ هو آزار بڻجي پيا آهن. گهر اجڙي ويا آهن.

گرمي سياري جو "چلهہ وارو ڪلچر". ٻاهر اوطاقن تي حال حوال ۽ ٻري يلي جي ٽڪ تور وارو ڪلچر اُڏامي ويو آهي. سڄي سنڌ ۾ رڳو ڏوهہ، ظلم، رڙيون ۽ ڪوڪون آهن. نہ تہ سانوڻيءَ جي مند ۾ ٻجن پوکڻ جون روايتون، رونبا ۽

لابارا، گيت ۽ ٺهڪ، امن امان ۽ ڪچهريون. اوطاقن ۾ ٻهاريون. چنڪار چنڊ جي روشني ۽ تارن جي ٽم ٽم ۾ ڳجهارتون، بيت، چنگ، بينسريون ۽ بوٽينڊا وغيره اٿين ڪنن کي وڻندا هئا جڻ "ازل ۽ ابد" جا فلسفا انهن سُرن ۾ سمائجي ويا هجن جن کي ٻڌي انساني جسم ۽ روح جهومي پوندا هئا.

مان چنگ وڄائڻ سکي نہ سگهيس، باقي مٽيءَ جا بوٽينڊا ٺاهي انهن مان آواز ڪڍي وٺبو هو. اِهي ڳوٺ مسوديري جون ڳالهيون آهن. ڏنار ڏاڏو بهتر نموني چنگ، بوٽينڊا ۽ بانسري وغيره وڄائيندا هئا.

سال ۾ هڪ ٻہ دفعو ناچن جا راڳ، سرنديءَ وارن جي اميدن پڄڻ (پٽن جي طهرن ۽ شادين) تي "عورتون" گهرائي راڳ رنگ جون محفلون مچنديون هيون. ست ڪوهيءَ ۾ هُل ٿي ويندو هو تہ فلاڻي تاريخ تي وڏو راڳ آهي. مشڪرا مشڪريون وجهندا هئا. پگهر ۽ پورهئي مان ڪمايل پئسا گهوريندا هئا. ٻٽريءَ جي لائيٽ تي ناچون يا نچڻيون "ڇم ڇم" ڪنديون ڳائينديون، جهمريون، ناز ۽ نخرا ڪنديون جڏهن پئسن ڏيڻ واري وٽ پهچنديون هيون تہ پئسا ڏيندڙ معتبر ٿي پوندو هو. مان ننڍو هوندو هئس. سحر ۾ منهنجو ساهہ سُڪي ويندو هو ۽ گهبرائجي ويندو هيس. اٿين منهنجا مارو "ڪائنات کي تسخير" ڪري وٺندا هئا ۽ صبوح جو وري ساڳيو ڪار وهنوار. شڪر ۽ سليقي سان جيئڻ جو زمانو هو. سنڌ جو سهڻو ڪلچر ا اٿين اڏامي ويو آهي جيئن ڪنهن ڪنوار جو سهاڳ لٽجي ويو هجي. اسان سڀ مفتوح بڻجي ويا آهيون. افسوس ان جو آهي تہ "احساس" مري ويا آهن.

اسان جو معاشرو ٿرپارڪر وارو "رڻُ" سنڌوءَ واري "ڏُٻڻ"، سنڌوءَ جي ڪناري وارو ڪنڍن سان ڀريل جهنگ، ٻيلي وارن سَرن، ڪانهن ۽ پکين ۽ جانورن جي گند جي بدبوء بڻجي چڪو آهي. ڪوبہ سڪون ۽ آرام ۾ نہ آهي. جيئڻ جا معيار بدلجي ويا آهن. ڪو ڪونہ ٿو ڪُڇي. سنڌي سماج ۾ "جانور پڻو" شرافت جي جاءِ والاري چُڪو آهي. نہ اسلام نہ اخلاق نہ قانون. نہ حياءُ ۽ شرم. ڪجي تہ ڪجي ڇا؟

سنڌ جي بادشاهہ "ڄام فيروز" جي سازشي درٻارين، دولهہ دريا خان کي ناراض ڪرائي، "ٺٽو" سنڌ جو تخت گاهہ ڇڏائي، پنهنجي جاگير "ڳاها" پهچايو هو. جڏهن ارغونن ۽ ترخانن هٿان، سنڌ جي وجود کي خطرو ٿيو تہ فيروز جي ماءُ "دولهہ" کي "سنڌ" جو واسطو ڏئي موٽائي ٺٽي وٺي آئي. دولهہ بهادري همت ۽ ڏاهپ سان غيرن جي فوجن کي سبيءَ کان ٻاهر ڀڄائي ڇڏيو.

مڪار ۽ غدار وري منظر ٿيا. لالچون، بيوفائيون ۽ سازشن نئين سر منصوبہ بندي ڪئي. ”فيروز“ جي نا اهلين ڪري سنڌ هارائي وئي ”دولهہ“ پنهنجي سپاهين سميت شهيد ٿي ويو. ڌرتي ماءُ تان سِر ”گهور“ ڪرڻ سنڌ جي روايتن ۾ ائين شامل آهي جيئن ”پيار ۾ چمي“.

ويهن سالن جي عمر کان سنڌ جي تاريخ نندين ڦٽائي ڇڏيون آهن. 1972ع ۾ اڪيلو گرمين ۾ ٺٽو ۽ مڪلي گهمڻ ويس. ڳوليندي ۽ پڇڪندي آخر ”دولهہ“ جي قبر ڳولي لڌم. ننڍڙي پٽ جي اندر آسمان جي هيٺان، ”دولهہ“ جي قبر ڏسي، آسمان کان پڇيو هيم، ارغونن ۽ ترخانن، ظالمن ۽ لٽيرن ڪي مقبرا، منهنجي سنڌ جي وارث، شهيد ۽ سپہ سالار مٿان ڪو ڇنهن بہ نہ آهي. حيف آهي سنڌ جي عالمن، دانشورن ۽ سنڌ سان پيار ڪندڙن سان هو هڪ سنڌ جي غيرتمند سپہ سالار سان بہ انصاف نہ ٿا ڪري سگهن. سنڌي تاريخدان ڪوڙا ۽ مَڪار آهن. تاريخ ۾ لکيل آهي هوشو شيديءَ جي قبر حيدرآباد جي پڪي قلعي ۾ آهي. عبدالخالق ڪنڌر ۽ مان ڳولي ڳولي، پڇي پڇي ناڪام ۽ مايوس ٿياسي. آخر ان نتيجي تي پهتس تہ ”هوشوءَ جي قبر جنگ جي ميدان ۾ يا پرپاسي دبي ۽ مياڻيءَ وغيره جي پرسان هوندي. قائد اعظم ڪراچيءَ ۾ جائو. اهو هنن جو پيو ڪوڙ آهي. هو ”جهرڪن“ ۾ جائو هو. ٻيا ڪيترا حوالا بہ لکي سگهان ٿو.

مڪليءَ کي ڏسندي، سوچيندي سومهڻي ٿي وئي هئي. منهنجو اندر وارو انسان چڙي پيو هو. ٺٽي ۾ رات رهندي چرڪ ڀري جاڳي پيو پوان. ڏسان پيو ارغونن ۽ ترخانن جا گهوڙا منهنجي وجود مٿان ڊوڙي رهيا آهن. سڄي سنڌ کي رت جو ريج آهي. ڪي ڪرن ۽ مرن پيا تہ ڪي منظر تي وڙهن پيا. ڌرتيءَ جي ”سينڌ سنوارڻ“ ڪو آفاقي پيغام آهي. وطن يا ڪفن ”مخدوم بلاول“ جو گهاڻي ۾ پيڙجڻ- مان ڪنن سان شاهہ لطيف جو پيغام ٻڌو:

”لوڪ وَهي لهنوارو تون اوڀارو وَهُہ“ سنڌ جي تاريخ جو مڪمل اولڙو جنهن شخص تي پيو اهو هو ”سائين جي.ايم سيد“. ڪيئي دفعا هن جي اوطاق ۾ وڃي ترسيس. مون کي حيرت ٿيندي هئي، هُن کي ڏسي. ”سنڌ جا سڀ ارڏا ڪردار هن شخص ۾ مون گڏ ڏٺا آهن.“ حسين رضہ يزيد جي بيعت نہ ڪئي. هوبہ حسيني هو. پاڪستاني حڪمرانن جي جبر ۽ ظلم آڏو ڪڏهن ڪين جهڪيو.

اندر ڀري پيو آهي. حافظو ساٿ ڇڏي ويو آهي. دلچسپيون ۽ رونقون گهٽجي ويون آهن. پاڻ گهليندو جيئان ٿو. سنڌ ڇا اجڙي آهي، منهنجو وجود

اجڙي ويو آهي. جيئن پکيءَ جي آکيري کي ٻار ٽوڙي ڇڏيندا آهن. سنڌ کي ساڃاهہ نہ آئي آهي باقي کهڙي ”جُٽ“ رهيل آهي جو اسان سڌرنداسون.

سنڌ جي تاريخ ائين ياد ٿي وئي هئي جيئن ٻارن کي ”سنڌي ڪوڙا“ ياد هوندا آهن. پر ”ڊپريشن“ ساٿو ڪري ڇڏيو آهي. هن ڏرتيءَ سان عشق بہ منهنجي لڪٽيءَ وانگر آهي جنهن جو ڪو انت نہ آهي. هي ريسرچ يا ڪو وڏو ڪم نہ آهي، ”هي تہ اجڙيل دلين جو داستان آهي.“ مظلومن جو سُر ڪيڏارو آهي. منهنجي دل لکڻ تي چاهي، باقي سمجهان ٿو انهن ڳالهين جي ڪا ضرورت نہ رهي آهي.

”مير مرتضيٰ“ سنڌ جو ارڏو ڪردار آهي. بيگم نصرت ڀٽو جو هُن سان ڪيترو پيار هو اهو منهنجي هٿان لکجڻ، منهنجي وس جي ڳالهہ نہ آهي. بنگلن جا نوڪر چاڪر ۽ سياسي سچائيون بيان ڪن ٿيون.

جڏهن مير صاحب لاڙڪاڻي جي صوبائي تڪ تان بيٺو هو تہ بيگم صاحبہ لاڙڪاڻي شهر جي ووٽرن ڏانهن ”گهر گهر“ وئي هئي. ”سنڌ ۾“ مير جي موٽي اچڻ لاءِ بيگم صاحبہ لاءِ صرف اهو ڳڻتو هو تہ هو صوبائي اسيمبليءَ ۾ پهچي.

”پڃل“ ايس پيءَ جي وقت، لاڙڪاڻي جي شيخن سان پوليس ڏاڍو ظلم ڪيو هو. شيخ اهو سڀ ڪجهہ وساري مير صاحب کي ووٽ ڏنا هئا. بيگم صاحبہ جي گهر گهر ورڪ ڪرڻ عورتن، مردن کي بہ مجبور ڪيو هو تہ ”مير صاحب“ کي ڪترايون. ”سنڌ جي ماءُ جي ممتا“ کي ڪترايون. هڪ جذباتي ڪيفيت بڻجي چُڪي هئي. اعتبار ڪريو ان ڏينهن کان محترمہ مون کي ”ڄام فيروز جي ماءُ“ وانگر لڳندي آهي. جيئن هوءَ ٽٽو ڇڏي دولهہ وٽ آئي هئي. فرق اهو آهي تہ ”ڄام فيروز“ سنڌ جو نالائق ڪردار آهي ۽ ”مير مرتضيٰ“ سنڌ جو غيرتمند ڪردار. ماءُ جي ممتا جي ٻولي، ڪلچر ۽ دين ڌرم جدا هوندي بہ جذبا ساڳيا هوندا آهن.

مان چاهيان ٿو تہ امان شيخ يا سندس ڀاءُ انعام شيخ بيگم صاحبہ جي ان ورڪ ۽ جذباتي ڪيفيتن تي لکن. هنن وٽ حقيقتون وڌيڪ واضح آهن ۽ ٻئي ڀائر مڃيل ليکڪ بہ آهن.

هڪ دفعي ڳوٺ مسوديري ۾ سوير گهران نڪري ٻاهر ٻنين ڏانهن هليو آيس. هڪ ٽُڪري ۾ سورج مُکي پوکيل هئا. انهن جي اندر گهري ويس هڪ ٻوٽي وٽ پهتس تہ ڏٺم تہ سورج مُکي جو گُل آهستي آهستي کُلي رهيو آهي. مان ڏٺو تہ اڌ گل کليل آهي ۽ اڌ بند آهي. بند حصي ۾ مون ڏٺو ”ڪارو پونئر“ مئو پيو

آهي. مون کي خوف وڪوڙي ويو وجود ڏڪي ويو. پيار محبت ۽ عشق کان خوف ٿيڻ لڳو.

"عشق نہ آهي راند، جو ڪيڏن ڳيرو." شاھہ

هڪدم خيال آيو تہ سج لهڻ کان اڳ اهو پونئر ان سورج مکيءَ تي اچي وينو هوندو. وصال جي گهڙين ۾ نہ "پونئر کي هوش نہ گل کي ڪو خيال." آهستي آهستي گل بند ٿيوءِ هوا نہ ملڻ ڪري "پونئرو" شهيد ٿي ويو.

پتنگن پهہ ڪيو مڙيا متي مچَ،
ڏسي لَهس، نہ لُڇيا، سڙيا متي سچ،
سندا ڳچين ڳچ، ويچارن وچائيا.
(لطيف رحہ)

اڄ نہ سورج مکي ٻوٽجن ٿا، نہ پونئر مرن ٿا. اُها سورج مُکيءَ جي جنس ئي ختم ٿي وئي جيڪا سج سان گڏ مُنهن ڦيرائيندي هئي. بدر ڏامراهي ٻُڌايو تہ "پيڻ جو گل بہ بند ٿيندو آهي." اياز هن کي "نيل ڪنول" سڏيو آهي. هن سَرَ جي گدلي سينور ۾ هي نيل ڪنول بہ تہ ڏوهي آ.

مان سنڌي مسلمان آهيان. دهرين کي ويجهڙائيءَ سان ٻڌڻ کان پوءِ "الله" جي وجود کي وڏيڪ پختگيءَ سان مڃان ٿو. هر مذهب ۾ سچائيون آهن. علم جي حاصلات تمام ضروري آهي. جنهن شيءِ جو علم نہ هجي اُن تي بحث نہ ڪرڻ گهرجي. نئون ديري ۾ اسيءَ واري ڏهاڪي ۾ ڪميونزم جي لهر اُٿي هئي. ورڪرن جو چڱو جٿو تيار ٿيو هو. مان انهن کان يا هو مون کان پري رهندا هئا. حالانڪ سڀ دوست هئاسون.

يهوديت، عيسائيت ۽ اسلام کان پوءِ ڏکڻ ايشيا جا مذهب هندو ازم، جين ڌرم، ٻڌ ازم ۽ ڪنفيوشس وغيره کي بنيادي معلومات طور پڙهيو آهي. ٻڌن ۽ هندن جي جوڳين وغيره جون مشقون حيرت ۾ وجهي ڇڏينديون آهن. مذهبن ۾ ڪجهہ ڪامن شيون آهن. الله جي هڪ ذات ڪانسواءِ عبادتن وغيره ۾ بہ ڪامن شيون ملن ٿيون. ڪرامتون هر مذهب جي ماڻهن ۾ ٿين ٿيون. جادو ۽ برايون وغيره بہ هر هنڌ ٿين ٿيون. شاھہ صاحب چيو آهي:

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين منجهس ڳڙکيون،
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون.

"قدرت جو جلوو" ميتا آهي سيني مذهبن جي هر پيغام پهچائيندڙ جو دور ۽ نقه پنهنجو پنهنجو آهي. انسانيت لاءِ جيڪا شئي فائديمند آهي اُها سيني

جي ائين گڏيل ملڪيت آهي جيئن سج جي روشني ۽ هوا وغيره. مذهبن ڪي "انسان" لاءِ دَيا ۽ رحم جو هٿ سمجهندو آهيان.

غلام سرور ناريجو ۽ غلام حسين ڪٽپر هن شهر نئين ديري ۾ اهڙي قوت جا قائل ۽ پرچارڪ آهن. مون لاءِ منهجو الله ڪافي آهي. منهنجو اهو خالق آهي جنهن جي تعريف صورت اخلاق يعني "قل هو الله" جي سڄي آيت سڄوريءَ ۾ لکيل ۽ سمجهايل آهي.

"ڪرشن" هندن جو ديوتائي ڪردار آهي. هڪ دفعي ڪرشن گنگا تي غسل ڪري رهيو هو. ڪناري تي "گوپيون" سندس انتظار ڪري رهيون هيون تہ مهاراج ٻاهر نڪري "مون سان رقص ڪري" ڪرشن ڪناري تي پهچي هڪ گوپي ڪي سوري رقص شروع ڪيو. هزارين گوپين سمجهو تہ ڪرشن هنن سان رقص ڪري رهيو آهي، ائين سڀ ذهني ۽ جسماني طور خوش ٿي ويون. هندو ڌرم ۾ رقص ۽ موسيقي شامل آهي. هنن جي مندرن ۾ پٿرن مان جيڪي مورتيون جوڙيون ويون آهن، اهي ڏسڻ وٽان آهن. نيشنل جيوگرافڪ چينل تي جهنگن ۽ شهرن ۾ سوين مندرن جون ڊاڪيومينٽريز هليون آهن، سي ڏسڻ وٽان آهن.

***

منهنجون ٻہ ننڍڙيون ڀائٽيون آهن. مون وٽ اچي ٽي.وي تي ڪارٽون ڏسنديون آهن. ٽي سال کن عمر اٿن. مون کي چيائون، "بابا! توکي اسان گيت ٻڌايون." مان کين چيو تہ "ها، ٻڌايو."

هو ٻئي گڏجي شروع ٿيون، "اٿو مهانگو تيل مهانگو چانهہ مهانگي، پاپا مهانگا............"

آخر ۾ شروع ٿيون، "سنڌ اسان جي ماءُ آ." ان کي بار بار ورجائي رهيون هيون، ٻاتاٺا ٻول، ٻُڌي مان حيرت ۾ پئجي ويس ۽ مان بہ انهن سان گڏجي چوڻ لڳس، "سنڌ اسان جي ماءُ آ." بابا مرحوم مسوديري ۾ هڪ دفعي چيو تہ "تون جي.ايم. سيد جو پوئلڳ آهين. مان چيس تہ "ها". پر توهان اهڙو سوال ڪڏهن نہ ڪيو آهي. چيائين تہ وڏيري تنهنجي باري ۾ ٻڌايو آهي. بابي کي ڏاڍو غصو هو. مان چپ ٿي ويس. نئين ديري سالن کان پوءِ گڏ رهندا هئاسي. منهنجي ڀاءُ کي ۽ ٻين سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي رات جو پوليس نئين ديري مان گهران گرفتار ڪري وئي. جنرل ضياءَ جو زمانو هو. شهر جون 10_11 فئمليون پريشان ٿي وياسي. 87_1986ع ۾ هڪ ٻن ڏينهن کان پوءِ بابي مون کي چيو تہ "تون گهر ۾ ستو پيو آهين، منهن جو پٽ ٽاٽي تي وينو آهي. گهر مان نڪري وڃ"

وڃان تہ وڃان ڪيڏانهن؟ آخر ممتاز علي خان پٽي سيني کي چڏرايو. هنن سيني اليڪشن ۾ ممتاز صاحب جي ورڪ ڪئي. شهر ۾ ۽ آسپاس روزانو گاڏين تي وڃي ورڪ ڪندا هئا. نئين ديري ۽ آسپاس ايترا ووٽ مليا هين جو پين اليڪشنن ۾ اهو تارگيٽ پورو ٿي نہ سگهيو آهي.

قدرت جي ڪرٽي اهڙي ٿي جو بابي کي پيشاب جي نيڪال ۾ گدود ڪري رڪاوٽ ٿي پئي. آپريشن لاءِ ڊاڪٽرن انڪار ڪيو. انگريزي دوائن ڪري وقتي فائدو ٿيندو هيس. آخر خبر پئي تہ سَنَ ۾ هڪ حڪيم آهي. بابو منهنجي پاءُ سان گڏجي اوڏانهن علاج لاءِ ويو. اُتي سائينءَ جي اوطاق تي رهيا. حڪيم 15 يوناني ٽڪيون ڏنس. پئسا بابا کان ڪونہ ورتائين. هر 15 ڏينهن کان پوءِ مون وارو پاءُ انعام يونيورسٽيءَ مان ايندي ويندي 15 ڳوڙهيون دوا جون بابا لاءِ موڪليندو هو يا پاڻ کڻي ايندو هو.

بابا جڏهن سائينءَ وٽان موٽي آيو. حال احوال ڏيندي کلندي مون کي چيو هئائين، ”ماڻهو تہ بچڙا آهن، هو گلا خور آهن. تون سائينءَ سان ملڻ لاءِ ويندو ڪر هو تہ وڏو جو ولي آهي.“ خوشيءَ مان، مان، ٽڙي پيو هيس.

ڏينهن هجي يا رات، سائينءَ جي حويليءَ واري اوطاق يا جتي ميڙاڪا ٿيندا آهن اُهي کُليون پيون هونديون هيون. سائينءَ جي وفات کان پوءِ جڏهن پهريون دفعو وياسون تہ بئي اوطاقون بند هيون. مستقبل ۾ سنڌ جي سائينءَ جون ڳالهيون ائين ٻڌايون وينديون جيئن شاهہ جا شعر هڪٻئي کي ٻڌائيندا آهيون.

سائينءَ جو ڪردار، يوناني ديوتائن وارو ڏند ڪٿائن وارو ڪردار لڳندو آهي. اڃان منهنجي قلم ۾ اها سگهہ نہ آهي جو هُن سان انصاف سان لکي سگهان. جڏهن بہ موقعو مليو. قوت سمجهيم تہ يوسف جي خريدارن وانگر ضرور هن جو قرض لاهيندس.

سنڌين جي اڪثريت، سائينءَ کان ائين لاتعلق رهي آهي جيئن يزيد جي مقابلي ۾ عربن جي امام حسين رضہ سان روش رهي آهي. ووٽن جي حساب سان نہ پر فڪري حساب سان سائين هميشہ زنده رهندو. هُن جو فڪر اڄ بہ سنڌين جي ذهنن ۾ آهي پر ”سچ“ قرباني وٺندو آهي، اسان ماڻهو تڪليفن سهڻ لاءِ تيار نہ آهيون. حق وٺڻ ائين لڳندو آهي، جيئن بغير پاڻي ۽ مانيءَ جي رڻ جهاڳڻ. ايڏي تڪليف سهڻ لاءِ سنڌين جي اڪثريت تيار نہ آهي.

اڄ اندرَ ۾ ٻيجل وارا سُرَ ٻُري رهيا آهن. سنڌ جي شخصيتن مان حيدر بخش جتوئي ۽ سائين جي.ايم سيد منهنجا آئيڊيل آهن. هنن ٻنهي جي قربانين

۽ فڪر جي مقابلي ۾ رڳو اوندهه آهي. لطيف سرڪار جي شاعريءَ کان پوءِ هنن جون زندگيون سنڌ لاءِ اپل ۽ آسرو رهيون آهن. جيڪو ڪجهه سنڌي هن وقت بہ آهيون اهو انهن جي سوچن ۽ تحريڪن ڪري آهيون، نہ تہ ڪجهه ڪونہ بچي ها. ڪائنات ۾ الله ؒ جو آسرو ۽ سنڌ جو آجپو متين ۽ انهي مفڪرن جي روشنيءَ ۾ حل ٿيڻ گهرجي.

مشتاق علي خان پٺي مرحوم وٽ ڪچهريون ٿينديون هيون. هو صاحب يورپ گهميل هو. پٺي صاحب جو سڳو سوٽ هو. هو اسان کي يورپ جي ملڪن جون سڻايون ۽ برائيون ٻڌائيندو هو. اسان چين ۽ روس جو سوشلزم پڙهيو هو. ان کي هو اهميت نہ ڏيندو هو. هو چوندو هو تہ سنڌ جي مسئلن جو حل اسڪينڊينيوئن ڪنٽريز (ڪئناڊا، ڊنمارڪ، ناروي ۽ سئيڊن وغيره ملڪ) موجب آئين هجي. هنن ملڪن جو بنياد "فلاحي مملڪت" واري تصور تي ٻڌل آهي. سنڌ جي زمين ان کي ملڻ گهرجي جيڪو آباد ڪري، حڪومت مقرر ٽيڪس وٺي زميندارِي سسٽم ۾ زمين غير آباد پئي آهي ۽ اپت بہ گهٽ ٿئي ٿي. جديد ايگريڪلچر جو نظام قائم ڪيو وڃي. تعليم، صحت ۽ نوڪرين جا موقعا سڀني لاءِ هئڻ گهرجن. مئرٽ سڀ کان مٿانهين هئڻ گهرجي. بعد ۾ الطاف شيخ جا احوال ۽ ٻين اردو رائيٽرس جا ليک پڙهيا تہ مرحوم ياد اچي ويندو هو. دنيا ڪيڏي سڌري وئي آهي پر اسان ڏينهون ڏينهن پٺتي پيا وڃون.

ناروي ۽ سئيڊن وغيره جو ٽيمپريچر ٻارهوئي مائينس رهي ٿو. جيڪو 15 ـ تائين بہ رهي ٿو پوءِ بہ سٺي حڪومت (Good Govern)ڪري عزت ۽ شان سان زندگي گذارن ٿا. هُتان جون حڪومتون بيروزگاري الائونس، تعليم، صحت، امن امان، رهائشي جاين کي گرم رکڻ، ٽرانسپورٽ ۽ ڪم وارين جاين کي گرم ڪرڻ سڀ ڪم حڪومت جي حوالي آهن. هتي اهڙي موسم هجي تہ ماڻهو تڙپي تڙپي مري وڃن.. اسان کي قدرت واري پنهنجي فياضيءَ سان سڀ ڪجهه ڏنو آهي پر حڪمران رڳو پنڻ لاءِ منصوبہ بندي ڪيو وينا آهن.

نئون ديري جي گهاڙ واهہ جي پرسان عاشق علي ۽ الله ڏني جن جا گهر هوندا هئا. اوطاق هوندي هئي. اُتي ورزش جو سامان هوندو هو. سنڌ جي چوٽيءَ جا مَلهہ مهمان ٿي ايندا هئا.

عاشق علي پڃريون ۽ وزن (ويٽ) ڪڍندو هو. وڏو شوق هوندو هوس. ڪير، مڪڻ جو دور هو "شمن شاهہ" ۽ ٻين کي استاد عاشق، گهاگهريون ڪيرن جون پياريندو هو. سڄو گهاڙ اوطاقن ۽ ڇهڇٽن سان پريو پيو هوندو هو. محرم علي بہ

ساڳي خاندان مان هو. تئي پائر گذاري ويا آهن. غلام علي سمون ڪي. ٽي. ايس وارو انهن فئملي سان تعلق رکي ٿو.

عاشق مرحوم دلبر انسان هو. قربائتو کلڻو ۽ عزت ڪرڻ وارو. آخري ڏينهن ۾ ملندو هو ته چوندو هو ته "منگي! فنا جو جهان آهي. شگر هر شيءِ کسي ورتي آهي. تڪليفن هوندي به مرڪندو رهندو هو هو. الله سيني تي پنهنجو رحم ڪري. "قيامت جي ڏينهن اميرن ۽ بادشاهن کي جيڪڏهن الله جنت ڏني ته قبر مان ٿي نه اٿندس- شيخ سعدي رح." غريبن ۽ مسڪينن جا ڏک ۽ ڏولاوا ڏسي ائين چوڻ تي مجبور ٿيو هوندو. منهنجي نئين ديري اچي رهڻ کان اڳ ۾ محبوب علي سولنگيءَ جو پاءُ عبداللطيف سولنگي، سکر چاڪن جي زخمن سان قتل ٿيو هو. سائين غلام اڪبر جو پاءُ لاڙڪاڻي جهيڙي ۾ ماريو ويو هو. ڊاڪٽر طارق علي شاهاڻيءَ کي ڪراچيءَ ۾ زهر ڏنو ويو. هو خالد حسين شاهاڻيءَ جو وڏو پاءُ ۽ اسان جي واسطي وارو هو. طارق شاهاڻيءَ جي رهائش واري فليٽ جو دروازو ٽوڙي، هنجي باڊي نئون ديري آندي وئي هئي. محمد مراد پٽي کي ڏينهن ڏٺي جو بازار ۾ گوليون هنيون ويون. هو نثار احمد پٽي (ناظم) جو پيءُ ۽ محترمه جي قريب هيو. جميل احمد قريشي کي پاءُ پاس تي صبوح جو قتل ڪيو ويو. الائي ڪيترن ماڻهن کي جهيڙن ۽ سازشن ۾ هن ڌرتيءَ تان مٽايو ويو.

محبوب، مائٽ، دوست ۽ زندگي بي اعتبار آهي. ڪنهن تي ڪنهن جو ڪو اختيار نه آهي. هڪ دفعي هڪ دوست سان ڳالهين ڳالهين ۾ ڏکوئجي پيس. سوچيندي سوچيندي پاڻ کان پڇيم، پنهنجا ڪارا وار ڪاريون اکيون، ڪشش وارو چهرو ۽ جواني ڪاڏي ويا. "مُرڪي پين جي شڪايتن ڪرڻ کان پاسو ڪيم. جڏهن پنهنجو جسم ئي بي وفائي ٿو ڪري ته پين تي اختيار ڪهڙو آهي. بلڪل فريش ٿي ويس.

"هڪ نه رُسي هوت، گهوري پاڄهه پين جي." شاهه

1970ع تائين سنڌي اديبن جيڪو مزاحمتي ادب سرجيو آهي، اُهو ان دور جي نوجوانن پڙهيلن جو آئيڊل رهيو. پٽي صاحب جي اچڻ سان "آسائش واري زندگيءَ جي ڊوڙ شروع ٿي. نظريا پنتي هليا ويا. محترمه ۽ مير صاحب جو پاڻ ۾ اختلاف به سنڌين کي حيرت ۾ وجهيو ڇڏي. سچائيءَ سان اِهو سور سلڻو ٿو پوي ته جنهن حالت تي اسان سنڌي پهتا آهيون، ان ۾ صرف ڌاريا شامل نه آهن. پنهنجن جون به گهڻيون زيادتيون شامل آهن. ارباب رحيم، ايم. ڪيو. ايم سان گڏجي سنڌ جي ضلعن کي ورهايو. پ پ پ اڪثريت ۾ هوندي به اردو

ڪميونٽيءَ سان ٺاهه ڪري، ڪجهه ڪرڻ کان قاصر آهن. سنڌ جي عزت نفس مجروح آهي. ٽارگيٽ ڪلنگ ۾ اڳي وانگر سنڌين جا لاش ڪراچيءَ کان پنهنجي گهرن ڏانهن موڪليا وڃن ٿا.

ڀٽو صاحب مرحوم والد جي طرفان جاگيردار ماءُ جي طرف کان سنڌس ناناڻا هندو (ياد رهي ته ڀٽي صاحب جي ماءُ مسلمان ٿي سر شاهنواز ڀٽي سان شادي ڪئي هئي.) آسائش هن کي ورثي ۾ مليو، ذهانت هن کي قدرت ڏني، حُسن ۽ جوش سان گڏ دنيا جي بهترين تعليمي ادارن ۾ تعليم ورتائين. پنهنجي قابليت تي نالو روشن ڪيائين پر پاڪستان جي پاليٽڪس سمجهي نه سگهيو ۽ هارائي ويو. هن جي فئمليءَ تمام وڏي قيمت ڏني پر سنڌي ماڻهو ڪٿان جا به نه رهيا. هن جي ذهانت، علم ۽ قرباني سنڌي قوم کي پنهنجو جائز مقام ڏئي نه سگهي.

ٻي جنگِ عظيم کان پوءِ دنيا جون به طاقتون نروار ٿيون، روس ۽ آمريڪا. ڪاٻي ڌر جا اڳواڻ استالن ۽ خروشيف، مائو ۽ چواين لائي، گانڌي ۽ نهرو انڊونيشيا جو سوئيڪارنو، ويٽنام جو هوچي منه، مصر جو جمال ناصر، يوگو سلاويه جو مارشل ٽيٽو ڪيوبا جو فيڊرل ڪاسترو، ڪمبوڊيا جو پرنس سهانوڪ، الجزائر جو بن با الله، فلسطين جو ياسر عرفات. شام جو حافظ الاسد، لبيا جو ڪرنل قذافي، دنيا جي نوجوانن جا آئيڊل هوندا هئا. ترڪيءَ جي ڪمال اتاترڪ پنهنجي حڪمت عملين سان، پنهنجي ملڪ کي بچائي ورتو. ٻئي طرف آمريڪي لابيءَ جا اڳواڻ هوندا هئا. ايوب خان، شهنشاهه ايران، شاهه فاروق مصر ۽ ٻيا ڪٺ پتليون جيئن عربن جا بادشاهه وغيره. دنيا جي سياست ۾ توازن هو. پر روس جي ٽٽڻ کان پوءِ آمريڪي ۽ اسرائيلي وڏيڪ مضبوط ٿيا آهن، ڏسجي ته هنن جو سج ڪيستائين ٿو اڀريل رهي. خدا بي نياز آ، جڏهن هو چاهيندو ته ڌرتيءَ تي توازن پيدا ٿيندو باقي هن وقت مسلم قومن لاءِ ڏاڍو ڏکيو ۽ جابرانه رويو آهي ناٽو ۽ آمريڪا جو. افغانستان، عراق ۽ پاڪستان جا قبائلي علائقا ان جا مثال آهن. هزارين بي گناهه ماڻهن جو رت وهيو آهي ۽ اڃا تائين اهو رڪجڻ ۾ ڪونه ٿو اچي.

ناصر 1967ع جي شڪست کانپوءِ صدارت تان استعفيٰ ڏني هئي. سڄو مصر احتجاجن اٿي پيو هو ته "جمال ناصر" تون ئي اسان جو صدر آهين.

مري ويو ته هن جي اڪائونٽ ۾ ڪجهه ڪونه هو. هارٽ اٽيڪ دوران ڊاڪٽر منع ڪيس ته سگريٽ نه ڇڪ. شڪايتي لهجي ۾ هن کي چيو هئائين، "هن ڌرتيءَ تي صرف سگريٽ پيئڻ جي عياشي ڪندو آهيان، اُها ته مون کان نه

ڪسيو." هو شراب نہ پيئندو هو. ڪيڏو نہ معياري حڪمران هيو. هن جي آپ بيتي پڙهڻ وٽان آهي. شينهن هيو. "نهر سئيز" کي قومي ملڪيت ڪري وٺي دنيا آڏو ڏاڪو ويهاريو هيائين.

ٿئين ديري ۾ سينہ بہ سينہ ٻڌل هڪ ڳالهہ:

خانبهادر احمد خان ٻڌي وٺان سومر سوائي، مولانا قادر بخش لاءِ ڏهن روپين جي چٺي وٺي، هڪ ٻي ٻُڌي وڌائي ان کي سئو روپيہ ڪري ڇڏيائين. مولانا مرحوم هُن کي هڪ سئو روپيہ ڏنا. جڏهن حساب ڪتاب ٿيو تہ اُها چٺي ظاهر ٿي. سومر سوائيءَ کي گهرايو ويو. هن کان پڇاڻو ٿيو. سومر فقير چيس تہ خان بهادر هڪ ٻڌي تہ وڌائي اٿم. جيڪڏهن ٻي ٻڌي بہ ڏيانس ها تہ پوءِ خان بهادر مُرڪي پيو هوءِ معاملو ختم ٿي ويو هو. ان وقت ماسترن جي پگهار 100 روپين کان بہ گهٽ هوندي هئي.

هڪ دفعي هڪ مسڪين، خانبهادر وٽ ويو. چيائينس تہ غريب آهيان. ان ڪائڻ لاءِ ڏي. خانبهادر صاحب پڇيس تہ پُٽ اٿئي. هُن چيس تہ ها. وراڻيائينس تہ "تون غريب ڪٿي آهين، غريب تہ مان آهيان." الله، الله رب بي نياز آ.

سنڌ جي سياست ۾ الله بخش سومرو (شهيد)، سورهيہ بادشاهہ ممتاز علي ڀٽوءِ ٻيا قومپرست ڏڙا. پليجي سميت وڏندا آهن. ماڻهون انهن کي ووٽ ڪونہ ٿا ڏين پر مون کي پيارا آهن. غيرتمند آهن. آريسر، بشير قريشي، قادر مگسي، ڊاڪٽر سرڪي وغيره سيني کي الله عافيت ۾ رکي. سيني کان وڌيڪ قومپرست مولانا وڏندا آهن. اسلام ڪٿي ٿو چئي تہ قومن جا حق ڦٻايو. هڪ فرد جي حق ڪائڻ جو قيامت ڏينهن حساب ڪتاب ٿيندو تہ چا قومن کي ڦري فقير ڪرڻ وارا پوءِ جنتي ڪيئن ٿيندا؟ مولانا ڀوهيو صاحب ۽ ٻيا سچا مسلمان آهن.

اسلام آباد وارن جون اکيون، سيني سياستدانن ڏٺيون آهن. اسان جي سنڌي اڳواڻن، مرڪز وارن جون ڏاڍيون جنيون سنيون آهن پر سڪيو صرف "ممتاز علي خان ڀٽو" آهي. هو مرڪز جي سياست ڇڏي سنڌ جي سياست تي لهي آيو آهي. سائين جي ايم سيد کان پوءِ، سنڌي هن کي بہ ووٽ ڪونہ ٿا ڏين. جڏهن تہ ايرا غيرا نٿو خيرا اسيمبلين ۾ وينا آهن. سنڌي ماڻهن جي سوچ تي ڪهڙو تبصرو ڪجي. محبت سان گڏ غيرت جا معيار بہ مٽجي ويا آهن.

جڳ نہ سمجهي توکي، جڳ کي تون نہ سمجهہ،
عشق کي سؤ وار، سمجهائي ڏٺم
(شيام)

توجان آهِ مون کي پڻ گهرڙو تو جا ناهه مون کي ٻه زمين،
گل پوتن جي کونديـن سان، گهر ۾ ڪا ساواڻ ڪريون.
(شيام)

پٽي صاحب جي شهادت کان پوءِ، سائين جي ايم سيد، بيگم پٽو صاحبه کي چيو تہ مان لاڙڪاڻي عذر خواهيءَ لاءِ اوهان وٽ اچڻ چاهيان ٿو. بيگم صاحبه ٻاءِ روڊ لاڙڪاڻي المرتضيٰ هائوس تي پهتي هئي. دُعا کانپوءِ سياسي ڳالهيون ٻولهيون ٿيون. وقت اچڻ تي اهي سڀ تفصيل ذميوار ماڻهو ظاهر ڪن چو تہ اهو سڀ ڪجهه سنڌين جو اثاثو آهي. اخبارن ۽ رسالن ۾ تفصيل ڇپيا هئا پر مان لکڻ مناسب نٿو سمجهان. اميد آهي تہ سنڌ جي ڏکن جي سموري تاريخ مستقبل وارو مؤرخ قلمبند ڪندو هوندو. آسمان منظر محفوظ پيو ڪري. نيت تہ انصاف جي عدالت لڳندي.

پليجو صاحب لکڻ ۽ ڳالهائڻ جو شهنشاهه آهي. سنڌي عوامي تحريڪ دوران هو نئون ديري ايندو رهندو هو. هن جون لکڻيون هر عام ۽ خاص وٽ مقبول آهن. هن محنت ڪري، ڪارڪن تيار ڪري وري نهيل نُڪيل پارٽي ٺـاهي ڇڏي. غلام قادر پليجو لاڙڪاڻي ۾ نئون ديري مان پارٽي فنڊ وٺڻ ايندو هو. بعد ۾ پ پ پ ۾ ايم پي اي ٿي ويو. ايم آر ڊي تحريڪ ۾ ايترو مال گڏ ڪيائين جو سندس ٻار ۽ گهر آمريڪا ۾ آهي. "هاري ۽ مزدورن" جا اڳواڻ اٿين بدلجي وڃن تہ اسان غريبن جا ٻار، روزگار لاءِ ٿاٻا نہ کائيندا سون تہ ڇا ڪنداسون. پر يارَا! هرهڪ ٿڪجيو پوي، غريب جا ٻار آهن. پل! جاوا ڪن. هرويرو خان بهادر نوابن ۽ وڏيرن پراڊو، ليند ڪروزر ۾ پيجارو تي هلڻ جو ٺيڪو کنيو آهي ڇا؟

هڪ انڌي سان ڪنهن عورت شادي ڪئي. هڪ ڏينهن ان عورت، "حافظ، مڙس کي پيار ۾ محبت ڪندي چيو تہ ڪاش! توکي اکيون هجن ها تہ ڏسين ها تہ مان ڪيتري سهڻي آهيان. حافظ وراڻيس تہ "اکين جي روشني ڪونهي پر ايترو ضرور سمجهان ٿو تہ "جيئن چوين ٿي جي ائين هجين ها تہ هي اکين وارا توکي مون لاءِ ڇو ڇڏن ها. "سمجهون سڀ ڪجهه ٿا.

"پنڻ واريون پڌريون، پيون ائين ئي هٽ هٽن." شاهه

سنڌ ۾ جيڪا سجاڳي ۽ مزاحمت آهي ان جو ڪريڊٽ پليجي، آريسر، ڄام ساقي ۽ ٻين قوم پرستن ڏانهن وڃي ٿو. هنن تڪليفون سهي، سنڌ کي بچايو آهي.

اسان جي معاشري ۾ مسلمان هوندي ٻه "برهمڻ ازم" آهي غريبن جا تعليمي اسڪول، اسپتالون، مارڪيٽون، سواريءَ جا ذريعا مطلب تہ هر شيءِ جدا

آهي. جڏهن تہ دولتمندن، آفيسرن ۽ وزيرن، مشيرن ۽ جاگيردارن جو اٿڻ ويهڻ، ڪلبون، اسڪول، ميڊيڪل سينٽر، گاڏيون، هوائي جهاز شاپنگ سينٽر ۽ رهائشي ڪالونيون وغيره الڳ آهن. اها طبقاتي ڪشمڪش ڏينهون ڏينهن نروار ٿيندي پئي وڃي.

مون جهڙن غريبن جا ٻار پڙهي، نوڪريون ڪري هيرا ڦيريون ڪري، حلال ۽ حرام مال ڪمائي، هن شهر ۾ بہ پنهنجي حيثيت مڃرائي رهيا آهن. "ستيزن ڪلب" هڪ اهڙو پليٽ فارم نئين ديري ۾ جڙيو آهي. بنيادي ميمبرشپ جي في پنج هزار آهي. ماهوار في جدا ۽ جڏهن ڪينٽين وغيره تيار ٿي تہ کائڻ پيئڻ وغيره جي جدا رقم. ڪلهہ جيڪي اسلام ۽ سوشلزم جا پرچارڪ هئا، اُهي اُن ڪلب جا روح روان آهن.

اڄ جيڪڏهن نہ تہ سياڻي منهنجي خاندان جا بہ ميمبر ٿي پوندا تہ پوءِ ڪنهن کي معيار ڏبي.

"جتي عمر گذري وئي، پڪندي ئي،
لڳن ٿيون سڄاتل تہ راهون اُهي ئي." (شيام)

منهنجي شهر وارن ۽ آسپاس جي ماڻهن لاءِ تعلقي رتيديري جي آفيسن ڏانهن وڃڻ پئسن ۽ وقت جو زيان آهي.

هن شهر نئين ديري کي هاڻي "تعلقو" ٿيڻ گهرجي. لطيف يونيورسٽيءَ جو ڪئمپس ملڻ گهرجي. سنڌ ڪلچرل ڊپارٽمينٽ طرفان لئبريري ملڻ گهرجي. ڇا هي ڏکيا ڪم آهن؟، توهان جي وسَ ۾ نہ آهن؟! هي ڇوٿون دفعو پ پ پ اقتدار ۾ آئي آهي. خلق خدا کي ڪجهہ تہ ڏيو. قيامت ڏينهن ڪهڙو جواب ڏيندا. هيٺين شعر موجب، منهنجي سامهون صرف سنڌ، سنڌي معاشرو ۽ نئون ديرو آهي.

"تنهنجي دنيا اي ڪلي، آهي اڃا بہ ننڊ ۾
باک ڦٽندي گنگنائڻ آيون ماکيءَ مکيون!
روشني ۽ رنگ جي دنيا آهي گهڻو وسيع،
پر اڳيان هوندينم جي تون،
ڇا ڏسي سگهنديون اکيون؟
(شيام)

***

سارين جا پيلوڙ فصل ۽ ڏڪار

"پاڻيءَ جي صوبائي وزير سيد مراد علي شاهہ پنهنجي هڪ بيان ۾ چيو تہ پاڻي پنجاب نہ پيو چورائي، 45 سيڪڙو پاڻيءَ جي ڪوٽ آهي. 40 سيڪڙو ماڻهو متاثر ٿيا آهن."

سنڌو تہ اسان جي جياپي جو سهارو آهي. ان جي وهڪري ڪي برقرار ۾ جيئن جو تيئن رکڻ ڪانسواءِ اسان وٽ ٻيو ڪو چارو نہ آهي. اچو تہ 40 سال اڳ سنڌ جي سانوڻي موسم ۾ سارين جي فصل بابت ماضيءَ جا ورق ورايون.

1960ع کان 1970ع تائين منهنجو ٻالڪپڻ ۽ نوجواني آهي. اپريل مهينو ايندي ئي هاري وٽاڻ جو گڏ ڪيل پاڻ ٻنين ڏانهن ڏاند گاڏين تي ڍوئيندا هئا. هر ڏئي سارين جي ٻج پوکڻ وارين ٻارين ۾ پاڻ ڪنديري مٿان پلال ۽ گند وجهي ان کي باهہ ڏيندا هئا. جڏهن وٽاڻ جو پاڻ ۽ گند خاڪ ٿي ويندو هو تہ پرسان ڪوهہ وغيره جي لوٽين ۾ ڏينگهي سان نڪتل پاڻيءَ سان انهن ٻارين کي پربو هو. بعد ۾ سارين اچلائي ڇڏبيون هيون. هفتي جي اندر ٻيجارو ڦٽي

نڪرندو هو. اسان ڪان اڳ ۾ سڳداسي ساريون ٿينديون هيون، پر پوءِ جيت لڳڻ ڪري اها جنس ختم ٿيندي وئي. باقي جنسون بدڙو ساريون جن جو رنگ هلڪو ناسي هوندو هو ۽ اندران چانور سنها هوندا هئا. ٻي جنس جو نالو ڪنگڙيون سڏبو هو. غريب غربو کائڻ لاءِ ٿي اتي پيهائڻ لاءِ ان جو استعمال ڪندو هو. اتي لاءِ جوئر بہ استعمال ٿيندي هئي، جيڪا اڄڪلهہ ڏاڍي مهانگي آهي.

اٽڪل 64_1963ع ۾ انهن جنسن تي بہ جيت ۽ پوپٽ جو حملو ٿيو. جنهن ڪري بہ ٽي سال اتر سنڌ ۾ ڏڪر جهڙي صورتحال هئي. زراعت کاتي ۽ حڪومت مغربي پاڪستان طرفان سارين کي ڦوهارو ڪرڻ لاءِ باقراڻي، نئون ديرو، رتوديرو روڊ تي وارهہ ڪئنال جي پل جي ويجهو رن وي ٺاهي ڦڪن جهازن سان سارين جي فصل کي ڦوهارو ڪيو ويندو هو. ڏاڍي زهريلي دوا استعمال ٿيندي هئي. اڳ ۾ خبردار ڪيو ويندو هو جنهن ڪري مالوند ماڻهو ٽن چئن ڏينهن جو گاهہ گڏ ڪري رکندا هئا. ڦوهارو ٿيل گاهہ مال کي نہ ڏبو هو. پاڻيءَ ۾ مڇي جو ٻيجارو وغيره مري ويندو هو. رات جو زراعت کاتي وارن مفت ۾ هارين ۽ زميندارن کي لالٽين ڏنا هئا تہ هو رات جو پوک ۾ پاڻيءَ جي پاٽ ڀري ان ۾ سِر وغيره رکي، ان تي لالٽين ٻاربو هو. ڪيئي پوپٽ اچي مڙندا هئا هيٺ پاڻيءَ جي پاٽ ۾ ڪري مري ويندا هئا. ماڻهن الله کي راضي ڪرڻ لاءِ ختما ڪيرايا ۽ ٻارڙن کي منا پت ڪارايا تہ ملڪ مان ڏڪر ختم ٿئي.

73_1972ع ڪانپوءِ فلپائن مان ريسرچ ٿيل اِري 6 آيو ۽ آهستي آهستي مٿيون جنسون مٽجي ويون. پٽي صاحب پنهنجي دور ۾ ڏوڪري رائيس ريسرچ انسٽيٽيوٽ کوليو هو. ڪنگڻي ۽ بدڙي جنسن جي پئداوار گهٽ ۾ گهٽ ٿيندي هئي، جڏهن تہ اِري 6 جي پئداوار 40 کان 50 مڻن تائين پهچندي هئي.

اپريل جو سڄو مهينو ٻج پوکڻ سان گڏ واهن ۽ واهين جي کاتي کٽبي هئي. سنهو ڪم هاري پاڻ ڪندا هئا. گهڻو ڪم زميندار ۽ سرڪار "لالن پناڻن کان" روڪ رقم ڏئي کاتي کٽائيندا هئا. موجوده مشينن ۽ ٽريڪٽرن وغيره جو رواج پوءِ پيو. مون کي ياد آهي تہ پهرئين مئي تي "چڙيو پاڻي" درياهہ مان واهن کان اچڻ کان اڳ ۾ سيني واهن جي پيٽ ۾ پاڻي بلڪل ٿوري اندازي ۾ وهندو هو. ان مان اهو فائدو هوندو هو تہ مال ۽ ماڻهن کي پيئڻ جو پاڻي ملندو رهندو هو جيڪو 1980ع ڪانپوءِ آهستي آهستي گهٽجي آخر اهو بند ٿي ويو. پاڻي نہ هئڻ ڪري ڍُنن جي پاڻي پيئڻ ڪري ماڻهن ۾ هيپاٽئائيٽس جا ڪيس وڌيا آهن ۽ مال ۾ بيماريون پڻ وڌي ويون آهن. صاف ظاهر آهي جديد دنيا ۾ اسان سنڌي پٺتي ويا آهيون.

مئي جي پهرئين تاريخ تي سکر بئراج مان واهن ۾ پاڻي ڇڏيو ويندو هو. 5_6 ڏينهن ۾ پاڻي زمينن تائين پهچي ويندو هو ۽ رونبن جي شروعات ٿي ويندي هئي.

مردن ۽ زائفن جا ٽولا پنهنجا رونبا ڪري آرام ڪري، ٽڪ پٽي، پنهنجي ۽ گهر وارن جو لٽو ڪپڙو وٺي مخصوص ماڻهن جو ٽولو ناهي رونبا ڪرڻ لاءِ باگڙجي ضلع سکر ويندا هئا. تقريبن مهينو ڪن اتي رهي پئسا ڪمائي موٽي ايندا هئا.

رائيس ڪئنال تي اڳ ۾ رونبا ٿيندا هئا، بعد ۾ دادو ڪئنال ۽ آخر ۾ کيرٿر ڪئنال جي زمينن تي رونبا ٿيندا هئا.

اچو ته موجوده پاڻيءَ جي صورتحال تي نظر وجهون. گذريل 20_30 سالن کان پاڻي مئي مهيني جي بجاءِ جون، جولاءِ ۾ مس سکر بئراج تائين پهچي ٿو. سارين کي پهچڻ لاءِ جهجهو پاڻي ۽ گهڻي گرمي گهرجي، پر جيڪڏهن پاڻي دير سان اچي ٿو ته سارين پچڻ جي مند سيپٽمبر کان مٿي آڪٽوبر تائين پهچي ٿي. گرمين ختم ۽ مٿين مندن اچڻ ڪري سارين جو سنگ ۽ داڻو ننڍو ٿئي ٿو. پئداوار ۾ فرق پوي ٿو. فصل کي مهلي لڳڻ جو خطرو پڻ وڌي وڃي ٿو. تنهن ڪري ضروري ٿيو پوي ته فصل 15 سيپٽمبر کان اڳ لابارن لائق ٿيڻ گهرجي. اها به ماضيءَ جي مقابلي ۾ دير آهي. ٿيندو ايئن آهي ته مارچ ختم ٿيڻ سان ئي سج جي آب ۽ تاب ۽ گرمي ڪري گليشيئرن جي برف پگهرجڻ شروع ٿيندي آهي. جڏهن ڊيم پرجڻ شروع ٿيندا ته درياهه جي پيٽ ۾ پاڻي ڪٿان ايندو. منهنجو مطلب آهي ته پاڻي ذخيرو ڪرڻ يعني سنڌ کي پاڻي دير ڏيڻ، سڀ ڪجهه مصنوعي آهي. حڪومت ڊيم پري پوءِ پنهنجي مرضيءَ سان پاڻيءَ جا وهڪرا وهائي ٿي. پهرئين شينهن پنهنجو حصو ڪٽي پوءِ جي بچيو ته باقي راڄ جا ماڻهو اهو انصاف نه آهي. سنڌ جي ضرورتن جو پ پ کي خيال رکڻ گهرجي ۽ اهو ڏسڻ ۾ به اچڻ گهرجي. ڪنهن وزير ۽ مشير جي بيان سان ان کي ظاهر ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش ڪرڻ نه گهرجي.

سنڌوءَ ۾ الائي ڪيترن ننڍين وڏن وهڪرن جو پاڻي اچي ڇوڙ ڪندو آيو آهي. اهي وهڪرا گهٽبا پيا وڃن. مثال طور ڪابل درياهه هن جو پاڻي اڄ به ”ٽانڪ“ وٽ سنڌو درياهه ۾ اچي پوي ٿو. پر ڪابل درياهه تي افغانستان ۾ ڊيم ٺهي رهيو آهي، يعني مستقبل ۾ اهو پاڻي به ختم سمجهو.

مون کي خدشو آهي ته اِري چانورن جون موجوده جنسون به هتي ڪونه ٿينديون. جيئن انهن گذريل جنسن کي ري پليس ڪيو هو تيئن هنن جي جاءِ به گهٽ پاڻي ۽ گهٽ گرميءَ واريون جنسون والاريندويون يا مورڳو ساريالو فصل ئي

ختم ٿي ويندو.

افسوس سان لکڻو ٿو پوي تہ لاڙڪاڻي، نئين ديرو ۽ آسپاس جر جو پاڻي هيٺ لهي آيو آهي، نلڪا يا تہ ٿورو پاڻي ٿا ڏين يا خراب ٿي پيا آهن. اڳ اسان وٽ 35 فوٽ "جر" هوندو هو يعني 35 فوٽن تي نلڪو پاڻي ڏيندو هو هاڻي اهو 60 تي بہ ڪونہ پيو هلي. مستقبل لاءِ منصوبہ بنديءَ سان گڏ دعائون بہ گهرڻ گهرجن.

هنزه درياهہ اسان جي سامهون هنزه ڊئم بڻجي ويو آهي. ڪجهہ خدا جو خوف ڪريو. اسان سنڌين تي رحم نہ پر اسان سان انصاف ڪريو. هندن ۽ انگريزن اسان جي سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو خيال ڪيو. 1810ع کان رڪارڊ ۽ دستاويز آهن. توهان اسان جي پاڻيءَ تي ڏاڙو چو ٿا هڻو.

دنيا ۾ صرف اسان پيچڙي ۾ نہ آهيون، مصر ۽ سوڊان جو نيل درياهہ وارو مسئلو بہ پنجاب ۽ سنڌ جهڙو مسئلو آهي. هر ڪم بين الاقوامي قانون موجب ٿيڻ گهرجي. ڏاڍ مڙسيءَ تي انڊيا ۽ اسرائيل کي ننديون ٿا تہ اسان لاءِ توهان ساڳيو نسخو چو ٿا پسند ڪيو.

جڏهن پ پ اقتدار کان ٻاهر هئي ٿل ڪئنال جي خلاف احتجاج رڪارڊ ٿيل آهي. اڄ اهو وهي ٿو. سڀ سنڌي وزير ۽ ميمبر وغيره چپن کي چونو هنيو ويٺا آهن.

محترم آبپاشي جا صوبائي وزير! ايڏي حمايت پنجاب جي زور آوريءَ جي چڱي نہ آهي. ڪجهہ تہ ماضيءَ کي ياد ڪريو ۽ حقيقتن کي آڏو رکو! سچ ڳالهائڻ ۾ بيان تبديل ڪرڻا نہ پوندا آهن. تنهنڪري اهو سچ آهي تہ پنجاب پنهنجي 5 لک غير آباد زمين وڏيڪ آباد ڪرڻ چاهي ٿو تہ چا سنڌ جي آباد زمين غير آباد نہ ٿي ويندي. تنهن ڪري سنڌ جي ووٽن ۽ نمڪ جو حق انصاف سان ادا ڪريو. حڪومت جي مزن کان پري آهيو تہ قومپرستن کان بہ اڳ ڪڏي ٿا ويو. جڏهن اقتدار ۾ اچو ٿا تہ مرڪز اوهان لاءِ مجبوري بڻجي پوي ٿو. اهو مردن وارو ڪردار نہ پر سنڌين جي تباهيءَ وارو رول آهي.

بن مانگي موتي ملي،
مانگي ملي نہ ڀيک،
منگن سي مرتا ڀلا،
ڪهتا آيا ڪبير.
(ڀڳت ڪبير)

سنڌي ماڻهن کي هاڻي ڪجهہ گهرڻ بجاءِ منجهڻ لاءِ تيار رهڻ گهرجي. 60 سالن کان گهرندا پيا اچن، مسئلا تہ وڌندا ٿا رهن گهٽتائي تہ ڪونہ آئي آهي.

***

سڪل پلوءِ سيت پريتم

محترم علي قاضيءَ جو "سنڌوءَ بابت سڌ" ائين لڳو جو حيرت ۾ پئجي ويس. سنڌ ڪيڏي سُجي تي وئي آ. هرهڪ پنهنجي ذميوارين ۾ ڪيڏي ڪوتاهي پيو ڪري. لانگ بوٽن جو تشدد، ذاتي ميلشائن جون جُنيون، ووٽ وٺندڙ ايم.پي.اي، ايم.اين.اي، سينيٽر، وزير ۽ مشير بڻجي وڃن پوءِ به اسان ننڍڙڪا آهيون.

سوشلسٽ قوم پرستن، پ پ پ ۽ مسلم ليگ پاڳارو گروپ وغيره ڇڻ حڃ تي هليا ويا آهن جو اخباري ڏنڊو ۽ سيٽلائيٽ (K.T.N & Kashash) سسٽم تحت ٽيليويزن نيٽ ورڪ هلائيندڙ اسان جي جياپي تي توجهه پيو ڇڪائي. الله هن کي اجر ۽ اجورو ڏئي! سنڌ جو مان مٿانهون ٿو ڪري، هن ڌرتيءَ جو پٽ هجڻ جو سچو ثبوت ڏنو آهي. الله هن کي پنهنجي عافيت ۾ رکي! سچي سنڌ جون ڪيس اهي ئي دُعائون آهن.

صبوح جو اُٿي تيار ٿي، پنهنجي شهر نئين ديري جو چَڪر هنيم، غلام حسين ڪنپر اوچتو موٽر سائيڪل تي گڏيو. ٻڌايائين ته "درياءَ تي ٿا وڃون." جڏهن ڏٺل ماٺوءَ پري پلاننگ تحت اجنبي ۾ ڏاريا ٻڌبا آهن ته اندر مان آواز

ايندو آهي.

”همدرديءَ کي پيارُ نہ چؤ او چريا،
جنهن تنهن کي يار نہ چؤ او چريا.“

واپس گهر اچي، بيچينيءَ مان هڪ ٻہ فون ڪري وري ٻاهر نڪتس. آسمان واري کي مون تي رحم اچي ويو. سيد غلام نبي شاهہ ۽ ديوان مُرلي ملي ويا. بيٺي بيٺي درياءَ تي هلڻ جو پروگرام ٺهي ويو. دل ۾ الحمد لله بار بار اُچاريم. موهن لعل بہ ملي ويو. ڪلاڪ سوا ڪان پوءِ لاڙڪاڻي- خيرپور پُل تي پهچي وياسون. تِلَ رستو ڪارون، بسون، ويگنون، ٽريڪٽرءِ ڪوچز وغير ۽ اٽيل ڊوڙ ٻار ٻُڍا، جوان، پوڙها، نوجوان نينگريون، اجرڪ اوڍيل عورتون. ڀرارُيءِ شهرن جي خلق خُدا ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي. رستو بلاڪ، گاڏي ڪنڊ سان پارڪ ڪري پنڌ پياسون. اعتبار ڪريو ڏاڍي ڏکيائيءَ سان چارئي ڇٽا پُل جي ويڪري روڊ تي هلي رهيا هئاسون. تمام گهٽي رش هئي.

ڪجهہ ٽائيم پنڌ ڪري، سنڌوءَ جي سڪل پيٽ ۾ لٿاسون. ڪٽڪ جي ساوڪ، ٽوپ، اجرڪ، جهنڊا، نعرا ۽ جذبا ڏسڻ وٽان هئا. آخر درياءَ جي پاڻيءَ واري حصي وٽ پهتاسون. دُهل، شرنايون، سنڌ ۽ سنڌوءَ جانعرا، پيڙيون، ملاح، گلاب جا ڳاڙها ۽ پيلا گل، هندو مسلمان، پڙهيل، اڻپڙهيل، ننڍا ۽ وڏا سڀ دُعاگو. مُرليءَ جهمر هڻندڙن سان ساٿ ڏنو. مون فوٽو ڪڍيا. ٻيڙيءَ جو چڪر لڳايو. ڪجهہ ٽائيم گذاري واپس ورياسون. ڪلوميٽر کن پنڌ ڪري ساڳي رش مان، ڳُلها هڻندا اچي ڪار وٽ پهتاسون. وري پنٽي مڙي ڏٺم رڳو اجرڪ، ٽوپيون ۽ سنڌي اِئين اچي گڏ ٿيا هئا جيئن انڌاري رات ۾ ڪهڪشان جا ننڍڙا ستارا هڪٻئي سان گڏ ٽمڪندا آهن ۽ پاٽ اوندهہ کي اُجالي ۾ تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. روح رڙي پيو. چپ چُري پيا. مالڪ اسان تي رحم ڪر! انسان آهيون اسان کي مهذب قومن وانگر جيئڻ ڪونہ ٿو اچي، اسان کي سليقو ڏي، ساڃاهہ ڏي، اسان جي اڳواڻن کي غيرت ڏي! اسان جو ڀرم رک. اسان جو قول ۽ فعل درست ڪر! ٻيو ڪو ٻڌڻ وارو ڪير نہ آهي!!

غلام حسين ۽ غلام سرور ناريجي ڏي فون ڪري، جذبن جو اظهار ڪيم. هو ٻرڙا پتڻ تي نئين ديري جي پرسان درياءَ جي پيٽ ۾ هئا. ائين چئين وڳي واپس موٽي آياسون. جيڪو گڏجي پيو اهو سنڌوءَ بابت حال حوال ڏئي وٺي پيو. سجاول واري پل، قاسم آباد حيدرآباد وارو ٻاءِ پاس، المنظر ڄامشورو پل، سيوهڻ، دادو مورو پل، لاڙڪاڻہ خيرپور پل، ٻرڙا پتڻ، لب مهراڻ سکر ۽ ساڌ ٻيلو گڊوءَ جي

پُل ۾ پيا نندڍا وڏا ميڙاڪا، سنڌ جي اجتمائي سوچ جو اظهار بڻجي سامهون آيا.

"سنڌ جي پانهن ۾ جي پَلُ هجي،
پوءِ هميشہ سنڌوءَ ۾ جَلُ هجي."

منهنجي مايا "سنڌ، سنڌوءِ سنڌي" رهيا آهن. جواني ائين بحث ڪندي ۽ سوچيندي گذري وئي. اسان جي عشق کي بدعتون چوڻ وارا، اڄ چون پيا تہ هاڻي جي هي حالتون آهن تہ سڀاڻي اسان سنڌين جو ڪهڙو مستقل ٿيندو. سچ هرهڪ پريشان آهي. U.N.O جون رپورٽون آهن تہ گئس ۾ گرميءَ جو ماحول تي تيزيءَ سان اثر پوي ٿو. مٺو پاڻي هر سال گهٽندو پيو وڃي. 2035ع تائين يعني 25 سالن کانپوءِ ڏکڻ ايشيا ۾ پاڻيءَ جي وڏي کوٽ سامهون ايندي، پوري خطي ۾ لڏ پلاڻ سبب 35 ڪروڙ ماڻهو متاثر ٿيندا. خدا ڪري ائين نہ ٿئي پر ٿئي ٿو تہ ڇا ڪنداسين؟ سوچڻ ۾ فڪرمند ٿيڻ جي ڳالهہ تہ آهي پر هاڻي کان وٺي تياري ڪجي تہ اسان پنهنجو نقصان گهٽائي سگهون ٿا. سجاڳي، صحيح انگن اکرن جو علم ۾ سچي سياسي قيادت تيار ڪرڻ. پوءِ قربانيءَ جو عزم. موت تہ هر حال ۾ اچڻو آهي پوءِ خوف ڇا جو؟ رڳو منافقن، ٺڳن ۾ مڪارن کي پنهنجي قابليت ڏيکارڻي آهي تہ اسين پالا پولا نہ اڳ هئاسون ۾ نہ هاڻي آهيون. مون کي اميد آ ڪير ڪانئر ٿيندو!

تازو توانو ٿي. سانجهيءَ کان پوءِ واري واري سان ڪي.ٽي.اين ۾ ڪشش چينل ڏسڻ لڳس. اکين جي سيلاب تي ضبط ڪندو رهيس. پنهنجي حال، سجاڳي، بيوسي ۾ لاچارگيءَ کي ڪهڙو نالو ڏجي. ڪي ٽي اين جي ٽن ماڊل پارٽن جي دُعا..... اسان نہ هونداسون، سنڌو نہ هوندو پَلو نہ هوندو.

..... معصوميت ۾ سچائي گڏجي، هن ڌرتيءَ تي سڀ ڪجهہ ڪري سگهن ٿيون. اسان جي ڪلچر ۾ ايڏي قوت آهي جو ڇا چئجي؟ ڪچائي آهي تہ اسان جي قيادت ۾ آهي. هي ڪا هندو۔ مسلم ۾ بغاوت جي ڳالهہ نہ آهي. هي اسان جي پيٽ ۾ مستقبل جون ڳالهيون آهن. هاڻي ڪن لاٿار ڪرڻ لاءِ ڪجهہ ڪونہ بچيو آهي.

سيٺ پرتم ۾ شڪل پلا:

مون کي ياد ڪونهي تہ هي ڪهڙي سال جي ڳالهہ آهي. جيئن تہ اهي ڳالهيون چڱي نموني منهنجي ذهن ۾ محفوظ آهن تنهن ڪري چئي سگهان ٿو تہ 1958ع تائين وارو دور ٿي سگهي ٿو. اهو وقت منهنجو مسوديري ۾ گذريو. ان

عرصي دوران نئين ديري مان سيٺ پرتم گڏهن تي سودو سامان کڻي ايندو هو. هو هنداڻا، گدرا، ڏوڪا، ڪارڪون، سبزيون ۽ سُڪل هيڊ ڏنل پلا به کڻي ايندو هو. هو سال ۾ به ٽي ڦيرا ڪندو هو. استاد شاهن فقير (شاهه محمد سومرو پنهنجو دوڪان به هلائيندو هو ۽ سيٺ پرتم جو سامان رکي ڳوٺ ۾ هوڪو ڏيندو ته سيٺ سامان آندو آهي، اچو ۽ اچي "ڪجهه تورايو ۽ ڪجهه چورايو."

ائين ٻار شين وٺڻ لاءِ جهول ان جا ڀري ايندا هئا ۽ شيون وٺندا هئا ۽ وڏا گهر لاءِ سودو سيٺ دلبر ماڻهو ڪلڻو ۽ محبتي هو. شام جو سيٺ وٽ انَ جا ڍير ٿي ويندا هئا ۽ سودو ختم ٿي ويندو هو. ايڪانامڪس ڪي ان ڪي جنس جي بدلي جنس يعني "بارٽر سسٽ سڏبو آهي" جيڪو اڄ به ٻهراڙين ۾ جاري آهي.

هڪ دفعي سيٺ پرتم گڏهہِ پلن جو ڀري آيو. گوڏي جيڏا ڦڪا هيڊ ڏنل، لوٽيل سُڪل پلا کڻي آيو. ڀري ڪان انهن جي بوءِ اسان جو مٿو پئي چڪرائي. اسان جي گهر ۾ به پلو خريد ڪري چاڙهيو ويو. ڏاڍو ڏيؤ ڪري ڪاڏو هو.

نئين ديري بابي مرحوم رهائڻ شروع ڪيو (1968ع) ته اڳ ۾ جيڪي ڳالهيون سمجهه ۾ نه اينديون هيون، اهي سمجهڻ ۽ پچڻ شروع ڪيم. نئون ديرو درياءَ جي ساڃي ڪپ تي آهي. "ٻرڙا پتڻ" تان پلا نئين ديري ۽ ڀين آسپاس جي ڳوٺن ڏانهن، ٻي مڃيءَ سان گڏ وڪامندا هئا. پلا ايترا جهجهي انداز ۾ ٿيندا هئا جو ملاح اهي مصالحه هٽي سڪائيندا هئا ۽ سانوٽي موسم ختم ٿيڻ ڪانپوءِ وڪامندا هئا.

"درياءَ بادشاهه، پلن ۽ سيٺ پرتم" سان منهن جو اهو پهريون شعوري پريم هيو. 1955ع ۾ ڪوٽڙي بئراج (غلام محمد بئراج) يا ڄامشورو پل ٺهي تيار ٿي. ان کان اڳ، پلي جو ڀيچارو سنڌي سمنڊ مان نڪري، سنڌوءَ جي مٺي پاڻيءَ جي وهڪري ۾ وڌندو (Growth)ابتو ترندو ۽ ٿيون هٽندو سنڌوءَ ۾ جاوا ڪندو سکر تائين پهچي ويندو هو. ڪيرو پلو ننڍو ۽ اڇو ٿيندو هو تازي پلي، ۽ آنيءَ جي لذت جي ڇا ڳالهه ڪجي. سنڌوءَ ڪان سواءِ ٻي هنڌ پلي جي هيءَ جنس ڪونه ٿيندي آهي. سنڌي پلي جا مختلف طريقا پچائڻ جا رهيا آهن. ديگڙيءَ ۾ ٻوڙ پچائڻ، تري ڪائڻ، پلي ۾ پلاءُ، تتل واريءَ ۾ پلو پچائڻ ۽ ڪوهه ۾ پلو پچائڻ وغيره.

گذريل 15_20 سالن جي ڳالهه آهي ته عاقل پتڻ تي به سوين ٻيڙيون بيٺل هونديون هيون جيڪي اڄ ٻه_چار ٻونديون (ننڍيون ٻيڙيون) مس وڃي بچيون آهن. عاقل مان به پار وڃبو آهي يا شڪار لاءِ ٻيڙين تي وڃبو آهي.

سنڌوءَ جي ٻولڻ (ٻلهڻ جيڪا انڌي ٿيندي آهي) ختم ٿيڻ جي قريب

آهي. درياءَ ۾ چاڙهہ نہ اچڻ ڪري گاهہ ٻوٽا، تيلي ٻج، ماڪي، تتر، سيھڙ، ڦاڙها ۽ ٻيون جانورن ۽ پکين جون ڪيتريون جنسون ناياب ٿينديون وڃن. شاهہ چواڻي:

”نہ سي وونئڻ وڻن ۾ نہ سي ڪاتيارڻ، - پسيو بازارون هينئڙو مون لوڻ ٿئي.“

لاڙڪاڻي جا ڪرڙا، ناريل (ڏونگهي) مثل آهن. موراڪي تري کائجي تہ ان جو سواد لاجواب آهي. ٻيا ڪيترائي مڇيءَ جا قسم آهن جن کي غريب غربو کائي ڏؤ ڪري، زندگيءَ جي گاڏي کي گهليندو هو. جهينگا ناياب. پوئڪي سينگاري ۽ گندڻ ايترا ٿيندا هئا جو انهن کي ڪوهٽ نہ لائيندو هو. (ماڻهو کائڻ لاءِ تيار نہ هوندا هئا. هاڻي اُهي لاهوري لکين روپيہ ايڊوانس ڏئي، ٺيڪيدارن کان گهرائن ٿا. مٿيون ٿئي جنسون ايڏيون گرم آهن جو پوڙهو کائي تہ ٻين دوائن کائڻ جي ضرورت ئي نہ پوي. هي اسان جون نيچرل غذائون آهن. ڪڳو هر هنڌ ملندو هو. ان ۾ ڪنڊو ڪونہ ٿئي ان کي دريائي ڪڪڙ اسان سڏيندا آهيون. سگداسي چانورن جون جنسون ختم ٿي ويون. جنهن جو هڳاءُ گهرن مان نڪري گهٽين ۾ ڦهلجي ويندو هو. مان ننڍو هوندو هوس تہ اسان جي ڳوٺ ۾ ڪير ڪونہ ڪپندو هو. ڪنهن جون مينهون ڍڪيون هونديون هيون تہ پاڙيوارو پاڳيو (مال وارو) ساسرون پري (چونريون پري) ڪيس ڪير مفت ۾ ڏيندا هئا. ايئن وري انهن جو وارو ايندو هو تہ ”احسان جو بدلو احسان سان ڏبو هو“ اڄ جتي ڪٿي ڪير وٺڻ وارن جا دڪان ڪمپنين وارن کوليا آهن. ديسي آنا ختم، ديسي ڪڪڙيون ختم، سياڻي هي ڪير بہ ڪونہ ملندو. شهري بابو جاوا پيا ڪن اسان جا مارو ڪير لپ لاءِ سڪندا. مال جو چارو مهانگو ڪٿي مهانگي، ساريون سستيون آهن. ڪا عقل ۽ انصاف جي ڳالهہ. ڏاهپ ۽ سنجيدگيءَ جي تقاضا آهي تہ ”اسان جو مرڻ جيئڻ سنڌ، سنڌوءَ ۽ سنڌين سان آهي. اسان جي قول فعل ۾ هتان جي مسئلن کي اوليت هئڻ گهرجي. دبئي، برطانيہ آمريڪا ۽ يورپ وغيره سڀ ڪجهہ آهن پر سنڌين جون قبرون سنڌ جي زمين ۾ ٿينديون. ٿورو لکيو گهڻو سمجهندا. منهن جو ايمان آهي جنهن مُڙدي جي شفا، سنڌ ڌرتي جي مٽي نہ ڪندي اهو جنت ۾ ڪيئن ويندو. ڪوئي شفا ڪرڻ لاءِ تيار نہ ٿيندو غدار، مڪار ۽ منافق جو.

ياد رکو! مغلن جي زوال کي ياد رکو ورهاڱي کي، پڙهي ڏسو منتو خشونت سنگهہ، آگ کا دريا ۽ غدار ناولن کي، سنڌ جي هندن جي لڏپلاڻ مان سبق سکو. ڪڏهن بنگال ٿو ورهائجي، ڪڏهن پنجاب ۽ ڪشمير. قدرتي بائونڊريز سان

هٿ چراند سان رڳو "رت جي هولي" تہ پيدا ڪري سگهجي ٿي پر انسانيت جي خدمت نہ ٿي ڪري سگهجي. جهالت، لالچ ۽ جانور پڻي جي وڏيڪ گنجائش نہ رهي آهي. سازشون ۽ مڪاريون، سچ ۽ چنڊ وانگر نروار ٿي چڪيون آهن.

سنڌ جو سدا حيات مفڪر سائين جي ايم سيد مرحوم، عاشقِ سنڌ. پاڻيءَ جي مسئلي تي هميشہ چوندو هو تہ شير محمد بلوچ جو "پاڻيءَ منجهہ پساهہ" ڪتاب پڙهي ڏسو. ادريس راجپوت جا مقالا ۽ ڪي ٽي اين تي هن ۽ ٻين ماهرن جون مدلل رڙيون ۽ دانهون (ڪچهريون ۽ تقريرون) ساهہ سان سانديڻ جهڙيون آهن.

60 ـ سالن جي سلوگنس (نعرن ۽ احتجاجن) مان ڇا وريو آهي، اسان ڪي متفق ٿي حڪمت عملي ٺاهڻي پوندي، الله . قرآن شريف ۾ فرمائي ٿو "هن ڌرتيءَ تي آڪڙجي نہ هلو..... ٻي هنڌ فرمائن ٿا، "ظلم نہ ڪريو، انصاف ڪريو." هر مرندڙ سنڌيءَ کي غسل ڏيڻ لاءِ سنڌوءَ جو پاڻي گهرجي. سنڌين تي نہ پر پنهنجي نسلن ۽ مري ويلن تي رحم ڪريو نہ تہ بدروح بڻجي قيامت تائين پٽڪندا رهندا. هن ڌرتيءَ لاءِ سڪندا رهندا.

سنڌ جي تاريخ مان ڪجهہ حوالا، قصا ۽ ڪهاڻيون:

جڏهن سنڌ دهليءَ جي ڏن پرو هئي تڏهن ٺٽي ۾ محمد شاہ تغلق گورنر هو. ٺٽو ان وقت درياهي بندر هيو. محمد شاهہ پلو کائي ڏٺو تہ ٻيا سڀ بادشاهي طعام ڇڏي ڏنائين. پلو انتهائي گرم آهي. محمد شاہ بيمار ٿي پيو. حڪيمن پلي کائڻ کان روڪيس پر هن انڪار ڪيو ۽ آخر پلو کائيندي مري ويو. ڇا سنڌ ۾ پلي جيتري انتقام جي طاقت بہ نہ رهي آهي. ووٽ وٺندڙ پارٽيون ۽ ميمبر ڪجهہ تہ سنڌين سان تعلق هجڻ جو ثبوت ڏين.

2ـ سنڌ جي اقتصادي تاريخ ۾ لکيل آهي تہ سنڌوءَ جي ڪري سڄي سنڌ ۾ جهنگ، گاهہ، اناج ۽ مال ججهي انداز ۾ هوندو هو. ڪير ۽ مکڻ، کائڻ کان گهٽو هيو. دريائي پٽڻن ۽ واهن ۾ ٻيڙيون، مکڻ جون پرجي وڪامنديون هيون. مکڻ ڪوڏارين جي لپن (تور جو ماپو) طور وڪامندو هو. ڪجهہ پئسن ۾ (شايد روپيو) بہ ـ ٽي لپا مکڻ جا ملي ويندا هئا. اڄ عورتن جي ويم کان پوءِ جيڪو ٻهراڙيءَ ۾ "ڏِڪ" ٺاهبو آهي ان لاءِ مکڻ بہ ڪونہ ٿو ملي. "ڏِڪ" اسان جي ڪلچر ۾ اهميت رکي ٿو. اُن ۾ ڪير، مکڻ ۽ مصري وجهي ڪراڙيون مسون پنهنجن ننهن کي طاقت ۽ رت ضايع ٿيڻ کانپوءِ وڏي قوت واري شيءِ سمجهي کارائينديون هيون.

3ـ سنڌ جا بہ هيرا (نادر شاهہ ۽ ڪلهوڙا حڪمرانن جو دور:

سنڌ جي ڪلهوڙا حڪمرانن پيري مريديءَ کان, حرفتون ۽ چالاڪيون ڪري, سنڌ کي غيرن کان آجو ڪيو. جيڪڏهن ڪلهوڙن جا "شاهه عنايت شهيد". جي رت ۾ هٿ رنگيل نه هجن ها ته هو "سمن" سلطانن جي صف ۾ بيهن ها.

نور محمد ڪلهوڙو ايرانين طرفان سنڌ جو گورنر هيو. ايران ۾ ان وقت "صفوي خاندان" راڄ ڪري رهيو هو.

نادر مان نادر شاهه:

نادر جي پيءُ جو نالو امام قلي بيگ هيو. هُن پٽ (نادر) جو نالو "نادر قلي بيگ" رکيو. اُهو سال 1688ع چون ٿا. نادر جو پيءُ هاري يا ڏنار ليکڪ لکن ٿا. نادر جا وڏا شيعه مسلڪ جا هئا.

نادر ترڪ نسل جو آهي, هن جي قبيلي جو نالو "افشار" هو. افشار قبيلو ترڪن ۽ منگولن جو مخلوط نسل آهي. نادر پندرهن سالن جي عمر ۾ "تلوار" جو ڌڻي بڻجي ويو. ڏاڍو بهادر ۽ بي ڊپو هيو. ان وقت جي معيار مطابق, خونخوار ۽ وحشي هجڻ ڪري, هو جلدي اڳواڻ بڻجي ويو. هو فخر سان پاڻ کي "تلوارن جو پٽ" چوندو هو.

8 مارچ 1736ع تي هن جي رسم تاجپوشي ادا ڪئي وئي ۽ پاڻ کي "نادر شاهه" جو خطاب ڏنائين. صفوي خاندان جي ماتحت هوندي هن روس, ترڪ ۽ افغان حڪمرانن جي فوجين کي شڪستون ڏنيون. مڙس جو اڳ ۾ ڏاڪو جمي ويو هو. هن جلدي افغانستان جي حدن ۾ پنهنجون فوجون آڻي ايران سان ملايون ۽ اُتان دهليءَ جو رُخ ڪيو. 1738ع ۾ مغل بادشاهه محمد شاهه دهليءَ جو حڪمران هيو ته 1738ع ۾ نادر شاهه هندوستان جي حدن ۾ پير رکيو. 21 مارچ 1737ع تي دهليءَ جو قتل عام ۽ ڦرلٽ ڪرايائين پر محمد شاهه کي ڪجهه ڪونه چيائين. چو ته هن مقابلو نه ڪيو هو. عام ماڻهو ۽ محلا تباهه ۽ برباد ڪيائين. هزارين ماڻهن جو سسيون, تن کان جدا ڪيون ويون. مغلن جو مال, هاٿي, گهوڙا وغيره هٿ ڪري واپس لاهور, پشاور ۽ ڪابل پهتو.

ڪابل مان نور محمد ڪلهوڙي ڏي ايلچي موڪليائين. نور محمد ڪن لاتار ڪئي. ڪابل مان وري سنڌ ڏانهن موٽيو. نور محمد کي ڪُڻڪ (اطلاع) ملي وئي. هو خدا آباد ڇڏي عمرڪوٽ وٽ وڃي قلعي ۾ محفوظ ٿيو.

نادر سنڌ ۾ واءُ مينهن وانگر اچي ڪڙڪيو. وڏي تباهي مچايائين,

شهدادپور مان هڪ ڏينهن ۾ عمر ڪوٽ وڃي پهتو.

نور محمد ڪلهوڙي هڪ ڪروڙ روپيه تاوان گهوڙا ۽ ٻيا تحفا ڏنا. به پٽ غلام شاهه ۽ مراد ياب ڪلهوڙو نادر شاهه پاڻ گڏ ايران وٺي ويو.

نادر شاهه لاڙڪاڻي واپس اچي سنڌ کي ورهايو. شڪارپور ۽ مٿيون علائقو دائودپوٽن جي اڳواڻ "صادق محمد" کي ڏنائين ۽ نور محمد تي ساليانو "ڏهه لک" ڏن مقرر ڪيائين.

ڪتاب ٻڌائن ٿا ته "نادر شاهه جڏهن عمر ڪوٽ پهتو ته نور محمد کي ڪچهريءَ دوران چيائين ته تووٽ "ٻه هيرا" آهن اُهي ڏي. نور محمد قلعي ۾ واپس ويو ۽ واپسيءَ تي هڪ هٿ ۾ "مکڻ جو ڪٽورو ۽ ٻي هٿ ۾ اٽي جو وٽو" کڻيو آيو. نادر شاهه کي ليلائي چيائين. "سنڌ زرعي ملڪ آهي. هي هتان جا ٻه هيرا آهن. جيڪي قيامت تائين کٽڻا نه آهن. باقي ٻيو ڪجهه مون وٽ نه آهي. نادر شاهه جهانديده هيو. سچائيءَ کي سمجهي ويو.

افسوس اڄ اسان وٽان ڌارين جي لوڏين اهي ٻئي هيرا به کسي ورتا آهن. سنڌ آتش فشان بڻجي وئي آهي. ڏاڍي بک بيروزگاري ۽ بدامني آهي.

منهنجو ايمان آهي اسين سنڌي ڏين وانگر اڀري ايندا سون. ختم ڪونه ٿينداسون. صرف آسمان وارو اسان کي صحيح ڏگ وٺرائي (آمين)

"چند سِڪون کي عوض بڪتا هي انسان ڪا ضمير،
ڪون ڪهتا هي ميري ديس ۾ مهنگائي هي."
(نامعلوم)

ڪڇي جون زمينون ۽ روزگار

مرشد لطيف رح چيو:

دهشت دم درياهہ ۾، جت ستاٽا سنسار
بيحد باگو بحر ۾، هيبتناڪ هزار
سارين ڪان سرير ۾، طاقت توهان ڏار
ساهڙ چار! ستار! سگهو رسج سير ۾!
باگو= واڳو خطرناڪ پاڻيءَ جو جانور.

ڀٽائي گهوٽ سنڌوءَ جي سانوڻيءَ جي موسم ۾ پاڻيءَ جي خوف ۽ دهشت جو جيڪو نقشو چٽيو آهي اهو سمجهہ ۾ تہ اچي ٿو پر جڏهن "بيحد باگو بحر ۾" چيائين تہ سنڌوءَ جي عظمت سمنڊ وانگر بيان ڪئي اٿائين. يعني ٻڌايائين تہ هي عام درياءُ نہ پر بلڪل وڏو درياءُ آهي.

هنن سٽن مان ٻيو اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ ڀٽائي صاحب رحہ ان

وقت سنڌوءَ جي وهڪري ۽ شان جي تاريخ بيان (قلمبند) ڪئي آهي. جيڪا اڄ تبديل ٿي چڪي آهي.

ڪافي گهڻو وقت اڳ پڙهيو هيم تہ سڪندر يونانيءَ سنڌوءَ کي ڏسي، بي اختيار پنهنجي فوج کي ٻڌايو هو تہ "هي تہ سمنڊ آهي." (حوالو ياد نہ آهي) وڏيڪ ڪتاب پريا پيا آهن. پنهنجي عنوان تي اچان ٿو:

سنڌوءَ کي جيڪي موجود بچاءَ بند آهن، اُهي اسان جي اکين جي سامهون، درياءَ جي ڪچي ڏانهن سوريا ويا آهن. انگريزن جي دور کان پوءِ تقريباً ٻہ دفعا اُهي بند بدليا آهن نتيجي ۾ ڪچي جو علائقو تنگ يا سوڙهوٿي ويو ۽ ڪچي جون زمينون پڪي ۾ شمار ٿيڻ ڪري بئراج جي پاڻيءَ تي آباد ٿي رهيون آهن. اهڙي نموني حڪمران طبقي جا ماڻهو پنهنجي مفادن خاطر، سنڌوءَ جي ويڪر، گهٽائيندا آيا آهن.

جوانيءَ ۾ اسان، عمر رسيده ماڻهن کان ٻڌو تہ آبڪلياڻيءَ جي موسم ۾ درياءَ جو پيٽ 7 کان 11 ميلن تائين هوندو هو. زمينن تي جيڪو پاڻي چڙهي ايندو هو ان کي "چر" جو پاڻي سڏبو هو. تيز وهڪرو درياءَ جي پيٽ وارو هوندو آهي. "سير" وچ درياءَ جي وهڪري کي سڏبو آهي. ان ۾ ڪُن ٿين، ٻيڙيون اٿلي پون ۽ وڏا وڏا پراڻا وڻ بہ پاڙن سميت ابتا سبتا لڙهندا ويندا هئا.

ڪچي جا ماڻهو ٻي پار وڃڻ لاءِ ٻيڙيءَ کان سواءِ "سيٽهہ" تي تري ويندا آهن. سيٽهہ ٻاڪري ڪل مان محنت سان ماهر ٺاهيندا آهن. ان ۾ وات سان هوا ڀربي آهي. ترندڙ ماڻهوءَ کي ٻہ-ٽي ميل پاڻي لوڙهي ٻي ڪناري تي پهچائيندو آهي. ڏاڍي مهارت ۽ تڪليف سهڻ وارو ڪم آهي.

شمشير چيو:

تنهنجي نيڻن ۾ جيڪو نهاري ويو

چڻ سنڌوءَ جي ٻي ڪناري ويو.

شايد شاعر کي اهو عمل وڏيڪ ڏکيو ۽ تڪليف ڏ لڳي ٿو بنسبت سيٽهہ تي تري ٻي پار وڃڻ جي.

درياءَ جو پاڻي گهٽجڻ ۽ لهڻ کان پوءِ آهستي آهستي جيڪي مٽيءَ مان "سنڌوءَ جو سون" ڦوٽهڙو وٺندو آهي. سڄي ڌرتي سائي چادر ويڙهيل نظر ايندي آهي جنهن جي چوڪي وڻ ڏيندا آهن. ڪٽڪ، مٽر، چٽا، سرنهن ۽ ٻيا تيلي ٻج. ٻيرن جا دمڙا (ٻج) ڦوٽهڙو وٺندا آهن، ليون سايون ٿينديون آهن. ٻوڙا، ڪانهن ۽ ٻيا گاهہ وقت گذرڻ سان وڌندا رهندا آهن. ڪنڊ، ڪانديرا، اڪ ۽ ٻيا بيشمار

گاهہ ۾ ٻوٽا رنگ برنگي گلن سان من کي موهي وجهندا آهن. حدِ نظر تائين سرنهن جا گل جڏهن رقص ڪندو ڏسندو هيس تہ سمجهندو هيس تہ ”انساني روحن“ لاءِ ڪائنات جي مالڪ ”جهمر“ جو بندوبست ڪيو آهي. شداد جي بيان ڪيل جنت ڪان سنڌوءَ جا ڪنارا وڌيڪ سهڻا لڳندا هئا. چانورا، منڙيون ۽ ٽڏڙيون هوائون، ڪنن ۾ هوائن جا سُرٻاٽ جڻ پرينءَ جو پيغام پيا پهچائين. پکي، جهنگ جا جانور، وٽاڻن جا مال، پريل پيٽ سان ”تراڏيون“ (آواز ڪري خوشيءَ سان ٽينگ ٽپا ڏئي) جڻ پنهنجي پالڻهار جو شڪريو پيا ادا ڪن.

چوندا آهن تہ جيڪا شيءِ ڌرتيءَ مان ڦُٽي ٿي اُها گل ڪري ٿي. ڊپ بہ گل جهليندا آهن. مٽرن جا ننڍڙا واڱڻائي گل، ڇڻن جا پتڪڙا سفيد گل، پيلا سرنهن جي گلن جي رنگن کي ڪير وساري سگهندو. انسانن شايد رقص جهومندڙ ٻوٽن مان سکيو آهي. سورج مُکي گل ڪيڏا خوبصورت ٿيندا آهن. وونڻن جا گوگڙا جڏهن ڦاٽندا يا کُلندا آهن تہ ڪاري رات وارا سمورا تارا ڏينهن جو ڌرتيءَ تي لهي ايندا آهن.

رات جو چنڊ جي چانڊوڪيءَ ۾ وونڻن جون ڦٽيون ڏسڻ جهڙيون آهن ”نيچر“ قدرت اسان سڀني جي اُستاد آهي. پکيءَ کي اڏامندو ڏسي انسان ”جهاز“ ٺاهيو. ”ويل“ مڇيءَ کي ڏسي جهاز ۽ آبدوز ٺهيا.

ڪڇي جي وڻن مان ڪاٺ جو سامان ۽ ٻارڻ ملي ٿو. ٻوڙن مان واڻ ۽ رَسا، ڪانن مان پٽرون ۽ موڙا وغيره. هر شيءِ اسان کي ڏوڪڙ ڏيندي آهي ڪابہ شيءِ بيڪار نہ آهي. ائين سنڌوءَ جي مخصوص تهذيب ترقي ڪئي جيڪا هاڻي زوال ڏانهن وڃي رهي آهي. پيٽ پرڻ لاءِ سڀ ڪجهہ پنهنجو ڏڍ، ڏوٿرو ڪير، مکڻ، گوشت، ڪڪڙيون، آنا، سبزيون، اٽو چانور گيهہ، تيل، تماڪ وغيره سڀ ڪجهہ پنهنجو هجي تہ باقي ڳڙ ماني ۽ انگ ڍڪڻ جو ڪپڙو وٺڻ ۽ بوٽ وٺڻ ڪو مسئلو نہ آهي. اُها سنڌ اسان جي اکين آڏو اُجڙي رهي آهي. هر طرف انيڪ مسئلا آهن. ڪهڙا بيان ڪري ڪهڙا ڪجن.

شيخ اياز لکيو آهي تہ ”جوانيءَ ۾ شڪارپور واري سنڌ واهہ ۾ ترندي ۾ ريل جي پٽڙين سان پنڌ ڪندي منهنجو جسم ”لئيءَ جي ڇهي“ وانگر لچڪدار هوندو هو.“ اياز جون تشبيهون مون کي ڇرڪائي ”سُن“ ڪري ڇڏينديون آهن، سنڌوءَ جي جهنگ ۾ رُلائي ۽ رڻ ۾ رولي ڇڏينديون آهن.

اياز کي جڏهن سندس شاعريءَ ۾ ”محبوب جي وارن“ جي ڇڳن ۾ الجهيل ڏسندو آهيان تہ کيس چوندو آهيان تہ تون ”عورت ۽ جام“ مان ڊاپڻ وارو نہ آهين

پر فطرت ڪنهن جي بي اعتدالي برداشت نہ ڪندي آهي. آخر ۾ ”مَـرَ“ هُن جا گوڏا چٽي وئي. هُن جيڪا سنڌ جي سونهن ۽ عظمت بابت شاعري ڪئي آهي. سنڌ جي لوڪل تشبيهن کي جيڪا سگهہ ڏني آهي. اُها جمهوريت کي سيني سان لائڻ ۽ ٻيون خطائون ڪرڻ ننڍڙا گناهہ آهن. هُن سنڌ کي جيڪا شاعريءَ جي سوغات ڏني آهي اُن ۾ اُهي سڀ ٻُڏي ٽِيون وڃن. اسان پنهنجي گريبان ۾ ڏسون. هو بہ انسان آهي، سائين جي.ايم ۽ حيدر بخش جتوئي ڪونہ ٽڪا، هو ٽڪجي پيو.

”سنڌڙيءَ تي سر ڪير نہ ڏيندو.“

ڪنڊيءَ نہ سنگري ۽ ٻيا ڪافي شعر ۽ گيت وغيره، مون وٽ هن جون لافاني تخليقون آهن. مان سچائيءَ سان چوان ٿو پٽ جو گهوٽ، سن جو سائين، حيدر بخش جتوئي ۽ ٻيا هزارين ڪارڪن ۽ ليڊر نہ هجن ها تہ مون کي ”مٽيءَ جو ماڻهپو“ ۽ سنڌ جي ساڃاهہ نہ هجي ها. ”برو هو پنيور پنيان هوت نہ هليو.“ سڄي سنڌ جي اڪثريت گنهگار آهي.

لئيءَ جي سنهي ٽاريءَ کي ”ڇَهو“ چئبو آهي. ان مان ٽوڪريون، ننڍيون ڪاريون. وڏا ٽوڪرا اٿين ٺاهيا آهن جيئن ڪجيءَ جي چڙين مان چليون ۽ تڏا ٺاهيا آهن. ڇهن کان ٿورو وڏيڪ لئيءَ جي لڪڻ ۽ ٽارين مان پترون بہ ٺاهيون آهن. ان جو ڪاروبار سڄي سنڌ ۾ ٿيندو هو. هاڻي بلڪل ٿوري سطح تي اهو ڪم ٿئي ٿو. چو تہ جهنگ ٿي نہ رهيو آهي. سڄي اتر سنڌ ڪٽن جي واڻ ۾ خود ڪفيل هئي پر هاڻي ڪجين جي پُوٽن مان پيس جو واڻ استعمال ٿئي ٿو.

اسان ننڍي هوندي کان ڏسندا آيا سي تہ مئي مهيني ۾ واهن ۾ پاڻي اچڻ کان اڳ ۾ پلين جي پڪين سِرن جي اوساريءَ کان پوءِ مٽيءَ جي واهہ جي ڪپرن ۽ ڪنارن کي ”پاڻيءَ جي ڪاڌ“ روڪڻ لاءِ وٽن جا ڏار پترون ڪانن ۽ لڪڙين جون ۽ پلال سان واهہ جا ڪنارا محفوظ ڪيا هئا. اٿين هر سال ڪچي جي هٿ جي هنر سان ٺهيل سامان جو ڪاروبار ٿيندو هو. هاڻي ان جي جاءِ پٿرن جي پچنگ والاري آهي. روهڙيءَ جي جبلن مان مزور سرن وانگر پٿر ٺاهين، لالا پٺاڻ ٽرڪن تي ڍوئين، يعني مخصوص ٺيڪيدار ۽ مڊل مئن هر سال ڪروڙين اربين روپيہ ڪمائي پنهنجي ڏيهہ ڪٺي وڃن ۽ سنڌ جي پورهيتن جو پيٽ بکيو. وڏيڪ تہ ڪونہ مليو پر سرمائيدار ملنڊڙ گِرهہ بہ کسي ورتو.

ڪم جي ڪوالٽي اها آهي جو انهن جي پچنگ ٿيندي وڃي. ڪم پورو تہ پٿرن جو واهہ ۾ ڪرڻ بہ شروع اٿين واهن جا پيٽ بہ مٽي ٿيندا وڃن. نئين سال

نيون اربن روپين جون اسڪيمون. نہ جهلڻ وارو نہ ڪو پڇڻ وارو. سنڌ جي پورهيتن جو پيٽ نہ ڀريون تہ مڙئي خير آهي. ڪندو ڪو نہ ڪنديو وڏو ڏوهہ نہ رهندس دنيا نہ آرت.

درياءُ پنهنجي "چاڙهہ" جي مند ۾ پائيندو آهي. ٽيندو هي آهي تہ درياءَ جون چوليون ڪنارن سان ٽڪرائجي بند ۾ روڙ هڻنديون آهن ۽ وڏيڪ پاڻيءَ اندر وڃڻ جي گنجائش ٽيندي ويندي آهي. آهستي آهستي جيڪڏهن سنڀالجي نہ سگهيون تہ گهارو ٽي پوندو آهي ۽ بند لڙهي ويندو آهي. سڄي درياءَ جي وهڪري جو زور ان گهاري ڏي ٽي پوندو آهي. ائين هزارين سال سنڌو پنهنجا وهڪرا بدلائيندو رهيو آهي.

1973ع واري ٻوڏ ۾ ٻرڙا پتڻ ڪي درياءُ پائي ڳهي ويو هو. عاليشان اسپتال ۽ اسڪول سيمنٽ سان ٺهيل ائين نابود ٿي ويا ڄڻ ٺهيا ئي ڪونہ هئا. اهو منهنجو اکين ڏٺو احوال آهي.

ڪانهن، ٻوڙا ڪچي پڪي تي نهر هيا. چرخيءَ وارو واڻ، پنجاب مان اچي ٿو جيڪو هتي وڪرو ٿئي ٿو. ڪچي جو سچو واڻ مهانگو ۽ اڻ لڀ ٿي ويو آهي.

ورهاڱي وقت ڏاڏي مرحومہ کي ڳوٺ مسوديري ۾ ڪنهن هندو سنڌياڻيءَ جنڊيءَ لٺل رنگين چار پاوا ڏنا هئا. بابي مرحوم ان کي پلنگ جي شڪل ڏياري ٺهرايو. ان جا پاوا ايڏا وڏا ۽ ٿلها آهن جو سنڌالاجيءَ ۾ بہ مون اهڙا ڪونہ ڏٺا. هاڻي انهن کي اُڏوهي لڳي آهي ڪوشش ڪريان ٿو ان کي سالم رکڻ جي. ان جو فريم سڄي وساڻ مان واٽيل، ٽانگهہ وارو هو. 30_40 سالن ڪانپوءِ هاڻي ٻيهر واٽايو آهي. ڏاڏيءَ سان گڏ لڏي ويل هندو خاندان جي آسيس مان ان پاون ۽ پلنگ مان وٺندو آهيان.

مان ٻيڊن، صوفا سيٽن ۽ جديد آسائشن کي ڇا ڪندس. مون کي عزت نفس گهرجي، پل تڏو ۽ تونئريون هجن. توهان پنهنجو سڀ ڪجهہ کڻو. مون کي پنهنجا صرف سنڌ جا وسيلا ڏيو.

"هڪ نہ رُسي هوت، گهوري ٻاجهہ ٻين جي."

پنهنجي مڪارين ۽ فريبن سان ڀريل جديد دنيا پاڻ وٽ رکو.

ڪچي ۽ پڪي جي وڻن سان جيڪي ڪلور ٿيا آهن انهن سنڌ کي گرم خطو يا آفريڪا بڻائي ڇڏيو آهي. هن سال 52 ۽ 53 ڊگري سينٽي گريڊ لاڙڪاڻو ۽ نوابشاهہ رهيا آهن جي جهنگ ۽ وڻن جي وڍڻ جي رفتار ساڳي رهي تہ ايندڙ سال 5. اجا بہ گرميءَ جو درجو وڌي ويندو.

سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي ڊنڊين ۾ ڊورن ۾ مڇي، پيڻ جا پن، پيڻ جو تڪيون، ڦرَ لوڙهه ۽ ٻيهه هزارين خاندانن جي گذر سفر جو سبب هوندا هئا، اُهي هاڻي گهٽبا ٿا وڃن.

هڪ ملازم پنهنجي ڪم جي حصي ڪرڻ لاءِ پنهنجا ٻه ننڍڙا پٽ وٺي آيو. مون هن کان پڇيو هنن جي تہ پڙهڻ جي عُمر آهي. چيائين تہ پڙهي ڇا ڪندا. مان بيمار آهيان، ڪجهه نہ ڪجهه ڪمائي گهر آڻن ٿا، پورت ڪونہ ٿي پوي. هي پڙهن تہ ڪائون ڇا؟ مان تہ ٻڌان ۽ ڏسان ٿو. توهان پڙهو ٿا الائي نہ!

ڪارون، بنگلا، آفيسون، نوڪر چاڪر، مال ملڪيت، بي تحاشا جائز ناجائز ڪمايون ڪٺندڙ چون، غربت ڪٿي آهي؟ گڏهہ گاڏي واري ڪي بہ موبائيل آهي. مثبت جيئڻ جو طريقو اسان لاءِ بند ڪيو ويو آهي. ناڪاري ڪم ڪي روڪڻ لاءِ ڪو قانون نہ آهي. جياپي لاءِ بہ جرم هڪ سهارو ٿي پيو آهي. ڏوهہ اغوا ۽ ڌاڙا هڻندڙ غريبن ماڻهن جو ڪم نہ آهي انهن جي سرپرستي سرڪار ۾ ويٺل يا مخالف ڌر وارا ۽ پهچ وارا وڏا ماڻهو ڪن ٿا باقي غريب ماڻهو ڏوهہ ڪري جڏهن پڪڙجي ٿو تہ "وَئي سگهن لاءِ ۽ ڪَنَ بہ ڪپائي آئي." وانگر گهر جا ڊور ڊگا ٿاٽي تي، عورتون لاڪپ پاڻ جهنگ ۾ نہ عزت رهي نہ غيرت، جيئري مري ويو."

جي هڪ دفعو "ڏُبڻ" ۾ ڦاٿو تہ موت جند ڇڏائيس. پراڻي دور ۾ درياءَ جي ڏُبڻ ۾ مينهون بہ ڦاسي گم ٿي ويندیون هيون.

اپريل کان جولاءِ تائين جهولا، بعدم ڇِٽ جي موسم شروع جيڪا 15 آڪٽوبر تائين ختم ٿيندي آهي. وچين عرصي ۾ ٻوڙي جي ڇٽ پچندي آهي. آخر ڪانهن جي ڇٽ پچندي آهي. ٿيندو ائين آهي تہ ڪانهن جي تيليءَ تي ڪٽڇي ويهي ٻوليون ٻوليندي آهي ۽ اُها تيلي ڪٽڇيءَ جو بار ڪٽي ويندي آهي تہ ٻهراڙيءَ جا ماڻهو چوندا آهن تہ ادا! ڪٽڇي ڪانهن تي ويٺي آهي يعني گرمين جي منڊ ختم.

اصل ۾ 30 سيپٽمبر تائين ڇٽ جو زور ٽٽي ويندو آهي.

سنڌوءَ جو جهنگ ۽ زمينون، الله طرفان تحفو آهي. مون کي ياد آهي تہ سنڌ ۾ ٻن ٽن ڇاون جي ماءُ، بيوه ٿيندي هئي تہ هوءَ ٻي شادي ڪرڻ کان انڪار ڪندي هئي "ٻچن ڪي ٻي آسرو" ڇڏي مان سُک سان جِي نہ سگهنديس. ويڙهي ۾ اُها عورت ڳئونءَ، مينهن، ٻڪري يا رڍون پالي ان جا ڦر وڪڻي، روئبا، لاب ڪري، ٻنيءَ ٻارو ڪيڙائي، ڪڪڙيون پالي ان آسري تي جيئندي هئي تہ "ٻچڙا جوان" ٿيندا، سڀ ڏک لهي ويندا. منهنجي پنهنجي برادري، اوڙي پاڙي ۾

ڪيتريون اهڙيون امڙيون، پنهنجي سامهون آهن.

رات جو ڪير لڳ، صبح جو ڏڏ، مکڻ ۽ ڏڏنرو باقي منجهند جو بصر، ٿوم، چٽڻي، سرنهن، پلي وغيره سڀ زمين مان رڳو محنت ڪرڻي پوندي هئي. پيڪا ۽ ساهرا اهڙي مڙداڻي مائيءَ سان گڏ هوندا هئا.

اهو هيو سنڌ جو سچو ۽ غير تمند ڪلچر، هاڻي سنڌ ۾ جيئڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو آهي. زندگي زهر ٻڻجي وئي آهي. اڪثريت سڀ بيوس ۽ لاچار ٿي پيا آهيون.

"آءٌ ڪينئن چڏيان، انهن پنهوارن پچار." شاهه

اسان جون محبتون ۽ پيار ڏوراپا ۽ التجائون بہ سنڌوءَ جي جهنگ جي ٻوڙن جون محتاج آهن. منهنجي ۽ توهان جي رَتُ ۾ جڏهن سنڌوءَ جي ڌارا آهي، تڏهن تہ سنڌوءَ کي شڪندو ڏسي اسان چڙيون هٽي رهيا آهيون. پلا ٻڌايو فرانس جو بلو منرل واٽر پيئندڙن وٽ ايتري تڙپ ۽ ڏک آهي.

"سرنسريا پاند، اتر لڳا آءٌ پرين،
توڪارڻ ڪانڌ، مون سهسين سکائون ڪيون."
شاهه

سچو ڏينهن لکان، هن پن سٽن جو حق ادا ڪري نہ سگهندس. سنڌوءَ جا پيلا ۽ جهنگ ختم ٿي ويا پر سڄي سنڌ ۾ جهنگ جو قانون لاڳو آهي. ڪچي پڪي جي ڇتن ۽ جاين ۾ سَرن جا ٿيل توئا رکيل هئا. ڇتن برسات ۾ وهندا نہ هئا ۽ ڪچين يا پڪين سِرُن جي جائين جون ڇتيون ڪاٺ جون ڇتيون، گرمين ۾ ٿڌيون رهنديون هيون. اُنهن توئن مٿان تورو پلال رکي گارو ڏبو هو تہ سالن جا سال ڇٽ مينهن ۾ تمندي نہ هئي. مون کي ياد ٿو پوي تہ مان پهريون دفعو 1972ع ۾ موهن جو دڙو اڪيلو گهمڻ ويو هيس. بہ شيون جيڪي اڄ نہ رهيون آهن اُهي ڏٺيون هيون هڪ موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ دوران لڌل سونا زيور (هڪ نٿ ۽ ٻيو هار وغيره) ۽ ٻيو اونڌا ٿيل کوهن جي پاسي لوهي جاريءَ ۾ بند ٿيل مٽيءَ ۾ بهہ سان گڏيل پڪو گارو. اسان سنڌي اڄ بہ اهڙو گارو جاين کي وهڻ لاءِ ۽ پٽين کي ٿڌو رکڻ لاءِ جيڪي مٽي ۽ ٻهہ سان" ڪِنو گارو ڪري لڳائيندا يا استعمال ڪندا اچون. توئن کي لڪڙن سان ٻڌي گهرن جي پناهہ ڏجي يا اوطاقن کي جهولن ۽ برسات جي ساٽ کان بچائبو هو.

اهڙي طرح جهنگ جي حلال جانورن، پکين، ماکين ۽ ٻين ڪيترين شين جي کوٽ ٿي وئي آهي. کونئر ۽ نير ملندو هو اهو سڀ اڻ لڀ ٿي ويو آهي. ڪچي

جي زندگي آزار واري زندگي ٿي وئي آهي. هڪ طرف ڌاڙيلن جو ظلم ته ٻئي طرف پوليس جو ستم. شريف ۽ عزت وارا ماڻهو لڏي اچي پڪي تي ويٺا آهن. پڪي جون ڀهراڙيون به روزگار کان وانجهيل، اتي ته ڪلاشنڪوف ۽ پوليس جي ياري باشيءَ جو ڪلچر. سڄي سنڌ جو ستر سيڪڙو عوام خوف ۾ پيڙا ۾ پيو گذاري. شل! ڪا سنڌ تي ياجهه ٿئي، جوانن کي ساڃاهه اچي ۽ سنڌ وري ائين خوشحال ٿئي يعني امن امان، قانون، بي فڪري ۽ روزگار هجي جيئن مهذب دنيا (جن وٽ فطرت جو ڪجهه به نه آهي) جيئي ٿي، ائين ئي جيئون. گذريل عرصي ۾ تعليم، صحت ۽ پاڻيءَ وغيره جون بنيادي سهوليتون ته ڪونه مليون سکهيون پر صدين کان جيڪي گذريل سفر جا وسيلا هئا، اُهي ڇاڻي واڻي هڪ منصوبي تحت کسيا ٿا وڃن. جديد گلوبل دنيا اسان کان اجهو ۽ اتو به کسي رهي آهي. تبديلي ۽ خوشحاليءَ جي نالي تي پنڻ ۽ ڏوهن ڪرڻ ڏانهن ڌڪيو ٿو وڃي. موهن جي دڙي جي تهذيب جون محافظ ڀهراڙيون جهيڙن، ڏوهن ۽ نشن جي وَرِ چڙهي ويون آهن. ڪنهن سڌاري جو ڪو امڪان نه آهي. "جيڪو ڏاڍو سو گابو" وارو ڪلچر اسان جي وڏڙن جي سُڪون ۽ صبر واري ڪلچر کي تيزيءَ سان تبديل ڪري، پاڻ ميڄائڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. غريب جي ٻارن ۽ نوجوانن جو ڪو مستقبل نه آهي. هر هنڌ جعلسازي، فريب، ڌوڪو ۽ ناجائز دولت جا رنگ آهن. جنهن ملڪ جي قومي اسيمبلي ٺڳي، ڪوڙ ۽ جعلسازيءَ جي بنياد تي مزا ماڻي رهي آهي هن ملڪ جي ڪروڙين عوام کي انصاف، امن ۽ قانون جي حڪمراني ۽ روزگار وغيره تي ڪيئن منصوبه بندي ڪندا. چورڻ وارا سيڪجهه چون ٿا پر ٻُڌڻ وارو ڪير به نه آهي.

آخر ۾ وري مرشد لطيف جو شعر:

"سَر لوهيڙا ڳيا، ڪُسر نسريا،
تو ڪيئن وِسريا، ڍوليا! ڏينهڙ اچڻ جا."
(ڪُسر = ڪوڙا سَر)

***

ٽِون نياپو اڪيڊمي مارڪيٽ ۾ موجود ڪتاب

1. عشق جون ڳليون (سفر ناما ۽ ٻيون لکڻيون) گل حسن ڪلمتي مُلهہ: 200
2. ڪالاش: ڪافرن جو ديس (سفرنامو) گل حسن ڪلمتي مُلهہ: 200
3. جڏهن مان چوهٽ جو هوندس (ڪهاڻيون) ممتاز مهر مُلهہ : 70
4. نہ ويڻ جو پڇتاءُ (ڪهاڻيون) يوسف سنڌي مُلهہ: 70
5. ڊائريءَ ۾ رکيل گلاب (ڪهاڻيون) منصور ٻرڙو مُلهہ: 70
6. مٽيءَ هاڻا ماڻهو (ڪهاڻيون) اڪبر اديب مُلهہ: 90
7. رنگن جي خانہ بدوشي (نظم) ايوب گل مُلهہ: 70
8. اسٽور روم (نظم) علي اظهار مُلهہ: 80
9. ٻہ ڪتاب (ڪهاڻيون) ممتاز مهر مُلهہ: 90
10. ڳوڙهن جا ڪبوتر (ڪهاڻيون) پرويز مُلهہ: 90
11. مس سدا بهار چنبيلي (ناول) الطاف شيخ مُلهہ: 125
12. ڪپيل نڪ (ڪهاڻيون) عباس سارنگ مُلهہ: 90
13. لاڙ لهرون ۽ سمنڊ (شاعري) نواز خان زئور مُلهہ: 150
14. سمنڊ ٿو مونکي سڏي (پنجڪڙا) ايوب گل مُلهہ: 100
15. عجب اکڙيون (ڪهاڻيون) قرت العين حيدر مُلهہ: 90
16. نيٺ تہ ڊهندي (ڪالم) آفتاب ميمڻ مُلهہ: 100
17. پٿر جو جگر ميڻ جي دل (ناول) موهن ڪلپنا مُلهہ: 90
18. رڻ ۾ رات ٺري (شاعري) رحيمداد جوڳي مُلهہ: 100
19. چتر ليکا (هندي ناول) سنڌيڪار: رشيد ڀٽي مُلهہ: 200
20. وڇوڙي جا وڍ (پنجابي ناول) سنڌيڪار: پرويز مُلهہ: 80
21. هن پار مان هن پار تون (ڪهاڻيون ۽ ٻيون لکڻيون) ڪرشن کٽواڻي مُلهہ: 50
22. گيتانجلي (شاعري) رابندر ناٿ ٽئگور مُلهہ: 50
23. منهنجي زندگيءَ ۾ آيل عورتون ۽ مرد (خاڪا) خشونت سنگهہ مُلهہ: 70
24. سنڌ ارغون دور ۾ (تاريخ/تحقيق) اڪرام ساگر عباسي مُلهہ: 50
25. سجاڳ ذهن (اپياس) ڊاڪٽر عبدالڪلام مُلهہ: 50
26. انگريزي شاعريءَ جي مختصر تاريخ تاجل بيوس مُلهہ: 50
27. جهڄان پسي جهوڪ (ڪهاڻيون) تاجل بيوس مُلهہ 35
28. ڏک سکن جي سونهن (آتم ڪهاڻي) تاجل بيوس مُلهہ: 90
29. شهيد بينظير ڀٽو جو ڪيڏارو (شاعري) تاجل بيوس مُلهہ: 80
30. ترٽ تي طوفان (شاعري) عزيز ڪنگراڻي مُلهہ 70
31. مارئي ملير جي ۽ شاهہ عبداللطيف (ڊگهو نظم) بينظير ڀٽو مُلهہ: 80
32. اندازِ بيان اور (اردو شاعري) تاجل بيوس مُلهہ: 65

لک پڙهہ لاءِ

A-12, Sachal Goth, Gulshan-e-Iqbal, Karachi. SINDH.
Ph # 021-34690389 Cell # 0346-2103811 E-mail:naon_niapo@yahoo.com